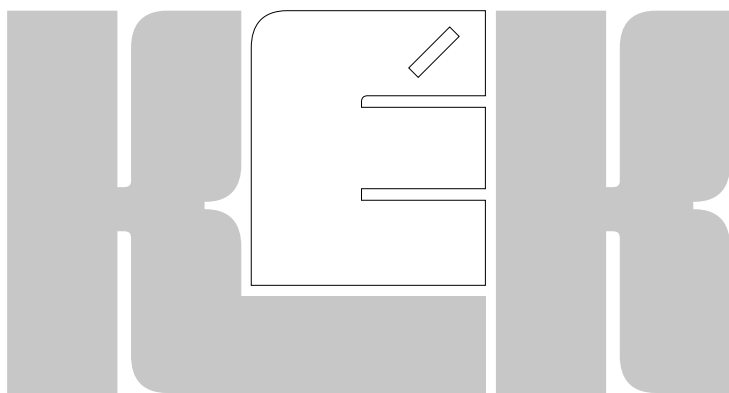

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Előítételek

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Szociológiai Kutatóintézetének Kultúrakutató Műhelyében működik.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Laki Ildikó, Paksi Veronika, T. Kiss Tamás

Szerkesztőség címe:

MTA Szociológiai Kutatóintézet

1014 Budapest, Úri utca 49. Tel./Fax: +36 1 224 0797

Kiadja:

Belvedere Meridionale

6725 Szeged, Hattyas sor 10.

www.belvedere.meridionale.hu

Felelős kiadó: Jancsák Csaba

Fotók: Laki Ildikó

Nyomdai kivitelezés:

s-Paw Bt.

6794 Úllés, Mező Imre u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap megrendelhető a kiadó címén és a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TARTALOMJEGYZÉK

Szerkesztőségi közlemény.....	5
-------------------------------	---

ELŐTÉLETEK

Császi Lajos: A magánélet tematizálhatóságának megítélése a Mónika show-ban.....	7
Dusa Ágnes Réka: (Meleg) Büszkeség és balítélet A homoszexuálisok megítélése a debreceni egyetemisták körében.....	17
Handó Péter: Valóságsűrítő vagy negatív tejszínhab?	33
Kamarási Ildikó: „Szeretteink” – Egy átmeneti időszakon hétköznapijai	43
Kiss Szabolcs – Jakab Zoltán: Az elmeolvasás kutatása napjaink megismeréstudományában.....	57
A. Gergely András – Varga Andrea: „Elbeszéd” és „elpolitika” a politikai tünemények hátterében	73

FELNŐTTOKTATÁS, FELNŐTTKÉPZÉS

Palcsó Mária: A tanulásközpontú paradigma paradoxonjai.....	81
Farkas Zoltán: Az intézmények fő típusai: A közösségi, a társadalmi és a testiségi intézmények	87
Kraiciné Szokoly Mária: Andragógus szemmel az idegennyelv oktatásról	103
Diósi Pál: Legyen-e egy nagy csoda, neve wellness iskola?	109

SZEMLE

Layla Al-Zubaidi: Városantropológia	119
A.Gergely András: Kultúrák között és mögött /Pót-olvasat/	135
Szerzőink.....	149

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A **Kultúra és Közösség (KÉK)** közel négy évtizede, évi 4 alkalommal áll a kultúra és művelődéstudományok iránt érdeklődő olvasók rendelkezésére. A periodika megjelenésétől napjainkig a hangsúlyt a társadalmi és szocio-kulturális témájú cikkek, tanulmányok helyezi. Ehhez kapcsolódnak a folyóirat különböző állandó rovatai, úgymint a Budapest, a Felnőttoktatás és a Szemle.

A periodika esetenként megjelenő különszámai pedig aktuális témákat, újszerű kutatásokat, ismereteket tartalmaznak. Az egyes írásokat a Szerkesztőbizottságunk tagjai, illetve független bírálók értékelik.

A folyóirat az elmúlt néhány évben jelentős arculatváltáson ment keresztül, melyet leginkább szerkezetében, tartalmában és minőségében érhetünk tetten. Jelen esetben is megújult külsővel, a IV. folyam 1. számával lépünk az Olvasók elé.

A változó társadalmi igényeknek megfelelően a nyomtatott folyóirat mellett elérhetővé tesszük a periodika annotált bibliográfiáját elektronikus formában is, amelyet a www.socio.mta.hu honlapon találhatnak meg az érdeklődők, valamint elindítjuk a teljes lapszámok teljes közzétételét on-line formában: www.kulturaeskozosseg.hu

Császi Lajos

A MAGÁNÉLET TEMATIZÁLHATÓSÁGÁNAK MEGÍTÉLÉSE A MÓNIKA SHOW-BAN

Mielőtt a kérdőíves felmérés adatainak ismertetésébe és értelmezésébe kezdenénk, előre kell bocsátani a statisztika módszerek használatával kapcsolatos néhány kulturális szociológiai szempontot. A szociodemográfiai változókkal dolgozó statisztikai vizsgálatok a kritikai kultúrakutatás szempontjából a kereskedelmi közönségvizsgálatok részei, amelyek a nézettséget azért vizsgálják, hogy a közönséget eladhassák a reklámozóknak. Elég emlékeztetni arra, hogy nálunk is rendszeresen nyilvánosságra kerülnek ilyen statisztikák, amelyek az elmúlt hét, hónap vagy év „legtöbbet” nézett tévműsorait, csatornáit, mint a nézettségért folyó kereskedelmi verseny győzteseit tüntetik fel pontos számadatokkal illusztrálva. (Az újságolvasók a legnagyobb példányszámú eladott újságok neveinek a listájában találkoznak ezekkel a statisztikákkal.) A közszolgálati média háttérbe szorulása és a kereskedelmi média piaci szempontjainak előtérbe kerülése nálunk a poszt-kommunizmusban csak még jobban megerősítette és még jobban láthatóvá tette a kultúra áru-jellegét. Ezeknél a vizsgálatoknál a gazdaságilag sikeres egyenlő a „jóval”, a sikertelen a bukással, még akkor is, ha a szolgáltatók maguk is elismerik, hogy a sikeres sokszor nem az értékest jelenti, a „sikertelen” pedig esztétikai vagy társadalmi értelemben fontos lehet.

Természetesen a statisztikai felmérések társadalmi szerepét nem lehet kizárólag a kereskedelmi felhasználásra szűkíteni, nagyon jelentős szerepe volt és van a statisztikának a kultúrpolitikai irányításban is. Így például gyakran használták és ma is használják a statisztikai adatokat a média politikai kontrolljának igazolására, sőt gyakran az állami szervek az ilyen vizsgálatok megrendelőjeként is működnek, amint azt az ORTT részére készülő sokfajta – részben kvantitatív, részben kvalitatív – felmérésben is láthatjuk. Aligha véletlen ezért, hogy a Mónika talkshow-ról a csatorna számára készült kereskedelmi adatok mellett léteznek például a hivatalos állami szerv, az ORTT megbízásából készült felmérések is. Ezek is leíró-értelmező „üzemi statisztikák” persze, legfeljebb nem a gazdaság, hanem az állam-üzem morális és ideológiai szempontjai szerint nézik a média használatát. Mindkét típusú kvantitatív vizsgálatra jellemző, hogy soha nem kérdőjelezzük meg a nézettség fogalmát, nem feszegetik azok el-

lentmondásait, nem kérdezik rá a közvéleményt alakító, azt belülről mozgató tényezők hatására. Az ORTT-nek készült Mónika show vizsgálatban a kutatók a közvéleményt izgató lakossági moralizáló ellenérzéseket ismertették és írták le, és nem firtatták, hogy a talkshow vajon nem éppen ezeknek a morális normáknak a sokkoló tematizálásán keresztül járul-e hozzá azok tudatosításához, és ezen keresztül lehetséges megváltoztatásukhoz?¹

A statisztikai vizsgálatok gazdasági és politikai felhasználhatósága azonban nem vezethet bennünket a kvantitatív szempontok elvetéséhez, hiszen bizonyos kérdések megválaszolására egyszerűen elengedhetetlenek a makroszociológiai adatok. Hogyan tudnánk bármit is mondani a show befogadásáról, ha figyelmen kívül hagynánk azt, hogy mennyien nézik ezt a műsort és milyen a szociodemográfiai összetétele a nézőknek? Fontos különbség azonban, hogy a kutatásunkban használt kvantitatív felmérés szempontjai nem kereskedelmi-piaci vagy hivatalos-politikai megrendelésre készültek, hanem társadalomtudományi kérdések megválaszolását tűzték ki célul. Ez lehetővé tette nemcsak olyan hiánypótló tudományos kérdések feltevését – így a magánélet nyilvános tárgyalhatóságának a társadalmi megítélését –, amik következetesen kimaradtak más kvantitatív vizsgálatokból, de olyan bontások készítését is, amire a kereskedelmi vagy a hivatalos megrendelésre készült kutatások nem adtak volna lehetőséget. Ennyiben tehát a következőkben ismertetésre kerülő kulturális szociológiai jellegű kvantitatív vizsgálat hasonló is meg nem is a szokásos – kizárólag szociodemográfiai faktorokat használó – felmérésekhez. A különbség az, hogy a vizsgálódás centrumában a kutatás számára képzett kulturális kategória – a magánélet nyilvános tárgyalásának normatív megítélését firtató *nyitottság-zártság* vizsgálata – áll, mint független változó. Ez azt jelenti, hogy a nézettséget nem a szokásos szociodemográfiai változók függvényében vizsgálom, hanem normatív kérdésekkel szembeni *nyitottság-zártság* tükrében, azaz a nem, a település-típus, az iskolai végzettség és életkor mint függő változó csak ott és annyiban jelennek meg, amennyiben van valamilyen hatásuk a nyitottságra vagy a zártságra.

¹ (http://www.ortt.hu/elemzesek/20/1149622299kibeszeleo_showk_20040219.pdf)

9.1. A kérdőíves felmérés statisztikai vizsgálata*

A kérdőíves felmérést omnibusz formában 2004 áprilisában végezte el a Szonda Ipsos közvéleménykutató intézet. A felmérés során a talkshow nézettségére és megítélésére vonatkozó kilenc kérdést a Szonda Ipsos hatvanhat kérdést tartalmazó 1500 fős kérdőívének végére illesztették. Így a bennünket érintő kérdéseken kívül adatokat kaptunk a válaszolók szociodemográfiai összetételéről. Az adatok feldolgozásához SPSS szoftvert használtam, a válaszokat a statisztikában használatos módon változók szerint kódoltam. Független változóként a nézők normatív kérdésekkel szembeni nyitottságát és zártságát választottam.

Kiinduló pontként a nézettségről szóló országos adatokat a hagyományosan vizsgált szociodemográfiai változókkal vettem össze, pontosabban azok közül négygel, az életkori csoportokkal, a településtípusokkal, a nemmel és az iskolai végzettséggel. Amint arról már volt szó, a kulturális szociológiai vizsgálatok szemléletete sokban különbözik a statisztikai vizsgálatoktól, ami módszertani különbségekben is kifejeződik. Ennek megfelelően az empirikus felmérésen belül a hangsúlyok is a kvalitatív megközelítésre kerültek, és a lehetséges statisztikai módszerek széles körű alkalmazása helyett megelégedtem a nézettség frekvenciájának a százalékos vizsgálatával, amelyeket kétváltozós kereszt táblák formájában szerkesztettem meg. A változók megoszlásának mennyiségi leírását és a közöttük lévő kapcsolat korellációjának a meghatározását mint kiinduló pontot ugyanis a kulturális vizsgálatoknál is fontosnak tartom. Esetünkben ez annak eldöntését jelentette, hogy van-e egyáltalán kapcsolat az egyes faktorok között, és ha igen, akkor az milyen erősségű?

A kapcsolat meglétét és erősségét vizsgáló két módszer közül a kereszt táblák változói közötti statisztikailag szignifikáns kapcsolat meglétének vagy hiányának mérésére a Khi-négyzet próbát választottam.² A kapcsolat erősségére pedig az ordinális kategóriák közötti összefüggés vizsgálatára alkalmas

* Egy terjedelmesebb elemzés részlete

² Ez nominális szinten méri a valószínűséget, tehát azt, mennyire zárható ki, hogy két változó között nincs kapcsolat. A vizsgálatban csak a $p < 0.001$ -es valószínűséget fogadtam el, tehát csak azokat az eseteket, ahol a véletlen együjtjárás lehetősége egy ezreléknél kisebb volt.

amma próbát használtam.³ A vizsgálat komplexitását szem előtt tartva a befolyás erősségét nem önmagában értékeltem, hanem egymáshoz való viszonyukban.

9.2 A Mónika talkshow nézettsége országos reprezentatív mintán

Nézzük először az alapmegoszlást az 1500 fős alapmintában, amelyet a Szonda Ipsos 2004 áprilisában végzett el. A felmérés időpontjában már három éve ment az RTL Klub délutáni műsorán a Mónika talkshow, ezért eléggé meglepő volt, hogy az országos mintában sok olyan válaszoló akadt, aki azt válaszolta, hogy még soha (?) nem látta. (Ez a válasz valószínűleg azt jelentette, hogy tudatosan soha nem nézték.)

Milyen gyakran szokta nézi a Mónika showt? N=1500	Összesen 100 %
Gyakran (hetente legalább egyszer)	41 %
Ritkán (kevesebb, mint hetente egyszer)	31 %
Soha nem nézi	28 %

Mielőtt a normatív kérdésekkel szembeni nyitottság-zártság kulturális változójának szerepét megvizsgálánk a nézettségben, először a teljes népességet reprezentáló 1500-as alapmintát alapul véve arra a kérdésre keressük a választ, hogy a nézettséget mi határozza meg legerősebben a leggyakrabban vizsgált szociodemográfiai változók közül. Statisztikailag a legerősebb (bár csak közepes) a kapcsolat a nézettség és az iskolai végzettség között, ($p < 0.001$, gamma = .41). Gyenge a statisztikai kapcsolat a nézettség és a település típusa, valamint a nézettség és nem között ($p < 0.001$, gamma = -.20; illetve $p < 0.001$, gamma = -.20). Végül egyáltalán nincs kapcsolat a nézettség és az életkor között ($p < 0.01$, gamma = .00). A nézettséget tekintve csökkenő sorrendben tehát a 41-20-20-0 százalék a szerepe az iskolai végzettségnek, a település típusának és a nemnek és életkornak. Mit mondanak ezek az adatok a lakosság választási szokásairól? Mindenekelőtt feltűnő, hogy miközben a reklámozóknak a nézői korcsoportok, azon belül is a 18-49 közötti korcso-

³ A „gamma” érték azt mutatja, hogy az egyik változó mennyire befolyásolja a másik változó mozgását 0 és +/- 1 között. A gamma értéket százzal beszorozva százalékban kapjuk meg a befolyás erősségét.

port számítanak a nézettség legfontosabb változóinak, addig az országos mintán végzett szociológiai vizsgálat szerint a RTL Klub kereskedelmi csatorna népszerű talkshow választását a lakosság körében éppen az életkor határozza meg a legkevésbé. Ez a példa is jól mutatja, miért félrevezető azoknak a kereskedelmi jellegű statisztikáknak a szociológiai használata, amelyek életkor szerinti bontásban adják meg a nézettséget, miközben egy műsor választásában ennek a hatása a legkevésbé fontos. Jóval nagyobb – bár korántsem mondható erősnek – az iskolai végzettség, a nem és a település típusának hatása a nézettségre. A következőkben ezeknek a szociodemográfiai faktoroknak a hatását vesszük közelebről szemügyre a nézettségre.

A Mónika show nézettsége és az iskolai végzettség a teljes lakosság körében N= 1492

Nézettség	Iskolai végzettség			átlag
	alapfokú	középfokú	felsőfokú	
gyakran	57%	35%	15%	41%
ritkán	24%	35%	36%	31%
soha	19%	30%	49%	28%
összes	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Amint azt a gamma próbánál láttuk, valameny-i szociodemográfiai változó közül a legerősebb a nézettségre az iskolai végzettség hatása, amely valóban meghatározó, bár nem kizárólagos – 40 százalékos – hatással van arra, hogy ki nézi és ki nem nézi a talkshow-t. Az alapfokú iskolai végzettségűek 81 százaléka látta már a műsort, míg a középfokú iskolai végzettségűeknek csak 70, a felsőfokúaknak mindössze 51 %-a. Még nagyobb az eltérés a gyakori nézők között, ahol az alapfokú iskolai végzettségűek aránya 57%, a középfokúaké 35%, a felsőfokúaké 15 %, vagyis az alacsonyabb iskolai végzettségűek kétszer annyian vannak a gyakori nézők között, mint a középfokúak, és négyszer annyian, mint a felsőfokúak. (Itt és a következőkben eltekintek attól, hogy vajon valóban ennyivel kevesebben nézik-e a diplomások a Mónika showt, mint azt MONDJÁK? Vagy életvitelüket közelebről tanulmányozva vajon nem azt látnánk-e, hogy ők is gyakrabban nézik – esetleg nem olyan gyakran, mint az a legalacsonyabb iskolai végzettségűek, de mégis eléggé gyakran – a műsort, és a különbség csak annyi, hogy a diplomások ezt kevésbé vallják be nyilvánosan, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek. Mivel a nézési gyakoriság és az er-

ről alkotott vélemény-különbségek kimutatására a kérdőíves felvétel nem ad lehetőséget, ezért az ilyen felvételeknél szokásos kiértékelés szerint jártam el, azaz nem tettem különbséget a hangoztatott vélemények és a tényleges nézési gyakoriság között.)

A Mónika show nézési gyakorisága és a település típusa N = 1492

Nézettség	Település típusa			átlag
	Budapest	Városok	Községek	
gyakran	30%	41%	47%	41%
ritkán	30%	30%	32%	31%
soha	40%	29%	21%	28%
összes	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Az iskolai végzettség után a második legerősebb kapcsolat a nézettség és a települések között van, bár korántsem olyan erős, mint az iskolai végzettségé. A kapcsolat létét mutatja két egymással ellentétes tendencia: akik soha nem nézték ezt a showt, azok aránya legkisebb a falusiak között és ez fokozatosan emelkedik, ahogy a városokon keresztül a főváros felé haladunk, míg a gyakori nézők között éppen ellentétes tendencia figyelhető meg. Bár a megoszlási különbség a települések között kétségtelenül létezik, hangsúlyozni kell, hogy ez a kapcsolat gyenge – 20 százalékos –, azaz nem mondhatjuk, hogy a fővárosiak vagy a falusiak nagyon erősen különböz-
nének egymástól a nézési szokásaikban.

A Mónika show nézésének gyakorisága és a nem N= 1493

	férfi	nő	átlag
gyakran	34%	47%	41%
ritkán	33%	30%	31%
soha	33%	23%	28%
összesen	100.0%	100.0%	100.0%

A nem szerinti megoszlást vizsgálva azt látjuk, hogy a nők kicsit többet és kicsit gyakrabban nézik a Mónika talkshow-t, a férfiak pedig kevesebbet és ritkábban. Az is látszik persze, amit korábban a statisztikai próbák is jeleztek már, hogy mindössze 20 százalékos a különbség, tehát csak gyenge kapcsolatról beszélhetünk a nemek szerint, elgondolkoztató, hogy a műsorban látható reklámok mégis szinte kizárólag a női nézőket célozzák meg. De nemcsak a reklámozók, hanem a talkshow kutatói is hajlamosak a műsort kizárólag női műfajnak tekinteni,

és minden jellegzetességet ebből vezetni. Ebben az esetben is arról van szó, hogy a kutatók maguk is gyakran félreértik a talkshow-t, amikor a nézettséget a műsor tematikájából és szövegéből (esetleg a reklámokból) próbálják magyarázni a nézők vizsgálata helyett.

A Mónika show nézésének gyakorisága és az életkor kapcsolata N=1491

Nézettség	Életkor			átlag
	30 alatt	30–64	65 felett	
gyakran	39%	41%	42%	41%
ritkán	37%	31%	23%	31%
soha	24%	28%	35%	28%
összes	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Amint arról már volt szó, a valószínűségi és korrelációs próbák szerint nincs szignifikáns kapcsolat a Mónika talkshow választása és az életkor között, amint azt a fenti keresztábla adatai is sejtetik.

9.3. A magánélet nyilvános tematizációjának normatív megítélése: nyitott, konvencionális és zárt nézői típusok

A neo- és hypermédia populáris nyilvánosságának egyik meghatározó jegye a magánélet nyilvános tematizálása.^{4,5} Kulcsszerepe van ezért annak a megértésének, hogyan viszonyulnak ehhez változáshoz a nézők? Korábban már szó volt arról, hogy a szociodemográfiai faktorok matematikai statisztikai vizsgálata nem alkalmas arra, hogy erre a kérdésre választ adjon. Az ugyanis, hogy egy műsort egy adott életkori vagy más kategóriában néznek-e vagy sem, az a műsorok megítéléséről, tágabb értelemben a társadalmi nyilvánosság értéktartalmú kérdéseiről keveset árul el, amint azt a nézettség szociodemográfiai változókkal való gyenge kapcsolata korábban is jelezte. Szükséges volt olyan vál-

tozót keresni, amely egyrészt nagyobb magyarázó erővel bír a nézettségre, mint a szocioökonómiai faktorok legtöbbször, másrészt amely a műsor nézettségét a társadalom normarendszerének a nyilvános megítéléséhez kapcsolja hozzá.

A korábbi fejezetekben már volt arról szó, hogy a modernizálódó társadalmakban a polgári nyilvánosság a magánélet és a közélet szétválasztásán alapult, ahol az előbbi a magánszférába tartozott, míg az utóbbi a közszférába. (Habermas 1971/2003) A késő modern társadalmi átalakulások és az új populáris nyilvánossággal kísérletező neo- és hypermédia éppen a közéletnek ezt a hagyományos meghatározását kérdőjelezték meg. (Bajomi-Lázár 2004, 2006, 2007, 2010). Először a feminizmus hirdette meg a „personal is political” jelszavát, amikor a nemmel kapcsolatos, korábban magánügynek számító kérdéseket a nyilvánosság elé vittek, de mára a társadalomkutatásban is polgárjogot nyert, hogy a politikát ne csak az intézményekben vizsgálják, hanem a mindennapokban és a személyes életvitelben is, amint azt Ulrich Beck „szubpolitika” és Anthony Giddens „életmód-politika” kategóriái is jelzik. (Beck 1997; Giddens 1991) A talkshow csak az egyik azok közül az új televíziós programok közül, amelyek „az intimitás nyilvános transzformációját” és az önfeltáró személyes vallomásokot a médiában is mindennapi gyakorlattá tették. (Giddens 1992) Az említett társadalomelméleti megfontolások alapján a magánélet nyilvános tematizálásának kérdését a társadalmi és kulturális változások normatív megítélésének középponti fontosságú mutatójának vettem és az alapján alakítottam ki a nézői tipológiát. Más szóval arra kerestem empirikus választ, hogy mennyire magyarázza a tévéprogramok nézettségét a lakosságnak a közélet fogalmát szabályozó normákhoz való újszerű vagy hagyományos viszonya.

Korábban már volt szó arról, hogy a Szonda Ipsos 1500 fős országos mintájában 72% válaszolta azt, hogy ritkábban vagy gyakrabban, de nézi a Mónika showt. Az előzőekben ennek a teljes körű almintának a megoszlását és statisztikai összefüggéseit mutattam be. A következőkben viszont a Mónika show nézőinek – pontosan 1072 nézőnek – az adatai fogják képezni a vizsgálat tárgyát, hogy rajtuk keresztül jobban megérthessük a magánélet nyilvános tematizálhatóságának a tágabb összefüggéseit.

⁴ Az ún. neotelevízió fogalmát Umberto Eco, az ún. hypertelevízió fogalmát Scolari et al. vezette be. (Eco, 1990, 1994; Scolari et al. 2009.) A neotelevízióról jó magyar összefoglalás olvasható Jenei Ágnes írásaiban. (Jenei 2005, 2006, 2008)

⁵ Konkrét elemzések olvashatók a magánélet nyilvános tematizálásának kérdéséről a valóságtelevíziókban: Antalóczy Tímea – Füstös László (2003), Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2003).

A válaszok így oszlottak meg:

„Mennyire tartja elfogadhatónak, hogy a Mónika showban nem közügyekről van szó, hanem a szereplők a saját magánéletükről beszélnek az ország nyilvánossága előtt? N=1052

Teljes mértékben elfogadható, mert ma már a magánéletről is lehet nyilvánosan beszélni.	32%
Csak részben fogadható el, vannak kényes témák, amik nem tartoznak a nyilvánosságra	45%
Egyáltalán nem fogadható el, a magánélet problémáit semmilyen körülmények között nem lenne szabad a nyilvánosság előtt tárgyalni.”	23%
Összes	100%

A válaszolók között 32% (kb. egyharmad) volt azok aránya, akik a magánélet nyilvános tematizálását jónak tartották. Mivel Beck és Giddens ezt a késő modernitásra jellemző álláspontnak tartotta, ezért ezt a választ a társadalmi és a kulturális változásokkal szembeni normatív nyitottságnak értelmeztem, és ezért *nyitott típusnak* neveztem ezt a csoportot. A válaszolók 23%-a (kb. egynegyede) viszont semmilyen körülmények között nem fogadta el, hogy a magánéletet a nyilvánosság előtt tárgyalják. Mivel ők a változásokkal szemben elutasítóan viselkedtek, ezért ezt a csoportot normatív szempontból *zárt típusnak* neveztem. Végül 45% (a legnagyobb csoport, de önmagában csak a nézők kicsit kevesebb mint fele) volt azok aránya, akik általában ugyan megengedhetőnek tartották a magánélet tematizálását, de akik szerint továbbra is voltak olyan kényes kérdések, amelyeket nem lehet(ne) nyilvánosság előtt tárgyalni. Ezeket a válaszolókat normatív szempontból *konvencionális típusnak* neveztem, hiszen ez a csoport képviselte a társadalom főáramát, azokat, akik részben elfogadják a változásokat, részben nem.⁶ A megoszlás maga azt mutatta, hogy

⁶ A nyitottság és zártság kategóriái nem pszichológiai, hanem normatív természetű, értéktartalmú kategóriák. Ennek megfelelően nem a személyiség szerkezetét leíró fogalmat jelölnek egy hierarchikus hatalmi mezőben, mint Adorno „Tekintélyelvű személyisége” (Adorno et al. 1950.) A nyitottság-zártság fogalma így nem azonos az általuk kidolgozott „F” személyiséggel, hanem olyan kategória, amely a társadalmi változások elfogadásával vagy elutasításával függ össze és a magánélet nyilvános reprezentációjával kapcsolatos normatív elvárásokat fejezi ki.

valamivel többen voltak a *nyitott* típusúak mint a *zártak*, valamint azt, hogy a nézők kb. fele az ítékezésnél a társadalmi konvenciókat választotta. Nem kétséges, hogy a társadalmi és kulturális változások szempontjából a normatív szempontból *nyitottak* szerepe a fontosabb, hiszen ők az úttörők, ők azok, akik elfogadják az újításokat, még akkor is, ha mint látni fogjuk, ez az elfogadás nem kritikátlan, amint azt is, hogy a normatív szempontból *zártak* az elutasítás ellenére is nézik ezeket a műsorokat.

A magánélet tematizálásának az elfogadása vagy elutasítása valóban erős összefüggést mutat a Mónika show nézettségével ($p < 0.001$, gamma = .39), azaz az egyik változó 39%-ban magyarázza a másik mozgását.

A nézettség és a magánélet nyilvános tematizálásának elfogadása N = 1052

Nézettség	magánélet tematizálása elfogadható	magánélet tematizálása csak részben elfogadható	magánélet tematizálása nem fogadható el	átlag
	nyitott	konvencionális	zárt	
gyakran nézi	73%	56%	39%	58%
ritkán nézi	27%	44%	61%	42%
összes	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Akik elfogadhatónak tartják a magánéleti témákat, azok az 58 százalékos országos átlagnál lényegesen többen, 73 százalékban nézik gyakran a műsort, akik viszont nem, azoknak mindössze 39 százaléka nézi. (Elgondolkoztató, hogy még a negatív véleményűeknek is közel fele nézi a gyakran műsort!) A nyitottak és a zártak közötti közel kétszeres különbség arra utal, hogy akik nézik, éppen azért nézik, mert a magánéletről szól, és akik nem nézik, azok azért nem nézik, mert a magánéletről szól. A nézők számára tehát valóban a privát élet bemutathatósága

gának nyilvánossága körül forog a műsor választása – és kisebb mértékben – megítélése is.

A továbbiakban a nézettség és az értékek kapcsolatában az újfajta nyilvánosságot különbözőképpen megítélő három lehetséges típust tekintettem analitikus kiindulópontnak. Először azt vizsgáltam, van-e egyáltalán kapcsolat a normatív álláspontot kifejező *nyitottság-zártság* és a szociodemográfiai változók között, és ha igen, akkor az milyen erősű?

Amint azt korábban láttuk, a teljes magyar népességet reprezentáló 1500-as öszmintában a nézettséget meghatározó tényezők közül nagyon gyenge volt a nemek és a település befolyása a nézettségre. Ehhez hasonlóan a normatív beállítottságot vizsgáló 1052-es almintában az alacsony valószínűségi értékek és az alacsony gamma értékek miatt gyakorlatilag értékelhetetlen volt e két tényező hatása a magánélet nyilvános tárgyalásának befolyásolásra is: a társadalmi nem ($p < 0.05$, gamma = .07) és a települések ($p < 0.01$, gamma = .06). Meglehető viszont, hogy a nézettséget legerősebben befolyásoló faktornak, az iskolai végzettségnek ($p < 0.01$, gamma = .04) az alacsony együtt-járás miatt ugyanúgy nem volt értékelhető hatása a magánélet nyilvános tárgyalásának normatív megítélésére, ahogyan a nemnek és a település típusának sem. A másik meglepetés viszont az volt, hogy a nézettségénél semmiféle szerepet nem játszó életkor bár önmagában gyenge, de értékelhető, koherens és a többiekhez képest a válaszokat legerősebben – 23 százalékban – befolyásoló tényezőnek lépett elő a magánélet és a nyilvánosság viszonya megítélésében a szociodemográfiai meghatározói közül ($p < 0.001$, gamma = .23).

Hogyan értékelhetjük a két minta változóinak a különböző viselkedését? A talkshow nézőiből képzett, a normarendszerrel szembeni beállítottságot vizsgáló kisebb minta (1052 fő) és a nézettséget vizsgáló korábbi nagyobb minta (1500 fő) változóinak a különböző viselkedéséből az vehető ki, hogy a nézettséget befolyásoló tényezők egyáltalán nem azonosak a társadalmi nyilvánosság megítélését meghatározó tényezőkkel. Arról lehet szó, hogy az első esetben, azaz a nézettségénél a szabadidő egyéni felhasználásáról döntenek az emberek, és ebben csak az iskolai végzettség játszik igazán erős szerepet, míg a második esetben a magánélet nyilvános tárgyalásának a megítélése kapcsán egy értéktartalmú kulturális kérdésben hoznak tudatos döntést, amiben viszont csak az életkor játszik a többi változónál nagyobb, de önmagában így is gyenge szerepet. Esze-

rint a fiatalok kicsit *nyitottabbak*, az idősek kicsit *zártabbak*. Általánosságban a magánélet nyilvános megítélésének és a szociodemográfiai változóknak a kapcsolatáról tehát elmondható, hogy az életkor gyenge hatását leszámítva azok elhanyagolható befolyásúak. Más megfogalmazásban: a magánélet nyilvános tematizálását érintő, a normarendszerrel kapcsolatos értéktartalmú beállítódások a társadalmi helyzettől és az iskolai végzettségtől független, nagyfokú önállóságot mutató kulturális változók, amelyek ugyanakkor meghatározó szerepet játszanak mind a Mónika show nézettségében, mind annak a megítélésében.

Ha nem a szociodemográfiai változók, akkor mik határozzák meg a magánélet tematizálásának kérdésében a nézők *nyitottságát és zártságát*? A következőkben a survey kérdéseire adott válaszok alapján ezeket a szempontokat vizsgáljuk meg, legvégül pedig összegezzük és erősségi sorrendbe állítjuk a különböző faktorok szerepét.

9.4. A survey-ben feltett kérdések és a rájuk adható válaszok megoszlása

1. „*Jónak tartja-e, hogy a Mónika showban nem hírességek és sztárok, hanem egyszerű emberek a főszeplők?* N=1039

<i>Igen, mert az egyszerű emberek élete is érdekes</i>	78%
<i>Nem, mert jobban érdekel a sztárok élete</i>	14%
<i>Nem tudja</i>	8%
<i>Összes</i>	100%

Míg a nyitott típusúak közül gyakorlatilag mindenki (98%) úgy gondolta, hogy az egyszerű emberek mindennapjai is lehetnek elég érdekesek ahhoz, hogy a nyilvánosság előtt foglalkozzanak velük, addig a *konvencionális* típusú válaszolók csak 82%-a, a zárt típusúak pedig mindössze 44%-a gondolkozott így.

2. „*Mennyire tartja megnyugtónak azt a módot, ahogyan Mónika vezeti a műsort?* N=1007

<i>Kifejezetten megnyugtató</i>	47%
<i>Nem különösebben megnyugtató, de nem is bosszantó</i>	47%
<i>Kifejezetten bosszantó</i>	6%
<i>Összes</i>	100%

Míg a nyitott típusúak 65%-a tartotta megnyugtatónak azt a módot, ahogy Mónika vezette a műsort, a *konvencionális* típusúaknak csak 45, a zárt típusúaknak pedig mindössze 31 százaléka, vagyis itt is kb. kétszeres a különbség a nyílt és a zárt beállítottságú emberek véleménye között.

3. *Voltak-e olyan szereplők a Mónika showban, akiket valami miatt közel érzett magához?* N=1051.

<i>Igen, gyakran voltam így egyik vagy másik szereplővel</i>	8%
<i>Néha voltak ilyen szereplők, de elég ritkán</i>	42%
<i>Soha nem éreztem közel magamhoz senkit a Mónika show szereplői közül</i>	50%
Összes	100%

A nyitott típusúak között 18 % volt, aki gyakran érzett közel érzett magához szereplőket, a *konvencionális*aknak 4%-a, a *zárt* típusúaknak csak 1%-a. Hasonlóan, a szereplőkkel soha nem azonosulók aránya a nyitottak között 37%, a *konvencionális*ak között 50%, a *zártak* között 75% volt.

4. *„Elmenne-e szerepelni a Mónika talkshow-ba?”* N=1036.

<i>Igen, bármikor</i>	3%
<i>Attól függ, miről lenne szó</i>	10%
<i>Semmilyen körülmény között nem mennék el</i>	87%
Összes	100%

A szereplés aránya rendkívül alacsony, de szembeütő, hogy a nyitottak 6 százaléka menne el bármikor, a *konvencionális*aknak 3 %-a, míg a *zártaknak* 1 százaléka sem. Hasonlóan soha nem menne el szereplőnek a *nyitottak* 76%-a, a *konvencionális*oknak 90%-a, a *zártaknak* 97%-a.⁷

⁷ A valóságshow-król készült felmérésben az Antalóczy-Füstös szerzőpáros azt találta, hogy a megkérdezett középiskolások „majdnem fele nem tudta magát elképzelni a valóságshow világában. Ez azt is jelenti, hogy nem vágnak ebbe a világba, sokkal vonzóbb számukra a kukkolás. A további adatokból az is kiderült, hogy érdeklődésüket felkeltette ez a műfaj, de nem igazán tudnak azonosulni a szereplőkkel.” (Antalóczy - Füstös 2003:40). Ez az adat sokkal nagyobb részvételi hajlandóságot mutat a megkérdezettek között, mint az általánosan talált adatok. A két felmérés közötti különbség valószínűleg a két minta összetételének az eltéréseiből (átlagnépesség kontra tizenévesek) származik, továbbá a korszerűbb ún. hypertelevíziót képviselő valóságtévé műfaj nagyobb népszerűségéből az ún. neotelevíziózást megjelenítő talkshow-nál.

5. *„Véleménye szerint a Mónika talkshow-ban vannak-e olyan beépített emberek, akik nem a saját véleményüket mondják el, hanem azt a szerepet játszószák, amit a műsor vezetője előzetesen kiosztott rájuk?”* N=1047.

<i>Szerintem vannak ilyen szereplők</i>	56%
<i>Szerintem nincsenek ilyen szereplők</i>	19%
<i>Nem tudom”</i>	25%
Összes	100%

A szereplés vágya után ebben a kérdésben mutatkozott meg a legnagyobb bizalmatlanság a Mónika show-val szemben. A *nyitottak* 52%-a, a *konvencionálisok* 55%-a, míg a *zártak* 63 %-a gondolta, hogy vannak beépített szereplők. Nem meglepő módon a *nyitottak* között magasabb volt azok aránya, 26%, akik szerint nincsenek beépített szereplők, szemben a *konvencionálisok* 18 %-ával és a *zártak* 12 %-ával.

6. *„Mennyire tartja elfogadhatónak, hogy a Mónika show-ban a lelki egészség problémáival (például depresszióval, alkoholizmussal, öngyilkossággal és pánikbetegséggel) is sokat foglalkoznak?”* (N=1024)

<i>Teljes mértékben jónak tartom</i>	41%
<i>Nem rossz, de azért vannak fenntartásaim</i>	42%
<i>Egyáltalán nem tartom jónak.</i>	17%
Összes	100%

A bontásból az derült ki, hogy a *nyitottak* 71 %-ban tartják jónak a mentális egészséggel kapcsolatos kérdések nyilvános bemutatását. A *konvencionálisok* aránya 34%, a *zártaké* 17% volt. Hasonlóan, a *nyitottak* csak 4%-a, a *konvencionálisok* 11%-a, végül a *zártak* 46%-a ellenezte, hogy ilyen kérdésekről beszéljenek a talkshow-ban.

7. *„Mennyire tartja elfogadhatónak, hogy a Mónikában a depressziótól, az alkoholizmustól, és a pánikbetegségtől szenvedő emberek saját maguk vallanak a problémáikról, anélkül, hogy szakértőket is meghívának a műsorba?”* N = 1017

<i>Teljes mértékben elfogadható, ha arról beszélnek, hogy mi ezeknek a szerepe az életükben</i>	34%
<i>Csak részben fogadható el a szereplők vallomása önmagában, azokat ki kellene egészíteni a szakértők kommentárjával</i>	47%

Egyáltalán nem fogadható el, hogy a szereplők sajtó lelki egészségükről beszéljenek, azok mindig szakemberekre tartoznak. 19%
Összes 100%

A *nyitottak* szerint a laikusok 63%-ban, a *konvencionálisak* szerint 25%-ban, a *zártak* szerint csak 11%-ban elfogadhatók. A lehetséges válaszok közül a legélesebb különbség azok között volt, akik kizárólag csak szakértőket voltak hajlandók elfogadni a mentális egészségről való nyilvános beszélgetésekben. Míg a *nyitottaknak* mindössze 3%, a *konvencionálisaknak* 14%-a, a *zártaknak* 52%-a választotta ezt az opciót.

9.5. A nyitott és a zárt nézők profilja

Ha végül a survey kérdéseit nem önmagukban vizsgáljuk, hanem összességében nézzük, hogy a nyitott és a zárt nézők hogyan válaszoltak a korábbi kérdésekre, akkor az alábbi eredményt kapjuk:

<i>A nyitott nézők jellegzetességei</i>	<i>A zárt nézők jellegzetességei</i>	<i>Kapcsolat erőssége százalékban</i>
Kb. 100% jónak tartja az "egyszerű emberek szerepeltetését"	Csak kb. 50% tartja jónak az egyszerű emberek szerepeltetését	79%
Kb. 70 % szerint megengedhető a mentális egészség témái a show-ban	Csak kb. 15% szerint megengedhető a mentális egészség témái a show-ban	67%
Kb. 60% szerint fogadható el, hogy nincs szakértő	Csak kb. 10%-ban fogadható el, hogy nincs szakértő	67%
KB. 6% menne el szereplőnek, 20% esetleg	Csak kb. 1% menne el szereplőnek, 2% esetleg	58%
Kb. 20% azonosul gyakran, kb. 50% ritkán a szereplőkkel	Csak kb. 1% azonosul gyakran, kb. 25% ritkán a szereplőkkel	45%
Kb. 70% nézi gyakran a Mónika talkshow-t	Csak kb. 40% nézi gyakran a Mónika talkshow-t	39%
Kb. 50% szerint van beépített szereplő	Kb. 60% szerint van beépített szereplő	14%

A survey azt mutatta, hogy nem a szocio-ökonómiai változók, hanem egy, az iskolai végzettségtől, az életkortól, a lakóhelytől és a nemtől független kulturális változó, a lakosság normatív döntése határozta meg a magánélet nyilvános tárgyalhatóságáról, hogy kik nézték gyakran és kik nem a Mónika talkshow-t. Ugyanez a kulturális változó, a *nyitosság-zártság* lépcsőzetes csökkenése vagy emelkedése mutatta meg azt is, hogy a mű-

sorral szemben a nézők milyen mértékben voltak elfogadóak vagy elutasítóak. A felmérés a normatív szempontok fontosságára hívja fel a figyelmet, arra, hogy a szocioökonómiai változók mellett az eddig mellőzött értékektartalmú beállítódásokat is vonják be a kutatók a szórakoztató műsorok empirikus vizsgálatába.

A *nyitottság-zártság* az önreflexivitás szükségességére is felhívja a figyelmet. A televízió nézője nem a médián felül- és kívül álló személy, hanem maga is annak a rendszernek a produktuma, a résztvevője és a cselekvő alanya, mint a média. A képernyőn túli és inneni világ szoros belső kapcsolatban van egymással. „A valóság nem a valóságműsorokban van, hanem a képernyő előtt. Mi magunk vagyunk a reality show szereplői! Megjegyzem, ez sem sokkal biztatóbb.” (Kepes 2003:57)

Összefoglalás

A tanulmány egy országos reprezentatív felmérés adatait ismerteti arról, hogyan ítélte meg a lakosság a magánélet nyilvános tárgyalását a kereskedelmi tévé egyik műsorában, a Mónika talkshow-ban. A vizsgálatból az derült ki, hogy az olyan szociodemográfiai változók, mint társadalmi nem, iskolai végzettség, életkor, lakóhely stb. alapvetően nem határozták meg a magánélet nyilvános tárgyalhatóságának megítélését a médiában. A felmérés a normatív szempontok fontosságára hívja fel a figyelmet, hogy az eddig mellőzött értéktartalmú beállítódásokat is vonják be a kutatók a szórakoztató műsorok empirikus vizsgálatába.

Abstract

The judgement of the public thematization of private sphere in the Mónika talk-show.

The article discusses the findings of a representative national survey: How population judged the public thematization of private sphere in a Hungarian commercial television program, the Mónika talk-show. The survey found, that sociodemographic variables – like gender, level of education, age, settlement – basically did not determine the judgement of the public mediatization of private sphere in the media. The survey warns for the importance of normative categories, and suggests to take into consideration the formerly neglected value-laden attitudes into the empirical studies of entertaining media programs.

Hivatkozások:

Adorno, Theodor et al. 1950.
The Authoritarian Personality.
New York: Harper and Row.

Antalóczy Tímea – Füstös László 2003.
„A valóságshow világa, avagy korunk arénája.”
Kultúra és Közösség III. folyam,
VI. évfolyam:35-47.

Bajomi-Lázár Péter 2004 „Médiapesszimisták.”
Élet és Irodalom. november 26.
2006. *Média és társadalom*.
Budapest: Antenna.
2007. „Népszerűtlen népszerűség.”
Beszélő 12/5.
2010. *Média és politika*.
Budapest: Antenna.

Beck, Ulrich 1997.
The reinvention of politics.
Cambridge: Polity Press.

Eco, Umberto 1990.
„A Guide to the Neo-Television of the 1980s.”
Pp. 245-255 in *Culture and Conflict in Postwar Italy*, edited by Z. Baranski. New York: St. Martin Press.

Eco, Umberto 1994.
„The Phantom of Neo-TV.”
Pp. 108-111 in *Apocalypse postponed*,
edited by R. Lumley. Bloomington: Indiana University Press.

Giddens, Anthony 1991.
Modernity and Self-Identity. Stanford:
Stanford University Press.
1992. *The Transformation of Intimacy*:
Sexuality, love and eroticism in modern societies. Stanford: Stanford University Press.

Habermas, Jürgen 1971/2003.
A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.
Budapest: Osiris

Jenei Ágnes 2005.
„Kereskedelmi televízió és demokrácia.”
Médiakutató: 6/3:7-19.
2006. „Neotelevízió: Válság vagy megújulás?
Császi Lajossal és Siklaki Istvánnal Jenei Ágnes beszélget.” *Médiakutató* 7/1:39-56
2008. *Tárguló televízió*.
Budapest: PrintX Budavár Zrt - Médiakutató Alapítvány.

Kapitány Ágnes - Kapitány Gábor 2003.
„A valóságshow szimbolikus üzenetei.”
Kultúra és Közösség III. folyam, VI. évfolyam:17-31.

Kepes András 2003.
„Lehet-e show a valóság?”
Kultúra és Közösség III. folyam
VII évfolyam:47-52.

Scolari, Carlos A. Digital Interactions Research
Group. 2009.
„The Grammar of Hypertelevision.”
Journal of Visual Literacy 28:28-49.

Dusa Ágnes Réka

(MELEG) BÜSZKESÉG ÉS BALÍTÉLET

A HOMOSZEXUÁLISOK MEGÍTÉLÉSE A DEBRECENI EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

Bevezetés

A homoszexualitás ugyan az emberiséggel egyidős, a társadalmi megítélése mégis nagyon különböző koronként és kultúránként. Az ókorban intézményesített szokás volt, míg a középkorban bűn, melyet Isten és a természet elleni vétkeknek tartottak, s majd csak a XIX. században jelent meg a homoszexuális ember mint „önálló személyiség”, hogy napjainkban már a meleg (vagy még divatosabban: a queer) identitás, sőt (!), a meleg identitás eltűnésének jelensége állhasson a homoszexuálisokról szóló diskurzusok középpontjában.

Nemzetközi és hazai szervezetek egyaránt foglalkoznak a homoszexuálisok helyzetével. A különböző programok, felvonulások, tévésereplések, viták, egyesületek, a *Bújj-elő* mozgalom¹ népszerűsége, valamint híres emberek coming out-ja (előbújása) a legkülönbözőbb tudományok érdeklődését is felkeltették. A homoszexualitás népszerű vizsgálati témát nyújtott többek között a kulturális antropológia, a genetika, a pszichológia, a jog, a szociológia, a médiatudományok, sőt a nyelvészet és a közgazdaságtan számára. A homoszexualitás egyre nyíltabban megjelenik különböző médiumok műsoraiban is. A semleges és objektív tudomány és a politikai korrektségre törekvő média mellett természetesen az állampolgárok is találkozhatnak a homoszexualitás jelenségével, azonban ez a találkozás az esetükben egészen szélsőséges indulatokat válthat ki.

Bár a melegek nem ismerhetők fel külső jegyek alapján (ellentétben pl. bizonyos etnikai kisebbségekkel), mégis megfigyelhető, hogy az emberek igyekeznek elhatárolódni tőlük. A melegektől idegenkedő heteroszexuálisok számára sok esetben nem maga a homoszexuális ember jelenléte okoz problémát, hanem a *tudat*, hogy az illető homoszexuális. Ilyenkor a személy értékelését felülbírálnak a homoszexualitáshoz társított asszociációk, mentális képek, amelyek nemritkán sztereotípiákon, előíté-

leteken alapulnak. Az esetleges ellenérzések tehát kizárólag tanulás, szocializáció útján alakulnak ki, a környezetben tapasztalt minták alapján.

De mit is gondolnak egészen pontosan a homoszexuálisokról az emberek? Milyen sztereotípiák és előítéletek mentén fogalmazzák meg a gondolataikat egy olyan kisebbséggel kapcsolatban, melyről kevés ismeretük, és tapasztalatuk van?² Ezek azok a kérdések, melyek megválaszolása igazán felkeltette az érdeklődésemet a téma iránt. Az egyetemista fiatalok sztereotípiái és előítéletei különösen érdekesek, hiszen belőlük alakul ki a jövő értelmiségi rétege, sokan közülük befolyással lehetnek a közvéleményre, vagy akár döntéshozói helyzetbe is kerülhetnek.

Ennek értelmében céлом volt felderíteni, hogy a debreceni egyetemisták körében milyen képek, sztereotípiák, előítéletek élnek a homoszexuálisokról (amennyiben léteznek). De a „másik oldal”, azaz a homoszexuális fiatalok véleménye is érdekelt: nekik milyen sztereotípiák, esetleg előítéletek vannak egyrészt a saját csoportjukkal szemben, másrészt mit gondolnak a heteroszexuális többség melegekkel szembeni hozzáállásáról.

Vizsgálódásom módszere félig strukturált interjú volt. Erről később részletesen is írok. Most csak azt emelném ki, hogy az interjúelemzések során érdekesnek találtam összevetni a meleg és heteroszexuális fiatalok véleményét egy-egy kérdéssel kapcsolatban (például a meleg felvonulás, a regisztrált élettársi kapcsolat, a melegek médiabeli megjelenése stb.), valamint igyekeztem bemutatni a főbb sztereotípiákat és előítéleteket, illetve megtalálni ezek forrásait. Már az interjúk készítése során felfigyeltem egy különös kettősségre: az ún. „divatmelegek” és a „normális melegek” megkülönböztetése. Ezekre az interjúk készítése során kiemelten figyeltem.

¹ A *Bújj elő az angol coming out kifejezés fordítása. A mozgalom célja, hogy minél több meleget buzdítson identitása nyílt felvállalására.*

² A 2005. októberében a CEORG és a TÁRKI által végzett közép-európai összehasonlító vizsgálat szerint a magyarok csupán 8 százalékának van homoszexuális ismerőse (Dencső – Sik 2007). A vizsgálatra a dolgozat egy későbbi szakaszán még visszatérek.

A homoszexuálisok megítélése a szociológiai kutatások tükrében

A homoszexualitás, mint említettem, felkapott kutatási téma lett – Nyugat-Európában, és Amerikában. Ezekben a térségekben dolgozták ki a legismertebb elméleteket, és számos empirikus kutatás is végeztek. Magyarországon csak a rendszerváltás után kezdhettek hozzá a korábban tabutémának számító jelenségek, így a homoszexualitás vizsgálatához. Míg a különböző kvalitatív technikákat használó kutatások a szubkultúrát és a meleg iden-

désként („Mi a véleménye az azonos neműek közötti szerelemről?”), addig 1996-ban már feleletválasztós kérdésként tették fel a kérdést („A következő kártyán különböző vélemények vannak a homoszexualitásról. Melyik az az egy, amelyik a legközelebb áll az Ön véleményéhez?”). A kapott adatok összehasonlításakor Tóth László megállapította, hogy a változás szignifikáns és kétirányú: 1991 és 1996 között nőtt a bűnként és betegségeként történő értelmezés, csökkent a devianciaként és magánügyként való értelmezés, de valamennyire nőtt azoknak a száma is, akik alapvető emberi jognak gondolják a homoszexualitást.

Válasz	1991		1996	
	N	%	N	%
Bűn	8	1,4	196	8,8
Betegség	154	27,5	892	39,8
A társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedés	185	33,1	377	16,8
Az egyén magánügye	169	30,2	456	20,4
Az egyén alapvető joga, hogy azonos nemű szexuális partnert választ-e magának	43	7,7	318	14,2
Összesen	559	100,0	2239	100,0

I. táblázat: Tóth László 1991-es és 1996-os eredményeinek összehasonlítása (Tóth, 2008:62)

titást elemezték, addig a legtöbb hazai nagymintás kérdőíves kutatás a homoszexualitás megítélése és a melegekkel szembeni előítéletek felmérése végett készült, sokszor egy átfogó előítélet-kutatás részeként. Tekintsük át a legismertebb kutatások eredményeit.

Tóth László az 1991-es, majd 1996-ban megismételt kutatásában arra volt kíváncsi, hogy a homoszexualitás megítélésekor a *bűn – betegség – deviancia – magánügy* és *alapvető emberi jog* minősítés gyakorisága hogyan alakul.³ Míg 1991-ben nyitott kér-

(Lásd I. táblázat) Tóth szerint a társadalmi tudatban ugyan konzervatív fordulat ment végbe, valamint nőtt azok száma, akik adminisztratív eszközökkel korlátoznák a homoszexuálisok életét, mégis, az elfogadó attitűd növekedésével a semlegesek száma is nőtt, s ez utóbbit is pozitív tendenciaként értékeli. Mégpedig azért, mert a semlegesség arra utal, hogy a melegekkel kapcsolatos kérdésekben pártatlanok szerint a homoszexualitás a társadalom működése szempontjából nem lényeges tényező, s ebből kifolyólag nem egy ellenőrzést kívánó zavaró tényező. (Tóth, 2008)

³ A történelmi korszakok és az egyes tudományok kialakulásával a homoszexualitás megítélése is változott. Az ókorban intézményesített szokás volt, a középkorban bűnnek tekintették, az 1800-as évek orvostudománya és pszichiátereinek betegségeként kezdték vizsgálni, majd az 1950-60-as években a szociológiai devianciakutatások során került középpontba. Eközben az 1900-as évektől egyre erősödő homofil mozgalmak a homoszexualitás magánügyként való kezeléséért harcoltak, egészen addig, míg meg nem jelentek a radikális meleg felszabadítási mozgalmak, melyek már a homoszexualitást alapvető emberi jogként értelmezték. Ezen értelmezések a mai napig megtalálhatóak a homoszexuálisokról alkotott véleményekben.

Egy 1995-ös vizsgálat a fiatalok (15 és 20 év közöttiek) mássággal szembeni véleményét, előítéleteit mérte.⁴ A nyolcszáz fős reprezentatív főmintát kiegészítették 10-100 fős cigány, nemzetiségi és zsidó almintával. Külön vizsgálták a cigányokkal, a zsidókkal és az ún. hétköznapi mássággal kapcsolatos véleményeket. Az utóbbi kategóriára azért volt szükség, mert a szerzők szerint a „nem magyarokkal”

⁴ A kutatást Barcy Magdolna, Diósi Pál és Rudas János végezték, kutatási összefoglalójuk *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében címmel jelent meg 1996-ban.*

szembeni előítéletesség „magához vonz” mindenféle mássággal szembeni ellenségeskedést is. A húsz hétköznapi másság közé bevették a homoszexualitást is, amit a főminta tagjai a nyolcadik helyre soroltak az elutasítottak sorában. A kutatók szerint erre a meglepő toleranciára a megkérdezettek életkora lehet a magyarázat: „Valószínűleg, ha nem kifejezetten fiatalokat kérdezzünk, nagyobb intoleranciával találkozunk” (Barcy et al., 1996: 47). A nemzetközi vizsgálatokhoz hasonlóan⁵ e kutatás szerint is a fiúk és a községiiek szigorúbban ítélték meg a melegekről, szemben a lányokkal és a városiakkal. A kisebbségi almintá tagjainak véleménye is eltérő volt: a zsidó diákok elfogadóbbak, míg a cigány fiatalok még a főmintánál is elutasítóbbak. Igaz, ezek a megfigyelések minden mássággal kapcsolatban általános tendenciaként jelentek meg. A homoszexuálisokat veszélyes csoportnak tartják a fiatalok, bár személyes tapasztalatot nem szereztek velük kapcsolatban.

Azonban a legtöbb nemzetközi és magyarországi reprezentatív mintával készült kutatás a homoszexuálisok negatív megítéléséről, s az irántuk érzett intoleranciáról ad bizonyosságot. Két kutatást szeretnék kiemelni Takács Judit *Az egyenlő bánásmód gyakorlati* című könyvéből.

Az egyiket a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte. Takács a 1997-es, 2002-es és 2003-as adatokat hasonlította össze, s öt, a homoszexuálisokat érintő kérdést emelt ki. Ezek címszavakban a következők: (1) miként vélekednek az emberek a homoszexualitásról (a bűn – betegség – deviancia – magánügy – alapvető emberi jog alapján történő besorolás szerint); (2) szükséges-e beavatkozni jogi eszközökkel a homoszexuálisok életébe; (3) homoszexuális érdekvédő egyesületek támogatása; (4) azonos neműek házasságkötése; (5) azonos neműek örökbefogadási joga. Az első kérdést illetően valóban (további) polarizálódás figyelhető meg 1997 és 2003 között is: a bűnként történő értelmezés kicsivel ugyan, de nőtt. A homoszexualitás betegségnek és devianciának bélyegzése csökkent, ám jelentősen nőtt a homoszexualitásról mint magánügyről vagy mint alapvető jogról való vélekedők aránya. A második kérdés a melegek életébe való beavatkozásról szólt. 1997-től 2003-ig csökkent azok száma, akik szerint a homoszexuálisok életét állami, jogi eszközökkel korlátozni kell, ám 2002-ről 2003-ra nőtt azoké, akik nem helyeslik, ha a homoszexuálisok

⁵ Lásd Takács Judit (2007): *Az egyenlő bánásmód gyakorlati*

egyesületet alapítanának érdekeik védelmére, s szintén nőtt a melegházasságot ellenzők tábora. A melegek örökbefogadási jogával szemben mindig magas volt az elutasítás, s 2002 és 2003 között ez az ellenérzés szintén nőtt. Összességében tehát inkább a homoszexualitás elfogadottságának alacsony mértéke volt jellemző Magyarországon ebben az időszakban (Takács, 2007).

A másik, kiemelésre méltó kutatás az EOS Gallup Europe által végzett nemzetközi nagymintás európai vizsgálat. Az elemzés két, melegeket érintő területtel foglalkozott: a házasságkötéssel és az örökbefogadással. Magyarország egy 500 fős mintával képviselte magát. Az eredmények szerint a magyarok (hasonlóan a többi „új” tagországhoz) mind a két kérdésben elutasítóak. A kutatás jelentősége még abban mutatkozik meg, hogy összefüggést mutatott ki az kérdések megítélésének mértéke és a válaszadó neme, kora, iskolai végzettsége, vallásossága, és politikai elkötelezettsége között. E szerint a melegekkel kapcsolatban toleránsabbak a nők, a fiatalabbak, a felsőfokú végzettségűek, a nem vallásosak és a baloldali politikai elkötelezettségűek. Fontos befolyásoló tényezőnek mutatkozott az adott ország jogalkotása is. Azokban az országokban, ahol voltak létező vagy bejegyzésre váró, melegeket támogató törvények, a társadalom is támogatóbbnak mutatkozott (Takács, 2007).⁶

Dencső Blanka és Sik Endre többváltozós logisztikus regressziós modellt alkalmazva kutatták az idegengyűlölet (xenofóbia), a cigányellenesség és a homofóbia, valamint különböző szociodemográfiai tényezők közötti összefüggést. A kutatásukhoz a 2005-ös CEORG⁷-TÁRKI kutatás adatfelvételét dolgozták fel. Legelőször azt állapították meg, hogy a felnőtt magyar lakosság 36 százaléka homofób. Azokat tekintették a melegekkel szemben elutasítóknak, akik egyértelműen ellenzik a melegek regisztrált élettársi kapcsolatát, a házasságkötésüket és az örökbefogadást is. A szociodemográfiai tényezők kapcsán a legfontosabb megállapításuk az volt, hogy az előítéletesség három típusa (xenofóbia, cigányellenesség, homofóbia) más-más szociodemográfiai tényezőkkel van kapcsolatban. A homoszexuálisokkal szembeni előítéletesség esélye nagyobb a férfiak, a budapestiek és a középkorúak vagy idősebbek kö-

⁶ A 2003-as adatok szerint az azonos neműek házasságát az Európai Unió belül Dánia, Hollandia és Svédország polgárai, míg az örökbefogadást a holland, német és spanyol emberek támogatták leginkább

⁷ Central European Opinion Research Group

rében. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a településtípus tekintetében a középkorúak vagy idősebbek csoportjával ellentétben pont a fiatalok között van eltérés a homoszexuálisok megítélésében: a budapesti fiatalok kiugróan ellenzik a homoszexualitást. Utolsó érdekességként arra hívja fel a kutatópáros a figyelmet, hogy a homoszexuálisokkal szembeni előítéletesség esélyét – szemben a másik két tényezővel, a xenofóbiával és a cigányellenességgel – a felsőfokú végzettség nem csökkeni (Dencső – Sik, 2007).

Egy viszonylag friss, 2006-os tanulmányt is szeretnék röviden ismertetni. A szerzőpáros, Pálmai Judit és Pikó Bettina a legfőbb sztereotípiák tükrében hasonlították össze 11 heteroszexuális és 10 homoszexuális interjúalany véleményét. Az interjúalanyok 20–58 év közöttiek voltak. A strukturált interjúkat megelőzte egy ötfokú skálát tartalmazó kérdőív kitöltése, az interjúk során ennek a kérdőívnek a bővebb kifejtésére került sor. A heteroszexuális interjúalanyok esetében három kategóriát próbáltak kialakítani a kérdőívek alapján (elfogadó, semleges, elutasító), azonban az interjúk során az elfogadó és semleges kategóriába tartozó alanyok véleménye egybemosódott, nehezen lehetett különbséget tenni köztük. Pálmai és Pikó arra a következtetésre jutottak, hogy számos sztereotípiát kikopott a köztudatból, a meglévő sztereotípiák pedig elsősorban a párkapcsolati szokások közé csoportosulnak. Másik megfigyelésük, hogy néhány sztereotípiát maguk a meleg is elfogadnak, köztük is jelen van (Pálmai – Pikó, 2006).

Összefoglalva tehát: a homoszexuálisok megítélésére továbbra is negatív, még közép-európai viszonylatban is. A 2007-es és 2008-as melegfelvonulást követő ellentűntetések, valamint a szélsőséges politikai- és társadalmi szervezetek megerősödése alapján valószínűnek tartom, hogy folytatódott a Tóth által felvázolt polarizáció. Kétségesnek tartom, hogy egy ilyen negatív társadalmi légkörben növekedne a coming outok száma. Ami viszont azt jelenti, hogy kevés azon heteroszexuálisok száma, akinek lenne (nyíltan) homoszexuális ismerőse, pedig a személyes ismeretség növelné az elfogadást (Dencső – Sik, 2007). Mint látjuk, ez egy ördögi kör: toleránsabb légkör lenne szükséges ahhoz, hogy a homoszexuálisok felvállalhassák önmagukat, azonban pont a coming outok növelhetnék a társadalmi elfogadottságukat, s a heteroszexuálisok valódi tapasztalatokat szerezve alakíthatnák át a hamis sztereotípiáikat.

Debreceni egyetemisták vizsgálata: probléma, módszer, minta

A kutatásomban arra kerestem a választ, hogy milyen vélekedések élnek a debreceni egyetemisták körében a homoszexuálisokkal kapcsolatban. Elsősorban az egyetemisták sztereotípiái és előítéletei érdekelték. Vizsgálatom feltáró jellegű esettanulmány volt, mely befejeztével új ismereteket, problémákat, hipotéziseket fogalmazhattam meg. Témából adódóan az interjútechnikát tartottam a legmegfelelőbbnek. Igyekeztem a problémát minél részletesebben körüljárni, ennek értelmében próbáltam információkat szerezni arról, hogy az interjúalanyaim hogyan értelmezik a homoszexualitást, milyen sztereotípiákat és előítéleteket táplálnak irántuk, mit gondolnak az identitás nyílt felvállalásáról. Az interjúk elemzésekor nagyban támaszkodtam Takács Judit melegekkel készített interjúelemzésére, illetve Pálmai Judit és Pikó Bettina sztereotípiakutatására.

Az interjúkat 2008 decembere és 2009 márciusa között készítettem, összesen 17 olyan 20 és 24 év közötti fiatallal, akik ez idő alatt a Debreceni Egyetem hallgatói voltak. Kilenc férfival és nyolc nővel beszélgettem: heten megyeszékhelyen, nyolcan kisvárosban, ketten falun nevelkedtek. A mintába kerültek heteroszexuális (n = 10 fő) és homoszexuális (n = 7 fő) fiatalok is, így egy-egy kérdéskörben lehetőségem volt összevetni a véleményüket.

A heteroszexuális csoport (n=10) jellemzői. A mintaválasztáskor első körben arra törekedtem, hogy mindkét nem tagjai megszólalhassanak, így 5 férfi és 5 nő került a heteroszexuális almintába. Igyekeztem a melegekkel szemben elutasító és elfogadó alanyokat egyaránt találni. Önbesorolás alapján 3 férfi és 2 nő (összesen 5 fő) elutasító, 2 nő és 2 férfi (összesen 4 fő) elfogadó, 1 lány pedig nem tudta magát besorolni. Ha Dencső Blanka és Sik Endre besorolásából indulnánk ki,⁸ teljesen más képet kapnánk. Ebben az esetben a heteroszexuális almintából csupán két fő számíthatna a homoszexuálisokkal szemben elutasítónak, mivel az élettársi kapcsolatot az említett két kivételtől eltekintve

⁸ „A homoszexuálisokkal szemben előítéletesen viselkedő csoport tagjai azok lettek, akik szerint egyértelműen ne legyen joguk az azonos nemű pároknak sem házasságkötésre, sem pedig hivatalosan elismert élettársi kapcsolatra, valamint teljes mértékben ellenzik, hogy gyermeket fogadhassanak örökbe” (Dencső-Sik, 2007: 62).

még a magukat elutasítónak tartók is engedélyezték. Az önmagukat elfogadónak tartó alanyokat meleg ismerősökön keresztül kerestem fel, hólabda módszerrel, akik közeli barátjukat, testvérüket vagy kollégiumi szobatársukat ajánlották. Az önmagukat elutasítónak tartó alanyok közül kettőt egyházi szervezeten keresztül kerestem meg, mindketten reformátusok. A többieket különböző egyetemi hallgatói csoportokból, baráti körökből választottam ki szakértői mintavétel alapján. A 10 heteroszexuális alanyból összesen nyolc főnek van homoszexuális ismerőse, ezen csoporton belül pedig három alany közeli barátja vagy testvére által érintett.

A homoszexuális aliminta jellemzői. Összesen 7 interjú készítem homoszexuális hallgatókkal, 3 nővel és 4 férfival. Igyekeztem a szexuális orientációjukat nyíltan vállalók mellett olyan meleg fiatalokat is bevonni a vizsgálatba, akik csak részben vállalják homoszexualitásukat, vagy teljesen rejtőzködnek. Tóth László alapján⁹ a következő módon soroltam be őket: 4 fő nyíltan, 2 fő részlegesen vállalja homoszexualitását, 1 fő pedig rejtőzködő. A homoszexuális alanyokat szintén ismerősökön keresztül, majd hólabda módszerrel kerestem fel. Sokat segített az, hogy korábban többször lementem a helyi meleg buliba, így a későbbi interjúalanyaim legalább arcról, de többen személyesen is ismertek, s bíztak bennem. Ennek ellenére a lesbikusok felkutatása nehezebb volt, illetve melegségét fel nem vállaló interjúalanyt is nehéz volt találni.

Általában elmondható, hogy mind a heteroszexuális, mind a homoszexuális alanyok érdeklődtek a téma iránt, nem zárkóztak el az interjú elől. Csak egy esetben fordult elő, hogy egy heteroszexuális fiú nem válaszolt az interjúra való felkérésre. Az interjúkat diktafonra rögzítettem, ez csak egy esetben okozott ellenérzést: egy homoszexuális fiú eleinte nem szeretne volna, ha felveszem a hangját, de végül beleegyezett a felvétel készítésébe. Az interjúk átlagos időtartama 60 perc. A válaszadók anonimitásának védelmében minden nevet megváltoztattam.

⁹ Egy 1995-ben végzett kutatása során Tóth azokat tekintette homoszexuálisnak nyíltan vállalóknak, akiknek a családtagjain kívül munkatársaik vagy barátaik is tisztában voltak a szexuális orientációjával (Mocsonaki 2002).

Az eredmények bemutatása

Az interjúk elemzését leglogikusabban az interjúvázat homoszexualitásra vonatkozó kérdésblokkjai, azaz a négy fő témakör alapján lehet felépíteni. Ezen témakörök a következők: a homoszexualitás értelmezése, vélemények a homoszexualitás kialakulásáról, a legjellemzőbb sztereotípiák és előítéletek, valamint a homoszexualitás felvállalásának kérdése.

A homoszexualitás értelmezése. A meleg és heteroszexuális interjúalanyoknak is feltettem néhány olyan kérdést, melyekre a válaszok egyfajta előzetes képet adtak a homoszexualitás megítéléséről. Ugyanis a homoszexualitás „definiálásakor” (*Szerinted mi a homoszexualitás?*) egészen finom sztereotípiák mutatkozhatnak meg. Pálmai Judit és Pikó Bettina arról számoltak be, hogy a homoszexualitás és promiszkuitás összekapcsolása már nem annyira jellemző, valamint, hogy a homoszexualitás „definiálásakor” megjelent a párkapcsolatként való értelmezés is, s ezt az én interjúim is megerősítették. A homoszexualitás csupán szexuális dimenzióra való leszűkítése egy véleményben jelent meg tisztán: *„Azonos nemű emberek egymás iránti testi vonzódása”* (András, heteroszexuális). A legtöbb véleményben a párkapcsolat, illetve a homoszexuális kapcsolatok érzelmi töltetének említése volt hangsúlyos, illetve a heteroszexuális párkapcsolathoz való hasonlóságuk. A legtöbbben egyszerűen azonos neműek közötti vonzódásként definiálták a homoszexualitást, azonban három interjúalanyom felvetett egy igen érdekes, s a szakirodalom által is fontosnak tartott fogalmi problémát, mégpedig azt, hogy a látszólag egyszerű fogalmat (homoszexualitás) nem is olyan egyszerű leírni, vagy azt meghatározni, hogy pontosan kit nevezhetünk homoszexuálisnak.¹⁰ Az egyik interjúalanyom így érzékeltette ezt a kérdést:

„[A homoszexualitás – D. Á.] azonos neműekkel való szexuális érintkezés és szerelem. Bár ez hülyeség. Greta Garbo is szerelmes volt egy nőbe, de nem volt köztük szex. Ez plátói szerelem volt... Igen, mindenképpen párosodjon szexualitással a szerelem. És ne csak egy ember iránt. Tehát volt olyan ismerősöm, hogy együtt volt egy srác jó három évig egy pasival. Aztán megláttam egy nővel. Mondom: »mi van, biszex vagy?« »nem, én csak azt az egy srácot szerettem«. Tehát homoszexuálisnak akkor nevezhető szerintem valakit, hogyha képes több azonos nemű egyedbe bele-

¹⁰ Lásd még: Jagose (2003: 19–21); Tóth (1994: 23–24).

szerepni – persze nem egyszerre – és azokkal szexuális érintkezni.” (Bea, meleg)

Másik érdekesség tehát, hogy a statikus homoszexuális kép sem él mindenkiben. Bár dolgozatomnak nem témája a szexuális sokféleség bemutatása, mégis fontosnak tartom kiemelni annak a felismerésnek a megjelenését, mely szerint „a homoszexualitás nem egy olyan dolog, ami vagy van valakinek, vagy nincs” (Takács, 2004: 48). Természetesen azok között jelent meg ez az elgondolás, akik személyesen érintettek a témában, s „rá voltak kényszerítve”, hogy végiggondolják, mi is az a homoszexualitás: két homoszexuális fiatal, illetve egy olyan heteroszexuális férfi, akinek a testvére meleg.

A homoszexualitás értelmezésekor rákérdeztem a *bűn – betegség – deviancia – magánügy – alapvető emberi jog* kategorizációról való vélekedésre is. Megkértem az interjúalanyaimat, hogy az öt kategória közül válasszák ki azt, amelyikkel leginkább egyetértenek, majd röviden értelmezzék a különböző kategóriákat. Az eredmények meglepőek, amennyiben Tóth László már említett 1996-os kutatásával vetjük össze.

Az első probléma abból adódott, hogy a 17 interjúalanyból heten nem tudtak csupán egyetlen kategóriát kiválasztani, és azok sem zárták ki a többi kategória létjogosultságát, akik csak azt az egyetlen jelölték meg, ami az ő véleményükhöz legközelebb áll. Ez azt bizonyítja, hogy a homoszexualitásról való számtalan értelmezés mai napig egymás mellett él a társadalomban. Legjobban ezt így fogalmazta meg az egyik interjúalanyom:

„Úgy gondolom, hogy mind az ötlet egy kicsit egyetértek, csak más-más arányban. És szerintem egyiket sem szabad kizárni. Tehát mind az öt úgymond bennem is megvan, a gondolkodásomban, de például a bűn kisebb százalékban, míg (...) a normáktól való eltérés természetesen nagyobb százalékban.” (Máté, meleg)

A másik érdekesség, hogy a homoszexualitást *bűnnek* csak egyetlen, önmagát a melegekkel szemben elutasítónak valló interjúalany tartotta – mindamellett ő sem zárta ki azt, hogy lehet *alapvető emberi jog* is. A *betegséget*, mint lehetséges értelmezést már négyen említették (Tóth vizsgálatában ez volt a leggyakoribb értelmezés), de közülük csak egy volt, aki kifejezetten betegségnek (génhibának) tartja a homoszexualitást. A többiek is utaltak a

genetikai betegségre, de más kategória dominált a véleményükben. Tóth kutatásával ellentétben a legtöbb alanyom a *deviancia* és a *magánügy* közül választott – öt esetben nem is tudtak választani a kettő között. Szerintük ugyanis az igazság a kettő között valahol félúton van. Először ennek a kérdésnek a megválaszolásakor tűnt fel nekem egy érdekes dolog: ti. nagyon sokan (a meleg alanyok is!) különbséget tesznek az ún. „divatmeleg” és a „normális melegek” között:

„Szerintem két fajta van már: a normától való eltérés az egyik, a másik pedig magánügy. Mert tényleg van, aki szerintem nem tehet róla (...) meg van, aki divatból csinálja. Azért, mert valaki más, nem lehet megkövezni. Csak az a lényeg, hogy ő is azokat a normákat betartsa, ne félmeztelenül parádézzon egy kamionon. (...) Amíg normális, meg minden, addig nem zavaró tényező.” (Márk, heteroszexuális)

Ez egy olyan markáns megkülönböztetés („divatmeleg”, „normális melegek”), mely a homoszexuálisok megítélésében számos alkalommal elő fog még bukkanni a későbbi elemzés során. De még térjünk vissza a kategóriákra. Érdekes módon a homoszexuális fiatalok sem utasították el a devians jelzőt, bár kicsit másként értelmezték: a normálistól való eltéréssel egyetértettek, de csak akkor, ha ez nem társul negatív előjellel, azaz, csupán egy semleges ténymegállapítás – s kiegészül azzal, hogy a homoszexualitás mégiscsak magánügy. A meleg almintát tekintve legjellemzőbben a magánügy és az alapvető emberi jog kategóriája emelkedik ki. Természetesen ebben a kérdésben a homoszexuálisok véleménye sem azonos:

„Alapvető emberi jog. Mert van egy ember, aki valami miatt meleg lesz, és hogyha ez neki a természetes, akkor legyen joga megélni azt, amilyen, amire vágyik.” (Hanna, meleg)

„[Az alapvető emberi jog – D. Á.] az azért túlzás, mert ez teljes nyilvánosságot, házasságot sejtet, és ezek nem értek egyet.” (Gergő, meleg)

Összegezve tehát: a heteroszexuális interjúalanyaim véleményében a deviancia és magánügy kategória a jellemző, míg a homoszexuális almintában ezt a kettősséget kiegészíti az, hogy szerintük a homoszexualitás alapvető emberi jog is. Ennek fő okait a következőkben látom: bár a tíz heteroszexuális fiatalból nyolcan hívőnek vallották magukat, az egyházhoz való kötődésük laza, s jelentősen nem határozza meg a melegekről való gondolkodásu-

kat. Ezért lehetséges, hogy csupán egy fiatal értett egyet a homoszexualitás bűnként, illetve egy másik a betegségként való értelmezésével, s egyedül ők hivatkoztak a Bibliára. A másik ok szerintem az individualizmus: „*Nem tartom normálisnak a homoszexualitást, (...) de elismerem, hogy semmi közöm hozzá*” (Emma, heteroszexuális). Minden bizonnyal az életkoruk és az iskolázottságuk is befolyásolja a melegekről való gondolkodásukat. A legtöbb interjúalanyom számára nehéz volt egyetlen konkrét kategóriát megnevezni, s talán hiba is lenne: mert bár – mint majd látni fogjuk – a melegfelvonulás, illetve a homoszexualitás nyilvános felvállalásának kérdése kapcsán különült el legelősebben a „divat-” és a „normális meleg” csoportja, de ennek a csoportosításnak egy finomabb módja már a homoszexualitás értelmezésekor is megjelent. Ezt a két jelenséget (divatmelegek, normális melegek) – az interjúk alapján – nem lehet ugyanabba a kategóriába besorolni.

A homoszexualitás kialakulása. Ez a kérdés azért érdekes, különösen a sztereotípiák és előítéletek szempontjából, mert a homoszexualitás különböző eredetmagyarázatai mögött különböző attitűdök fedezhetők fel. Ezek az attitűdök pedig befolyásolhatják azt, hogy hogyan vélekedik valaki a homoszexuálisokról, szükségesnek tartja-e a homoszexuális orientáció kialakulásába való beavatkozást vagy sem, támogatja-e a melegek esélyegyenlőségét a jogban (bejegyzett élettársi kapcsolat, házasság, örökbefogadás, öröklés, stb.), fellép-e ellenük ellenősen, vagy csak egyszerűen sajnálja őket.

Számos kutatás folyt a homoszexualitás kialakulásának felderítésére. Ezek szerint genetikai és hormonális eltérések, pszichoszexuális fejlődési zavar, környezeti hatások mind hatással lehetnek a szexuális orientáció kialakulására. Mindegyik tényező befolyására találtak bizonyítékot, de mindegyiket meg is cáfolták, így az összefüggés egyik esetben sem egyértelmű (Benza, 2001; Atkinson, 1999).

Két kérdést tettem fel az interjúalanyaimnak ezzel a problémával kapcsolatban: *(Hallottál arról valamit, hogy hogyan lesz valaki meleg? Szerinted a homoszexualitás választható, kinőhető vagy gyógyítható?)* Az első kérdésre két heteroszexuális fiatal egyáltalán nem tudott válaszolni, egy meleg és egy heteroszexuális fiú szerint pedig ez egy adott dolog, ami nem kialakul, s ezért okot sem tudtak megnevezni. A legtöbben a genetikai és a környezeti hatások együttesét említették. A környezeti hatások

kon azonban szinte mindenki mást ért. Van, aki a médiát nevezte meg, mások a nevelést, a szocializációt, a traumákat vagy a sorozatos párválasztási kudarcokat. Számos véleményben megjelent, hogy nem lenne szabad a gyerekeket megerősíteni abban, hogy meleg legyen. Ez a megerősítés legtöbbször az interjúalanyaim szerint a médián keresztül érkezik.

Arra vonatkozóan, hogy vajon a homoszexuális identitás megváltoztatható-e, többnyire egységes választ kaptam, miszerint, ha már egyszer kialakult, akkor nem, legfeljebb elfojtani tudja a vágyait. Csupán egy interjúalanyom szerint lehetséges, hogy ha egy meleg fiú találkozik egy férfias nővel, akkor azután a nők felé fordul. Érdekes módon azok, akik a homoszexualitás megváltoztathatlanságával értenek egyet, mégis helyesnek tartják, ha a meleg fiatal megpróbál tenni mássága ellen, vagy ha megpróbálja elfojtani az érzéseit. Az elutasító alanyaim, abban az esetben, ha a gyermekükről derülne ki, hogy a saját neméhez vonzódik, megpróbálnák „megbeszélni vele”, vagy pszichológus segítségét kérnék.

Mikor a kérdés az volt, hogy választható-e a homoszexualitás, újból megjelent a „divatmelegek” fogalma:

„Ez nem olyan, hogy eldöntöm, hogy leszbikus leszek mostantól. Szerintem nem. Az igazi homoszexuálisok, akik nem divatból csinálják, vagy bosszúból, (...) azok nem választották ezt a dolgot, hanem így érezték jól magukat.” (Eszter, heteroszexuális)

„Választható? Hát, szerintem most már divat lett melegnek lenni, főleg az emósoknál. (...) Ezért szerintem lehet, hogy választható, és akik választják, azoknál lehet, hogy kinőhető egy idő után, mert lehet, hogy csak lázadásból fordulnak az ilyen radikális módszerekhez. (...) De ha valaki tényleg, komolyan a saját neméhez vonzódik, nem hiszem, hogy ez kinőhető.” (Kinga, heteroszexuális)

„Szerintem választható. Szerintem igenis vannak divatmelegek. (...) Aki »fű«, most kitűnjek a tömegből», meg amiket a parádékon látni, az igenis választott.” (Márk, heteroszexuális)

Sztereotípiák és előítéletek. A legtöbb, melegeket érintő sztereotípiát és előítéletet a már említett magyar szakirodalomból emeltem ki.¹¹ Ezek a melegek

¹¹ Tóth László, Takács Judit, valamint Pálmai Judit és Pikó Bettina interjúi alapján.

párkapcsolataival, a külsejükkel, a viselkedésükkel, valamint olyan dolgokkal kapcsolatosak, melyeket én „félelmeknek” nevezek: „a meleg az AIDS terjesztő”, „bárkivel kikezdenek”, „növekszik a számuk”, és „a homoszexualitás egyfajta divattá válik”. A heteroszexuális és homoszexuális alanyoknál is rákérdeztem ezekre a tényezőkre.

A meleg fiúk **külsejével kapcsolatban** az a legszembetűnőbb, hogy határozott elképzelések, konkrét „képek” élnek róluk az interjúalanyok fejében, szexuális orientációra való tekintet nélkül. A legerősebb sztereotípiák – nem meglepő módon – az önmagukat a melegekkel szemben elutasítóknak tartók csoportjában fogalmazódtak meg. Ezek alapján a meleg fiúk lányosak, igényesek, sokat foglalkoznak a külsejükkel, követik a divattrendet öltözködésben és hajviseletben is, szeretik az ékszereket, nőiesen mozognak, színes ruhákat hordanak, nagyon ápolnak, szedik a szemöldöküket, különféle kozmetikumokat és krémeket használnak. Egy tipikus jellemzés:

„Csönadrág, ez ilyen alapvető feltétel, vagy divat náluk szerintem. Igen, akkor nagy cipő jó nagy színes cipőfüzővel, kicsit emós beütéssel, színes póló, akár még flitterek is, mint a női pólókon, vagy akár női póló felvéve (...) Akkor sok kiegészítő, ékszerek, lányos kiegészítők. Vagy festett szőke haj felzselézve, vagy az a tépett féloldalas stílus. Meg vékony testalkat. Nem tudom, de vékony testalkat. Száz kilós kigyúrt embert nem tudok elképzelni, vagy nem az jut eszembe hirtelen, hogy meleg.” (Márk, heteroszexuális)

Volt olyan heteroszexuális, akinek a melegokről alkotott képét a homoszexuális ismerőse megerősítette: „Hát most nem tudom, hogy mondjam-e el, azt, hogy hogyan néz ki a szobatársam, akiről azt gondolom, hogy kinézetre tipikus meleg” (Bálint, heteroszexuális). Ám olyan is akadt, aki pont egy ismerőse coming outja után döbbsent rá, hogy a sztereotípiáit fölül kell vizsgálnia: „Én régen azért azt gondoltam, hogy látszik valakin, hogy homokos, de erről az ismerősömről pont nem látszik, innentől kezdve nem tudom, hogy írnám le” (András, heteroszexuális). A homoszexuálisokkal szemben toleráns heteroszexuális interjúalanyaim nem tudtak tipikus leírást adni, ám megjegyezték, hogy valahogyan mégis megérik azt, ha valaki meleg.

A leszbikus lányok külsejének leírásakor egyfajta szabadkozással kezdték a válaszukat – még a meleg fiúk is –, hogy nincs, vagy nincs sok lesbi-

kus ismerősük. (A meleg fiúk jellemzésekor ezt nem említették meg soha, még abban az esetben sem, ha később kiderült, hogy nincs, vagy nincs sok meleg férfi ismerősük.) Ennek az lehet az egyik oka, hogy a leszbikus nők rejtőzködőbbek, illetve, hogy a leszbikusok száma alacsonyabb a homoszexuális férfiakhoz képest (is), valamint a médiában is ritkábban jelennek meg. Kevésbé láthatóak, így kevesebb sztereotípiát alakult ki velük kapcsolatban. A leszbikusok megítélése a történelem során mindig is elnézőbb volt.¹² Az interjúalanyaim ezért a leszbikus nők megítélésekor a homoszexuális férfiakból indulnak ki: azt feltételezték, hogy a leszbikus nők minden bizonnyal férfiasak, molettek, visszahúzódoók, nem olyan igényesek, nem sminkelnek, rövid a hajuk.

A meleg külsejének leírásakor is megjelent a „divatmelegekre” való utalás. Az egyik heteroszexuális alanyom szerint „aki komolyan gondolja” azt, hogy homoszexuális, átlagosan öltözködik, míg a „divatmeleg” öltözködése kirívó, túl színes, s ez igaz a leszbikus nőkre is. Ez a megkülönböztetés egy meleg fiú és egy leszbikus lány válaszában is megjelent: („Hogyan írnád le külsejét tekintve egy meleg fiút?”)

„Visszakérdezek: milyen meleg fiút? Olyan meleg fiút, (...) aki kirívó, mind viselkedésben, öltözködésben, beszédstílusban, vagy egy olyan embert, mint például én, aki nem viselkedik úgy? (...) Egy átlagos meleg fiú – a kérdésre válaszolva – kicsit eltér az átlagos heteroszexuális fiútól.” (Máté, meleg)

„Most az, akiről mindenki megmondja, hogy az? Most arra gondolsz? Vagy akiket én ismerek?” (Laura, meleg)

Még egy érdekességet szeretnék megemlíteni, melyet a meleg almintán belül figyeltem meg: mégpedig azt, hogy a meleg fiúk többen is kifejezték, hogy a saját csoportjukat (homoszexuális férfiak) nem lehet sztereotíp módon leírni (volt, aki a válaszádat is megtagadta), ugyanakkor a leszbikus nőkről egészen részletes képet rajzoltak. Ugyanez fordítva a leszbikus lányoknál is megjelent: a saját csoportjuk esetében a sokféleséget hangsúlyozták, de a meleg férfiakat már könnyebben tudták jellemezni. A jelenség természetesen nem új, ez a különös csoport homogenitási hatása, vagyis az az eset,

¹² Lásd még: Eszenyi Miklós (2006): *Férfi a férfival, nő a nővel: homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában.*

mikor a külső csoportnak nagyobb homogenitást tulajdonítunk, míg a saját csoportunkon belül a sokféleséget, egyediséget hangsúlyozzuk (Simon el al. 1991). (Hasonló eset, mikor egy nő azt mondja, hogy minden férfi egyforma.) A hivatkozott tanulmány ismeretében azon nem lepődtem meg, hogy a heteroszexuálisok hajlamosak a homoszexuálisokat homogén, egynemű csoportként kezelni, viszont a jelenség homoszexuális almintán belüli megjelenése arra enged következtetni – bár ez a következtetés nagyon óvatos, s érdemes lenne nagyobb elemszámmal vizsgálni –, hogy a homoszexuális férfiak és nők ugyanúgy sztereotip módon gondolkodnak egymásról. Erre példa az egyik interjúalanyom véleménye:

„Általában véve sok meleg szereti a divatot, de én nem mondanám azt, hogy a melegeknek annyira jó stílusuk van, ez nem attól függ, hogy valaki fiúkkal, vagy lányokkal... (...) Ezt nem lehet így sztereotipizálni, hogy hogyan írható le egy meleg fiú. Van, aki teljesen igényes, van, aki nem. Ez ugyanúgy van, mint a normális hetero világban, ahol szintén van aki teljesen igényes, van aki nem. (...) Vannak gyönyörű szép leszbikus lányok, de a legtöbb fiús: laza cuccokba öltözködnek, viszonylag rövidre van vágva a hajuk, tűskés, fiúsabb fazonra, ennyi. De vannak gyönyörű szép nőies leszbikus lányok is.” (Zsolt, meleg)

A homoszexuálisok **belső tulajdonságait** tekintve hasonló módon lehet csoportosítani a válaszokat. A meleg férfiak jellegzetes jellemvonásai a sztereotípiák szerint: érzékenység, érzelmesség, hiúság, gyámoltalanság, precizitás, szívesen takarítanak és végeznek egyéb, hagyományosan női tevékenységet, szívesen kitergetik a szexuális életüket, könnyen szót értenek a lányokkal, hiányzik belőlük a férfias keménység és agresszió, s rendelkeznek valamilyen speciális képességgel (jól rajzolnak, énekelnek, táncolnak, stb.). A leszbikus nőkről viszont csak annyi „derült ki”, hogy határozottak, ők a tettek emberei, és hogy fiús a viselkedésük is. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a belső tulajdonságokat tekintve a magukat elutasítónak tartók között is sokkal többen gondolták úgy, hogy nem lehet általános képet adni a meleg belső tulajdonságairól:

„Nem hinném azért, hogy lennének olyan jellegzetes belső tulajdonságaik. Ők is emberek, érző lények, nem hiszem, hogy ez így külön lenne” (Tamás, heteroszexuális).

Eddig tehát a homoszexuális nők és férfiak külső és belső tulajdonságait firtató kérdésekre adott

válaszokat elemeztem. Azonban olvasmányaim és tapasztalataim alapján más sztereotípiák is élnek a melegekkel kapcsolatban. Az egyik ilyen a promiszkuitás, ami összefüggésbe hozható az AIDS-el is, s talán ebbe a körbe tartozik az a vélekedés is, hogy a melegek „mindenkivel kikezdenek”. A másik a transzvesztitákkal vagy transzszexuálisokkal való összekeverés, s ezzel összefüggésben, hogy a meleg fiúk női, a leszbikus lányok férfiruhákat hordanak, illetve igazából nők/férfiak szeretnének lenni. A harmadik típusú sztereotípiát a meleg párkapcsolati szokásait érinti, ugyanis a legtöbben feltételezik, hogy a meleg párkapcsolatok is heteroszexuális mintára épülnek fel: azaz a kapcsolatban pár tagjai a hagyományos női és férfi szerepek szerint viselkednek. A negyedik típusú „félelem” a melegek számának növekedéséhez és a homoszexualitás divattá válásához köthető. Tekintsük át röviden ezeket a sztereotípiákat is.

A Pálmai – Pikó szerzőpáros arról számolt be, hogy a homoszexuálisok és a **promiszkuitás** összekapcsolása már kikopott a köztudatból, nem jelent meg csupán egy interjúalanyuk válaszában. Az általam készített 17 interjúból négyben találtam a promiszkuitásra való utalást: két önmagát elutasítónak tartó alany és két meleg férfi említette meg. *„Vannak nekik tartós kapcsolataik szerintem, de nem olyan arányban és nem olyan tartós, mint a heteroszexuálisok körében” (Kinga, heteroszexuális).* A két heteroszexuális alanyom az AIDS kapcsán hozta szóba a gyakori párcserét. Egyikük szerint ez a homoszexuálisok csoportján belül is a divatmelegekre jellemző leginkább, a másik fiatal szerint pedig jellemükből fakadó dolog: két férfi kapcsolata törékeny, nehezen beszélnek meg a problémákat, ezért rövidek a párkapcsolataik. A meleg alanyok szerint pedig a meleg promiszkuitása csupán egy közkedvelt, de hamis sztereotípiát: ha vannak is olyanok, akik gyakran cserélik a partnereiket, ez azért van, mert nehéz ismerkedni és tartós párkapcsolatot kiépíteni.

Az **AIDS**-et kifejezetten a meleg betegeknél senki sem tartja. A legtöbb alanyom szerint Magyarországon a homoszexuálisok között van a legtöbb fertőzött, de bárki elkaphatja. A veszélyeztetett csoportok ezért elsősorban nem feltétlenül a melegek, hanem szexuális orientációra való tekintet nélkül mindenki, aki gyakran cserélgeti a partnerét és/vagy nem védekezik.

Azt, hogy a melegek **mindenkivel kikezdenének**, magától csak egy heteroszexuális alanyom említette, azonban ő is úgy, hogy szerinte ez egy közkedvelt, de teljesen alaptalan sztereotípiája. „» Nekem semmi bajom velük, csak nehogy rám másszanak «, ez egy tipikus mondat a hetero férfiktól, pedig ez teljesen alaptalan természetesen” (Ákos, heteroszexuális). Ez a félelem rejtetten csupán egyetlen heteroszexuális fiú interjújában jelent meg: „Nem zavar minket addig, míg nem szól hozzánk” (Márk, heteroszexuális). Az interjúk során feltettem azt a kérdést, hogy *Történt már veled olyan, hogy egy azonos nemű ember fejezte ki, hogy szexuálisan vonzódnak talál?* Elfogadó lányokkal előfordult, hogy egy másik lány fejezte ki, hogy vonzódnak találja őket, de ez nem érintette őket rosszul. Egy heteroszexuális fiú is beszámolt arról, hogy egyszer egy szórakozóhelyen odament hozzá táncolni egy fiú, de nem tudja, hogy igazából meleg volt-e, vagy csak barátkozni akart. Csak egy elutasító férfi alanyom feltételezte, hogy agresszióval reagálna, ha vele azonos nemű ember udvarolna neki, két – szintén elutasító – heteroszexuális lány pedig sértésnek venné, rosszul érintené őket. „Lehet, hogy sértő is lenne, hogy én leszbikusnak nézek ki, vagy nem is tudom. Nem tetszene, de nem csinálnék semmit, csak közölném vele, hogy ez így nem működik” (Anita, heteroszexuális). Egy elfogadó fiú és egy önmagát besorolni nem tudó lány pont ennek ellenkezőjéről számoltak be: építené az önbizalmukat.

„Ez nem zavaró dolog, mert természetesen a normális meleg ezt tiszteltetben tartja, hogy hetero vagyok, és nem próbálkozik. És ez jó dolog, most azt gondolják rólam, hogy jól nézek ki, vagy tetszem. Még ha azonos nemű is. És akkor mi van?! Ez is jól esik az embernek.” (Ákos, heteroszexuális).

Bár visszatérő sztereotípiája, hogy a meleg fiúk lányosak, a leszbikus nők pedig férfiasak, mégis, az alanyaim sem a **transzvesztitákkal**, sem a **transzszexuálisokkal** nem azonosították őket. Csak a homoszexuális fiatalok említették, hogy azt tapasztalták, hogy az emberek gyakran keverik a három fogalmat.

A párkapcsolati szokásokat övező sztereotípiák már jellemzőbben jelentek meg az én kutatásomban is, hasonlóan Pálmai Judit és Pikó Bettina eredményeihez. Interjúalanyaim leginkább akkor említették meg, hogy minden bizonnyal egy meleg párkapcsolatban is az „egyikük a férfi, a másik a nő”, mikor a homoszexuálisok külsejét írták le.

Az elfogadó heteroszexuálisok ezt a nézetet nem osztották, azonban a meleg fiatalok szerint ez egy elterjedt és hamis sztereotípiája: „Engem az akaszt ki, amikor megkérdezik, hogy ki a fiú. Miért lenne fiú???” (Laura, meleg). Az egyik meleg fiú mindezt a meleg szexuális kultúrájának ismeretlenségére vezette vissza. Emellett talán hangsúlyosabb lehet az, hogy „bár a heteroszexuális társadalomban is kezdenek elmosódni a férfi és női szerepek, ennek ellenére még mindig nagyon bennünk él e szerepek normatív mintázata” (Pálmai – Pikó, 2006: 258).

A legerősebb „félelem”, amit a heteroszexuális interjúalanyaim körében tapasztaltam, az a **meleggek számának növekedése** és a **homoszexualitás divattá válása**. Az interjúalanyaim többsége 5-10 százalék között határozta meg a meleg arányát a magyar társadalomban. Kirívóan alacsony és magas értéket négyen adtak: két előítéletes fiú 0,5-1, illetve 2-3 százalékra, míg egy előítéletes lány és egy leszbikus lány 20-30 százalékra becsülte a melegek számát. Sőt, a leszbikus lány azt is hozzá tette, hogy ez csak azok száma, akik nyíltan vállalják szexuális orientációjukat. Kevés kutatást végeztek a homoszexuálisok társalmon belüli arányának megállapításával kapcsolatban, s nekem sem ez a célom, mégis úgy gondolom, érdekes összevetni a korábbi kutatási eredményekkel a válaszadóim véleményét. Az elvégzett külföldi és hazai kutatások megbízhatósága, illetve reprezentativitása ugyan kérdéses, de egymástól függetlenül hasonló eredményeket mutatnak, mely alapján Európa országaiban, illetve Amerikában a homoszexuális és a biszexuális férfiak arányát együtt 5-15 százalékra,¹³ míg a leszbikus nőkét 2-5 százalékra becslik (Tóth, 2004; 2008). Szilágyi Gyula szerint ez az arány inkább az 5 százalékhoz közelít, ugyanis a melegszerzők és a homofób csoportok is hajlamosak túlbecsülni a melegek társadalmon belüli arányát. Míg az előbbi a létjogosultságát próbálja erősíteni, addig utóbbi a „meleg veszélyre” figyelmeztet. Mások viszont pont úgy gondolják, hogy a homoszexuálisok annyira kevesen vannak, hogy már-már érthetetlenek a követeléseik, s próbálják a szőnyeg alá söpörni a meleg problémáit (Szilágyi, 2002).

A homoszexuálisok számának növekedésére kilenc interjúalanyom utalt, azonban más-más szö-

¹³ „5-15 százalék között van azoknak a férfiaknak az aránya, akik nem csupán véletlenül, egyedi alkalommal kerülnek azonos nemű partnerrel szexuális kapcsolatba” (Tóth 1994: 42).

vegkörnyezetben. Csak három heteroszexuális gondolja úgy, hogy különböző hatásokra (például, ha a média pozitívan jeleníti meg a melegeket, vagy ha a társadalomban elfogadottá válik) nőhet a meleg száma, de őket valóban komoly félelemmel tölti el ez a gondolat, még akkor is, ha érzik, hogy a félelmük nem teljesen reális:

„Ha így fog folytatódni, akkor lassan már nem az lesz a követendő példa, hogy menj el a barátnőddel sétálni egyet, hanem menj el ismerkedni egy fiúval” (Bálint, heteroszexuális).

„Ha egyre többen lesznek, akkor – bár mondjuk ez egy hülye elképzelés, vagy ez csak ilyen kitaláció – akkor majd nem tudom, hogy lesznek gyerekek, ha egyre nő tegyük fel a melegeknek száma, akkor nekik ugye nem lehet gyerekük természetes úton... Nem mondom, hogy kibál a Föld, mert azért az túlzás. (...) Ha a gyerekek is úgy látják, hogy ez elfogadott dolog, egyre jobban el fog terjedni” (Anita, heteroszexuális).

A legtöbb interjúalanyom szerint azonban a számuk ugyanannyi, a látszólagos növekedés csupán a coming outok miatt van, tehát csupán az identitásukat felvállalók száma nő.

Azzal a kérdéssel, hogy a homoszexualitás divat-e, már többen értettek egyet. Ugyanakkor ezt a divatosságot a válaszadók egy része azokhoz a kamaszokhoz köti, akik számára a homoszexualitás (gyakran valójában biszexualitás) csupán a lázadás egy eszköze, vagy az ún. „party-leszbikusok” esetében a fiúk figyelmének felhívása az igazi cél, s ezeknek a homoerotikus tapasztalatoknak nincs komoly befolyásuk a későbbi (heteroszexuális) felnőtté válásukra. Az interjúalanyaim másik része a homoszexualitás divatját csupán az öltözködésre, ápoltságra értik:

„Van ez az új vonal, az emósság, emónak lenni. Öltözködésben mindenképpen. Tehát egyre inkább közelít a két nem kinézete egymáshoz, viszont szerintem többségében az érzelmek azok nem változnak, illetve a hovatartozás. (...) Azt se lehet eldönteni, hogy ezek a fiúk, esetleg, akik így néznek ki, hogy melegek-e vagy sem. Mert tényleg van egy ilyen divatirányzat, hogy úgy néznek ki. Na, ezek az emósok. (...) Vagy akkor itt van ez a metroszexualitás, ez a túlzott igényesség, ápoltság, amikor heteroszexuális férfiak csinálnak olyan dolgokat, amiket még esetleg olyan melegek se csinálnak, akik nagyon-nagyon szeretik magukat kényeztetni, illetve ápolnak.” (Máté, meleg)

Összefoglalva tehát: az AIDS melegbetegségként való értelmezése megkopott, a transzszexuálisokkal és transzvesztitákkal sem hozták a melegeket kapcsolatba. A legerősebb sztereotípiák és előítéletek a homoszexuális párkapcsolatok szerepeit, illetve a meleg fiúk külső-belső tulajdonságait övezik. Egészen konkrét és makacs „kép” él interjúalanyaim fejében a meleg öltözködéséről, tulajdonságairól, bár sokan felvetették, hogy ezek a sztereotípiák csak a „divatmelegekre” érvényesek.

Magamutogatás vagy coming out? – A szexuális orientáció felvállalása körüli viták. A homoszexualitás nyílt felvállalásának kérdése komoly indulatokat váltott ki a heteroszexuális és a homoszexuális fiatalokból egyaránt. Először szeretném összefoglalni a meleg interjúalanyaim tapasztalatait: mikor, kinek és miért „bújtak elő”. A heteroszexuális interjúalanyaim között nyolcan számoltak be arról, hogy van meleg ismerősük, az ő reakciójukat és véleményüket is bemutatom. Majd ezeket a tapasztalatokat, véleményeket összevetem a kérdés általános megközelítésével: jó-e, ha a homoszexuálisok nyíltan felvállalják szexuális orientációjukat.

A meleg almintából négyen nyíltan, ketten részlegesen vállalják homoszexualitásukat, s csak egy rejtőzködő lányt sikerült találnom. Ő a családja negatív reakciójától tartva nem mondta meg el a szüleinek, s nem is tervezi, bár szerinte sejtik otthon. A barátai közül is csak a közeli barátoknak vallotta be, hogy lesbikus, mert rossz volt hazudni nekik. Szerinte – az eddigi pozitív tapasztalatai ellenére – nem jó, ha sokan tudják róla, mert ez egy olyan dolog, ami nem tartozik másra. Az egyik, homoszexualitását részlegesen vállaló lány még csak a testvérei előtt mert „előbújni”, s csupán 10-15 ismerőse tudja róla, hogy lesbikus, s szerinte sem szükséges, hogy sokan tudják róla, hogy meleg, mert visszaélhetnek ezzel az információval. Mindketten vidékiek, s Debrecenben szabadabban tudják felvállalni önmagukat. A fiúk között egy fiú az özvegy édesanyjának mondta el, hogy meleg, a bátyjának – édesanyja kérésére – még nem, de szerinte ő is sejtí. A barátai között viszont sokan tudják róla, úgy gondolja, hogy a szexuális orientációja a lényeg része, s nem szeretett volna hazudozni. Egy érdekes hasonlatot mondott arra, hogy miért tartja fontosnak a coming outot: *„Ha te a fél füledre süket vagy, azt a barátaid tudják rólad, mert az hozzád tartozik”* (Zsolt, meleg). A négy, melegségét nyíltan vállaló fiatal is a hazugságokat megelőzendő „bújtak elő”.

Jellemzően először egy közeli barátjuk, majd testvérük vagy édesanyjuk előtt, s a többi családtagot és barátot már az ő segítségükkel avatták be. Egyikük családja véletlenül, egy vita hevében szerzett tudomást a lány homoszexualitásáról, s náluk a mai napig tabunak számít. A legtöbb esetben azonban pozitív reakciókról és elfogadásról számoltak be az interjúalanyaim. Negatív reakciók az esetek többségében más okból jöttek létre: több meleg fiatal is arról számolt be, hogy a barátaik csupán azért sértődtek meg, amiért ők sokáig titkolták előlük szexuális orientációjukat, amit azok a bizalmatlanság jelének vettek. Szerintem a következő idézet tipikus összefoglalója egy „sikerese”, konfliktusmentes előbújásnak:

- „– Először egy barátomnak mondtam el, öt éve.
– Ő hogy reagált?
– Teljesen pozitívan amúgy, még rendesen örült is neki, komolyan (nevet) (...) Az egész így kezdődött, hogy neki elmondtam. És akkor úgy voltam vele, hogy elmondtam a barátaimnak is, akik közelebb voltak hozzám. Mondom, hogy ha tényleg olyan jó barátaim, mint ahogy én gondolom, akkor el fogják fogadni. (...)
– És elfogadták?
– Mindenki.
– A fiúk is?
– Mindenki. Szobatársam is. És nem fél tőlem, nem gondolja, hogy rá fogok mászni, mert tudja, hogy nem vagyok ilyen.
– És a szüleid?
– Anyáéknak nem mondtam el, csak egy jó fél éve, vagy háromnegyed éve, nem tudom. Teljesen jól reagáltak. Anyának mertem elmondani először csak. (...) Annyit mondott csak, hogy (...) nekem nehéz lesz ismerkedni. De ezen kívül abszolút nem zavarta. Apának ő elmondta, én nem mondtam, apához nem mentem oda, mert mekkora gáz már, de ő is azt mondta, hogy nincsen ebben semmi. Szóval teljesen jól reagáltak. (...) Egyedül nagybibik öcsém, aki nagyon homofób (...), de elfogadott ő is, annyit mondott csak, hogy előtte ne beszéljek ilyen dolgokról. (...)
– És kisebbik öcséd?
– Ő teljesen elfogadott. Ő, ő tök vagány, szóval ő 14 éves, szóval sokkal modernebb már a felfogása. Őt egyáltalán nem zavarta”. (Erik, meleg)

Azok a homoszexuálisok, akiknek a családja és/vagy a barátai pozitívan fogadták a vallomását, s akik pozitív megerősítéseket kaptak, úgy gondolják, hogy ha terjeszteni nem is, de titkolni sem szükséges szexuális orientációjukat. A homoszexualitásuk

miatt volt, akit ért hátrány vagy atrocitás, de minden esetben ismeretlen embertől:

„Az előző tulajunk viszont nagyon rosszul reagált. Úgy volt, hogy beköltözünk októberben. Megtudta, hogy meleg vagyok, mert ugye én nyíltan vállalom a dolgot. (...) A legjobb barátnőmet felhívta, hogy neki visszaadja az én kauciómat is, mert hogy ő megtudta, hogy lesbikus vagyok, és így inkább visszatáncol. Első körben azt mondtam, hogy hú, beperlem negatív diszkrimináció miatt, aztán inkább leültem vele megbeszélni, hogy mi bajod a melegekkel. Tudom, hogy az emberek gyűlölik azt, amit nem értenek, mondom valószínűleg nem találkoztál még lesbikussal. Mondja, hogy ez biztosan együtt jár azzal, hogy iszol, drogozol, átjáróház lesz a lakásom, meg ilyenek. És akkor mondom: figyelj, egyezzünk ki abba, hogy egy próbahónap. Adj egy próbahónapot, lásd meg milyen, tekints bele.” (Bea, meleg)

Ha lehet ilyet mondani, a fenti történet is „siker sztori”: a tulaj és a lesbikus lány ugyanis barátok lettek, miután megismerték egymást. A heteroszexuális és a meleg válaszadóim szerint is szükséges a személyes homoszexuális ismerős ahhoz, hogy a melegre alkotott vélemény változzon, a homoszexualitás megítélése pozitívabb lehessen. Tapasztalataik szerint a heteroszexuálisok érdeklődők, sok félreértést, sztereotípiát tisztáztak a beszélgetéseik alkalmával.

Mint már többször is kiemelttem, a heteroszexuális almintám különleges abban az értelemben, hogy körükben nagy az érintettség: még a melegekkel szemben önmagukat elutasítónak tartóknak is van legalább egy meleg ismerősük. A kezdeti negatív reakciók azonban idővel, ha beszélgettek, sokat enyhültek, néhány sztereotípiát pedig felülvizsgáltak. A toleráns lányok csoportjában a kezdeti sokkot leszámítva egyáltalán nem okozott gondot a meleg ismerősük elfogadása. Az önmagukat elfogadónak tartó két heteroszexuális fiú pedig pont az érintettségre vezették vissza toleranciájukat. (Szeretném felhívni a figyelmet az idézetben a „normális meleg” fogalmának újbóli felbukkanására.)

„Amióta együtt lakom ezzel a sráccal, azóta azt mondom, hogy inkább pozitív. Korábban elég hajlamos voltam rá, hogy ezzel elviccelődjek, kifigurázzam őket, vagy így lesajnálóan beszéljek róluk. Mostanában úgy állok hozzá, hogy csoportokra osztom a melegeket is. Azon belül is, hogy meleg, nem mindegy, hogy milyen. És úgy gondolom, hogy az én felfogásom

az inkább elfogadó, mint elutasító azokkal szemben, nyilván, akiket normális melegnek tartok.” (Bálint, heteroszexuális)

Tehát míg a homoszexuális fiatalok is pozitív reakciókról számoltak be, és a heteroszexuális alanyaim is elfogadják a meleg ismerőseiket, addig a homoszexualitás nyílt felvállalásának fontosságát firtató kérdésre indulatos negatív válaszokat kaptam. A válaszokból egyértelműen kiderült ennek az oka: nyílt felvállaláson ugyanis nem a szakirodalmi jelentést értik, hanem a felvonulással, a homoszexualitás reklámozásával, a melegség „kiplakátolásával” azonosítják. Tóth László azon homoszexuálisokat tekinti orientációjukat nyíltan felvállalóknak, akik családtagjaikon kívül barátaikat és/vagy munkatársaikat (esetünkben inkább csoporttársakról beszélhetünk) is beavatták a titkukba. A homoszexualitás nyílt felvállalása tehát nem jár együtt azzal, hogy a meleg fiatal felveszi a sztereotip meleg viselkedést. Nem változtatja meg öltözködését, hajviseletét, mozgását, vagy beszédstílusát, nem fog állandóan a szexuális orientációjáról beszélni, vagy a magánéletét, szexuális tapasztalatait kitergetni. Ahogyan azt az interjúalanyaim is tapasztalták: a coming out nem váltott ki ellenérzést, a baráti és rokoni kapcsolatok nem nagyon változtak meg, sőt, többen azt mondták, hogy szorosabbá vált a kötelék közöttük az „előbújást” követően.

Mi lehet akkor az oka annak, hogy a homoszexualitásukat nyíltan vállalókat sokan lenézik, még a meleg is? Az ok a már említett fogalomzavar: interjúalanyaim a magukat nyíltan melegnek vallókat a büszkeségnap felvonulókkal, azaz a „divatmelegekkel” kötötték össze.

Már olyan sokszor említettem a „divatmelegeket” és a „normális melegeket”. Kik ők? Hogyan lehetne jellemezni őket? Az interjúk alapján a következőképpen. „Divatmeleg” azok, akik a meleg büszkeség napján színes tangában felvonulnak, akik a hétköznapi életben is kihívóan öltözködnek, feltűnően utánozzák a másik nemet (azaz ha a meleg fiú túl nőiesen, a leszbikus lány pedig túl férfiasan mozog, viselkedik). A figyelem középpontjában szeretnek állni, céljuk a megbotránkoztatás, nyilvános helyen is kijelentik, hogy homoszexuálisok, az utcán kézen fogva sétálnak és csókolóznak, magamutogatóak, sokat szerepelnek a tévében, és hasznot húznak abból, hogy melegek. Ezzel szemben a „normális meleg” átlagosan öltözködnek, láthatatlanok, meg-

húzódnak, alkalmazkodnak a társadalomhoz, nem beszélnek a szexuális orientációjukról, legfeljebb a szűk családi és baráti körükben, a szexuális életükről még annyira se beszélnek – mivel azt csak a négy fal közé szorítják vissza. Azaz szexuális orientációjukat tabuként kezelik.

Érdekes, hogy a melegségüket nyíltan vagy részlegesen vállalók meséltek arról, hogy kézen fogva sétáltak a párjukkal közterületen. (Debrecenben, illetve Budapesten. Atrocitás sosem érte őket.) Önmagukat mégsem tartják divatmelegnek. Sőt, mindezt egy meleggel szemben elutasító lány is elfogadhatónak tartja. Felmerül a kérdés: akkor mégis mi az a határ, ami még „normális”, és mi az, ami „divat”? Miért sorolunk be valakit a divatmeleg kategóriájába, míg másokat nem? Az interjúk alapján újfent a személyes ismertség lehet az ok: ugyanis az egyébként színes ruhákba öltöző, kicsit nőies, identitásáról nyilvános helyen is nyíltan beszélő meleg fiút az ismerőse (az interjúalanyom) másként értékelte. Nem feltételezte róla, hogy a célja a megbotránkoztatás: ő ilyen, mindig is ilyen volt, nem tehet róla, tehát „normális meleg”.

A legnagyobb vízvázlatzó a meleg megítélésében a már említett felvonulás. Mind a tizenhét interjúalanyom elutasította a felvonulást, szexuális orientációra, nemre vagy a meleggel szembeni elfogadásukra való tekintet nélkül. Legtöbben nem is értik pontosan, hogy miért vonulnak fel a melegek, de akik az elvekket egyet is értenek, azok is elhatárolják magukat az eseménytől, vagyis a „divatmelegektől”.

„Marketing szinten az megy, hogy pici csilli-villi tanga, és a kissrác tekeri a hasát, meg mindenét, meg van benne piercing, meg ki van festve a szeme. Szerintem ez egy nagyon negatív marketing, és igazából ez nagyon nagy részben befolyásolja, hogy az emberek hogyan gondolkodnak a melegekről.” (Erik, meleg)

„Az egy parádé, felhívják magukra a figyelmet, nem normális kereteken belül. (...) Maguk ellen is kihívják ezt, van alapja a paradicsomdobálásnak szerintem abban az esetben. De ha most az utcán ott van, és rájöttél, hogy ő az, és ott sétál és megdobálsz, szerintem azt nem szabad. (...) Szerintem akinek magánügye, ugyanúgy leköcsögözi őket, mint a heterók. (...) Szerintem a meleg is megdobálná. A normális melegeknek a nagy része elutasítja őket. Na ebből lát-szik, hogy divat.” (Márk, heteroszexuális)

„Én szinte teljesen ellene vagyok a mostani formájának. Mert itt is a melegeknek az a része mutatja meg magát, akikkel én azonosulni nem tudok. És ráadásul olyan dolgokat csinálnak, olyan cselekedeteket, amikor beöltöztek apácának, meg a Bibliával, meg hasonló dolgokkal csináltak mozdulatokat... Ilyen kirívó és visszataszító viselkedéssel nem tudom hogyan szeretnék elfogadtatni magukat a melegek. Mert én nem ehhez a melegséghez tartozok, hogyha ezt így mondjuk, erre a felvonulásra értjük, hogy ők a melegek, akkor én nem tartozok ezekhez a melegekhez. Teljes mértékben elutasítom.” (Máté, meleg)

„Akik a melegfelvonuláson részt vesznek, és ami-lyen formában, azok nem tükrözik azt, hogy a meleg többsége milyen, vagy hogyan viselkedik. (...) Ők inkább a divatmeleg” (Bálint, heteroszexuális).

Rákérdeztem arra is, hogy mi a véleményük arról, ha egy híres ember vállalja fel a homoszexualitását, hiszen ott valóban széles nyilvánosság előtt zajlik a coming out. Néhányan úgy gondolták, hogy bár felesleges a magánügyeiket kitergetni, úgyis kiderül róluk, és akkor már jobb, ha felvállalják a homoszexualitásukat a hírességek. Az elfogadást viszont az interjúalanyaim visszatérő válasza szerint csak akkor erősíthetik, ha „már letettek valamit az asztalra” és ha visszafogottan, „ízlésesen” vállalják másságukat. Itt is hasonló folyamatot vélek felfedezni: ha valaki egy énekest, színészt, politikust vagy bármilyen más közszereplőt, hírességet valaki megszeretett a munkássága miatt, azaz „megismer-te”, akkor könnyebben elfogadja azt is, hogyha az illető meleg.

Összegzés

Kutatásom egyik legfontosabb tapasztalata, hogy mintha a melegek megítélésének kérdésekor ketté válna maga a *homoszexualitás mint jelenség és a homoszexuálisok mint egyének* véleményezése. Több alanyom is látszólag ellentmondásosan fogalmazott, hiszen egyik pillanatban a homoszexualitás természetellenességét, abnormalitását, betegségként való definiálását fejtegették, míg a következő pillanatban már a tolerancia fontosságát hangsúlyozták, s részben vagy teljesen azonos jogokkal illetnék őket, attól függően, hogy a „divatmelegekről”, vagy a „normális melegekről” – azaz az ismerőseikről – volt szó. Ebből arra következtetek, hogy a homoszexualitásról való gondolkodás ambivalens: a

jelenség és az egyének megítélése máshogyan működik. Lehetséges, hogy egy alapvetően negatívnak tartott jelenség cselekvőit pozitívan értékeli. Ennek oka az lehet, hogy míg a jelenség, a felvonulás, a meleg tömeges megjelenése „ijesztő” és túl általános, így sztereotipizálni is könnyű, addig az egyes egyéneket jobban meg lehet ítélni egyéni tulajdonságai alapján, könnyebb észrevenni az „emberi arcukat”, a pozitív tulajdonságaikat.

Az egyetemista minta tagjai érzékelhetően elfogadóbbak, amiben egyaránt szerepe lehet az életkoruknak, az egyetemista létnek, a homoszexuális ismerősök magas számának, az egyháztól való elszakadásnak. Azonban a meleg megítélésében még számos sztereotípiát él. Főleg a külsejüket, a viselkedésüket és a párkapcsolati szokásaikat övezik ezek a sztereotípiák, melyeket a filmek és a média megerősítenek. A meleg megítélésére a büszkeség napi felvonulásnak van a legnegatívabb hatása, ebben a kérdésben egyértelmű a konszenzus. Viszont a meleg fiatalok többsége konfliktusok nélkül, nyíltan fel tudta vállalni szexuális orientációját és a heteroszexuális válaszadóim többsége is pozitívan áll a meleg ismerőseihez.

Az egyetemistákkal készített interjúk másik érdekes tapasztalata az volt, hogy a homoszexuálisokról alkotott képben egy sajátos csoportot találunk: a „divatmelegeket”, akiket megkülönböztetnek a „normális melegektől”, és akiknek az utóbbiakkal kapcsolatok, megengedőbb normák kialakításában van szerepük.

A harmadik meglepő dolog – ami a munkámat is megnehezítette –, hogy nagyon nehéz volt egy-egy kérdéskörön belül csoportosítani a véleményeket. Ennek az lehet az oka, hogy a közgondolkodásban nincs konszenzus a homoszexualitásról. Bár a heteroszexuális alanyok besorolták önmagukat az elfogadó vagy az elutasító csoportba, egy-egy kérdés kapcsán a törésvonalak mégsem a melegekkel való hozzáállás mentén jöttek létre. A homoszexuális almintám is nagyon megosztott volt, így fordulhatott elő, hogy egy-egy homoszexuális és egy-egy melegekkel szemben elutasító fiatal többször is hasonló vagy ugyanolyan választ adott. Mindebből azt a következtetést vontam le, hogy Magyarországon, legalábbis az egyetemista fiatalok között a homoszexualitás még veszélyesnek és idegennek hat, de a homoszexuálisok elfogadása nőtt.

Összefoglalás

Jelen tanulmány célja az, hogy megtudjuk, milyen főbb sztereotípiák és előítéletek élnek az egyetemista hallgatók körében a homoszexualitással kapcsolatban, s megismerjük azt is, hogy a homoszexuálisok hogyan vélekednek ezekről a sztereotípiákról. Ennek értelmében összesen tizenhét debreceni egyetemistával készítettem félig strukturált interjút. A tíz heteroszexuális és hét homoszexuális fiatal véleményét olyan főbb témákban ütköztettem, mint a homoszexualitás értelmezése, kialakulásának lehetséges tényezői, a melegekkel kapcsolatos legjellemzőbb sztereotípiák és előítéletek, valamint a homoszexualitás nyílt felvállalásának a kérdése. A vizsgálat legmeglepőbb eredménye az, hogy az egyetemista fiatalok szerint a homoszexuálisok nem alkotnak egységes, homogén csoportot, hanem különválasztják – interjúalanyaim szavaival élve – az ún. „normális melegeket” az ún. „divatmelegektől”, s megítélésükkor is másként vélekedtek a két csoport tagjairól. Vizsgálatomban ezért azokra a kérdésekre is kerestem a választ, hogy kik ezek a „divatmelegek” és „normális melegek”, hogyan lehet tipizálni őket, s a fent említett főbb vizsgálati szempontok mentén hogyan változik az egyetemisták véleménye a két csoporttal kapcsolatban.

Abstract

The aim of the present study is to find out what stereotypes and prejudices university students gave against homosexuals, and to find out how and what homosexuals think about these stereotypes. For this I made half-structured interviews with 17 students of Debrecen University. I confronted the opinions of 10 heterosexuals and 7 homosexuals in such issues as the definition of homosexuality, the possible reasons for its development, the most well-known stereotypes and prejudices against gays and the question of coming-out. The most surprising result of the study was that according to university students homosexuals don't make up one homogeneous group, but can be divided – with the words of my interview subjects – into the so-called “normal gays” and the “fashion gays”, and that they think about the two groups differently when judging them. In my study I tried to find the answer to the questions of who these “fashion gays” and “normal gays” are, how they can be typified and in the above mentioned respects how the

opinion of university students change about the two groups.

Felhasznált irodalom

- Barcy Magdolna – Diósi Pál – Rudas János (1996):
Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében: egy empirikus társadalomkutatás zárótanulmánya.
Budapest, Bar Kochba Intézet
- Dencső Blanka – Sik Endre (2007):
Adalékok az előítéletek mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon.
Educatio, 50–66. oldal
- Eszenyi Miklós (2006):
„Férfi a férfival, nő a nővel”: homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában.
Budapest, Corvina Kiadó
- Fábián Zoltán – Sik Endre (1996):
Előítéletek és tekintélyelvűség.
In (Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György szerk.):
Társadalmi Riport 1996.
Budapest, TÁRKI 381 – 412. oldal
- Gimes et al. (2008):
Látélet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéleteség és intolerancia hazai helyzetéről. http://www.euroastra.hu/files/20081016_eloiteletesseg_tanulmany_081016.pdf
Utolsó letöltés: 2009. március 19.
- Jagose, Annamari Rustom (2003):
Bevezetés a queer-elméletbe.
Budapest, Új Mandátum Kiadó
- Pálmai Judit – Pikó Bettina (2006):
Homoszexualitás és sztereotípiák egy kvalitatív vizsgálat tükrében.
Társadalomkutatás 2, 235–260. oldal

- Simon, Bernd – Glässner-Bayerl, Brigitta – Stratenwerth, Ina (1991):
Stereotyping and Self-Stereotyping in a Natural Intergroup Context: The Case of Heterosexual and Homosexual Men.
Social Psychology Quarterly,
No. 3, 252–266. oldal
- Szilágyi Gyula (2002):
Melegfront.
Budapest, Magyar Könyvklub.
- Takács Judit (1998):
Bevezetés a homoszexualitás tudományába.
Replika 33–34, 203–212. oldal
- Takács Judit (2004):
Homoszexualitás és társadalom.
Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Takács Judit (2007):
Az egyenlő bánásmód gyakorlatai.
Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Takács Judit (2008):
Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága.
Holmi 12, 1613–1626. oldal
<http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/Holmi-2008-Kertbeny.pdf>
Utolsó letöltés: 2009. március 19.
- Tóth László (szerk.) (1994):
A homoszexualitásról.
Budapest, ELTE Szociológiai Intézet – T-Twins Kiadó
- Tóth László (2008):
Vélemények a homoszexualitásról.
Esély 3, 55–81. oldal

Handó Péter

VALÓSÁGSŰRÍTMÉNY VAGY NEGATÍV TEJSZÍNHA?

A narratíva ezeregy arca, miképpen az éjszaka

Ha elfogadjuk az interpretatív antropológia alapkonceptióját, hogy a kultúra szövegszerű képződmény, s megfigyelésünk során az emberek által szőtt jelhálóban leljük meg hipotézisünk bizonyítékait, akkor ezen kijelentés gondolati inverzét is értelmezési gyakorlatunk részévé tehetjük, vagyis a *szöveget* – s benne az irodalmat – leginkább kultúraként, az őt szülő kultúra lenyomataként ragadjuk meg. Így a betűkben-szavakban-mondatokban rögzített kép sok-perspektívájú látélet az őt létrehozó-elfogadó-kisajátító közegről, „mivel úgy nyit ablakot a való világra, hogy közben túllép a világ közvetlen adottságain és merev, egyszeri jelentésein.” (Rahv, 1978: 41) Csak egy szegmens az ebből adódó lehetséges nézőpontok közül az a tény, hogy „egy nyelv egy meghatározott nyelvi közösségekben megfigyelt nyelvhasználati esetek összefüggő együttese.” (Radcliffe-Brown, 1997: 426) Több, mint egy fölmutatás. És több, mint a létrehozója. Jelentés-teli alkotott-lét, amely „a nyilvánvalót és elfedettet mint ekként elgondoltat szavakban és mondatokban nem csupán továbbítja, hanem ő teszi nyílttá a létezőt mint létezőt.” (Heidegger, 1988: 112) Kihordás, feltárulás és születés. Világmegmutatkozás. „A nyelv nem pusztán közlési eszköz, hanem gondolkodás – és érzésmód, a kultúra szerves része. Az élő nyelv, anyanyelvi státusza révén, egy-egy nyelvközösség örökölt köztulajdona.” (Ankerl, 2000: 35) „A nyelv a rejtőzködő megvilágosodás” (Foucault, 2000: 55), ezért minden írott mű – értelmező olvasása során – túlmutat a belekonstruált világon. Nyelvi keretéből kilép, s belép egy másik – olvasó-befogadó – nyelvi keretbe. Vagyis minden szöveg dekonstruktorra váró világlás.

Másfelől „a nyelv önkényes jelek rendszere, s pusztán konvenció kérdése, hogy a valóság elemeihez milyen jelölő kapcsolódik. (...) A kommunikálható valóság soha nem fedi a valóság lényegét” (Hódosy, 1993: 180), mivel „a jelölő és a jelölt között nincsen motivált kapcsolat.” (Hódosy, 1993: 180) Ugyanakkor a valóságról létrehozott nyelvi konstrukcióban „minden létező jelölőként adott, s ezek be is helyettesíthetők egymással, amennyiben a helyettesítés bizonyos játékszabályok szerint tör-

ténik.” (Hódosy, 1993: 183) A nyelvben létezés a valóság legmagasabb szintű megnyilatkozása. „Az ábrázolás... a nyelv restitúciója, azé a nyelv, amely nem a közlés és a megismerés azon instrumentuma, amellyé fejlődése során degradálódott, hanem az, amiben az igazság megjelenik.” (Frey, 1993: 210) A nyelvi igazság az egyetlen igazság. Az emberi valóság terét ez jelöli ki.

A valóságot feltárni kívánó írásban teremtett fikció segítségével „inkább bemutatható az ember és a világ működése” (Bódis, 2003b), megjeleníthetők azok a mechanizmusok, amelyek egy adott tér humán viszonyait jellemzik. Az egyedi sorsokból történő motívum-kiemelések és elhallgatások amennyiben rendszert képeznek, üzenetértékűek. Ez az üzenet az alkotói szándéktól függetlenül lép fel az olvasás, a műbe történő beleolvasódás¹ során.

„Valószínűleg igaz, hogy az irodalom hű képet ad egy kultúráról, ám igen sokféle módon teszi, és mindig csak a maga módján.” (Brooks, 1978: 132) Egy irodalmi alkotás sohasem pusztán magánvaló-léttel bír: az adott kultúra kontextusaiban használt jelekkel dolgozik, intellektuális miliője elvárásaiba ágyazódik, mondandójával célba vesz, megszólít valakit, s a megszólított feltételezett értelmezői horizontján belül igyekszik megfogalmazódni. Ugyanakkor a keletkező szöveg – interpretáció-voltából adódóan – tükrözött valóság; miképp’ Plátón barlanghasonlatában a falon elvonuló árnyék, az alkotás visszfény, fókuszált, körülrajzolt VAN. Olyan valami, ami a tudat előtt vagy a tudatban jelenik meg, értelmezésre kínálja fel magát, vagy már eleve értelmez, olyan valami, ami szembesít, de e szembesítés során kirajzolódóról nem állíthatunk többet, mint azt, lehetséges, a valóság egy lehetséges nyelvi konstellációja.

Valószínűleg a szövegfeltárás e metaoptikai eszközeivel közelíthetjük meg leginkább *Bódis Kriszta*

¹ Egy műbe történő beleolvasódás során az olvasóban egy asszociáció-lánc indukálódik, amely az olvasó egyéni tapasztalatait belevetíti az olvasott szövegbe, ugyanakkor ezáltal az olvasott szöveg részévé válik az olvasó egyéni tapasztalatainak. Egyfelől az olvasó beleolvasódik a szövegbe, másfelől a szöveg beleolvasódik az olvasóba. Ezáltal egy új jelentésgyűjtés jön létre, amely az olvasóban újra-szövegesül.

*Kemény vaj című narrációját,*² kerülhetjük el a kritikusok számára tátongó regénykoncepció kínálatá csapdát, amely bizonytalanná és alkalmazhatatlanná teszi az egyébként jól bevált irodalomelméleti módszereket. A probléma elsősorban abból adódik, hogy ez esetben egy rendhagyó történetformálással kell szembenéznünk. A szövegfolyamban olyan párhuzamos *jelenidejűséggel*³ találkozunk, amely talán leginkább a hagyma rétegezetségiével hozható összefüggésbe: a hagyma rétegekre bontható és minden rétege önállóan is képes irritálni a szemet, de a rétegek együttese az, ami a hagymát hagymává teszi.

Bódis Kriszta szövegében – sokszor egyazon mondaton belül – különböző lét- és idősíkok nyilvánulnak meg, s lapolódnak egymásra. Múlt, jelen, jövő; álom, fikció, valóság; belső-külső hangok és történések összecsomózódásából épül fel a kiszolgáltatottság és a nyomor húsz „regény”-beli stációja. Ebben az értelemben egy *átmeneti rítus* kulturális leiratának is tekinthetjük a Kemény vajat, hiszen a Turner-i szakaszolásnak megfelelően az *elkülönülés*, a marginalitás és az egyesülés (Turner, 2002: 107) (visszatérés) motívuma a történet kibomlásának rendezőelvéként is felfogható. A sorok névtelen⁴ rovója a barakki lét elkülönítettségébe születik. Olyan *mitikus térbe*, ahonnan a társadalom felé csak egyetlen út vezet: a kijelölt testi-lelki-szellemi határ átlépése, a marginalizálódás, azaz a prostitúció és börtönlét. Ebben a liminális szakaszban végig ott lebeg a felemelkedés vágya-ígérete, amely egyfelől folyamatosan fogalmazódik az elbeszélő és sugalma-

zódik az ábrázolt környezet által. De, mint minden valódi beavatásnál, csak a kiválasztott – s talán ezt használhatjuk Thomas Mann-i értelemben – viseli el a megpróbáltatásokat és tér vissza testén stigmával, de ép lélekkel és szellemmel a társadalomba. A regénybeli marginalitás egyes stációi párhuzamba hozhatók a tibeti csöde-rítussal (David-Neel, 1991: 167-169), melynek során a beavatott a testét felajánlja a démonoknak étkezésre, teljes *önfeláldozás* által jut el egy magasabb szintű létállapotba. „Hő-sünk” András képzelte szerelmének megőrzéséért a pornográf pénzszerzési stratégiába való teljes fizikai létodaadást is megteszi. Az érdek nélküli – ha létezik egyáltalán ilyen – *önfeláldozás* – amit elsősorban a sors, vagy valami sorsszerűség mér az emberre – végső örületében ürülékkel szennyeződik be az érzélem, s a vágy magára marad. És ezen úrben születik a felismerés: „úgy akarok vele élni, mint régen, mint egy család, mert még mindig nem vagyok képes tudomásul venni, hogy ez az egész dolog a boldogsággal csak az én fejemben létezik, hogy András valaki egészen más...” (Bódis, 2003a: 365) Eleget tesz a státuszemelkedés rítusának is, „amelynek során a rituális szubjektum vagy novícius visszafordíthatatlanul alacsonyabb pozícióból magasabbra kerül a pozíciók intézményesített rendszerében.” (Turner, 2002: 181) Ugyanakkor, mielőtt elfoglalná a közösségen belüli leendő pozícióját – „Dolgozol? Mit csinálsz? Írok.” (Bódis, 2003a: 372) –, „durván lealacsonyítják”. „Sűrű tömegben körbevették, majd minden lehető módon megalázták, amit csak a legrosszabb csöcselék ki tud találni. Egyesek arcba köpték; mások ököllel ütötték; megint mások meg-rugdosták; egyesek undorító tárgyakkal dobálták meg; miközben azok a kevésbé szerencsések, akik a külső körben álltak és csak a hangjukkal tudták elérni a szegény fickót, éktelen átkokat szórtak rá, apjára, anyjára, fiú- és lánytestvéreire, valamint az összes őseire a legtávolabbi nemzedékekig visszamenően.” (Turner, 2002: 184) A „regény”-beli narrátor megaláztatása – ha a szöveg meg is szépíti és feloldja a viszontagságokat – időben elhúzódó és megdőbbszörözött beavatási rítusnak tekinthető. A főszereplő elmondhatja élete pokláról: „Hempergek benne, mint a disznó. Megemészttem és aranyporrá változtatom, tiszta vízű csermellyé. Kutyapiszokból csillagot formálni, az ám a nagy feladat.” (David-Neel, 1991: 16) Maga a narrációban való *feltárulkozás-felmutatás*, mint a tisztító tűz, szentesíti a legvadabb orgiát, a legindokolatlanabb lemondást a szabadságról és a létről, mert a kibeszélésben a tudat ameddig képes elhatárolódni és csiszolódni minden

² „Narratív elem az elbeszélő műfajban minden olyan jel, amely egy adott kultúrára nézve információt hordoz.” (Gráfik, 2003: 80) – idézi Gráfik Imre a *Darányi-Ábrányi szerzőpárost*. Ebben az összefüggésben Bódis Kriszta regénye elsősorban narráció, önleíró és -elbeszélő tünetegyüttes. Ezt támasztja alá számomra az irodalomkritikus Mark Schorer kijelentése is: „amíg a tebetség nem párosul szigorral, az anyag nem kap szervezetséget, a tartalmat ki nem munkálják, addig regényről szó sem lehet, addig csak a nyers étellel állunk szemben.” (Schorer, 1978: 24)

³ Párhuzamos jelenidejűség alatt azt a naplószerűséggel felruházott szövegfolyamot értem, amely személyes hangvitelével mintegy az olvasó jelenére hasonlít, s ezáltal az olvasóban egy asszociatív kettős jelent teremt: egy pszichikait és egy intellektuálist, amelyek egymással kölcsönös függőségben leledzenek.

⁴ Egy helyen nevesül a szöveg szerzője: „Horváth Sára, látom, Ká339. Nehogy má megszólaljjon!” – de ez a történet kibomlása szempontjából lényegtelen. Mint azt Bódis Kriszta is jelzi a regénye kapcsán készült interjúban, hogy műve nem egyetlen személy „pokoljárásának” története, hanem „sok nő sorsának sűrítménye.” (Bódis, 2003b)

mocskon, melyet porhüvelyére ráken a sors, addig van esélye visszatérni a pokolból és „dudássá” válni.

Bódis Kriszta tudja: „a szellemi megvilágosodás csakis személyes, intellektuális erőfeszítések árán érhető el.” (David-Neel, 1991: 20) Hőse – szerzett vagy felvett – némasága ellenére állandó és intenzív intellektuális jelenléttel éli életét, így csakis beavatottként térhet vissza a „hétköznapi” világba, s olyan társadalmi szerepet vállalhat fel, ahol a magával hozott tapasztalatcsomagot hasznosíthatja (kórház) vagy átadhatja (irodalom).

Nem megszokott és bejáratott olvasási gyakorlatot igényel a Kemény vaj. Aki veszi a „fáradtságot” és átadja magát a mozaikszerű képekből építkező gondolatfolyamnak, az – ha nem is Geertz-i értelemben vett, hiszen a kulturális kontextusba ágyazó elemző reflexió a szövegtestből kimarad⁵ – egy felkavaró sűrű leírással szembesül. A nyelvi – szövegtördelési, helyesírási, mondatszerkezeti, igeidő egyeztetési – hibák, a cigányok által előszeretettel alkalmazott nyelvi fordulatok, gondolati csúsztatások és egymásra lapolódások, szubkulturális zsargonok, valamint az egyes szám első személyben előadott-kibontott eseményháló használatával a hitelesség, a most- és itt-történés „apokaliptikus” megjelenítését kapjuk. Egy olyan világ képe tárul elénk, amely a közép-kor szürreális végítélet-látomásaira asszociáltat. Egy olyan világé, amelyből kivessz az ember klasszikus attribútuma: a humanitás. Egy olyan világé, amely fölött pálcát törhetünk, amelyet sajnálat nélkül átadhatunk az enyészetnek, amelytől csak bünt és szennyezést várhatunk.

Másfelől ez a szöveg nem pusztán egy beavatási rítus leírása, egy elítélésre méltó társadalmi jelenség bemutatása, hanem olyan mágikus „ráolvasás” is, ami az olvasót is beavatja és végigviszi a narrátor által megélt stációkon. Ennek egyik eszköze a teljes művet átható belső hang, amely minden pozícióváltása ellenére emocionális marad, s azonosulásra inspirál. Másik eszköze az a pszichológiailag megalapozott, rendkívül árnyalt képhasználat, képi mozaikszerűség, amely az alapvető emberi gondolkodásra is olyannyira jellemző. Harmadik eszköze az ismétlés. Segítségével úgy vet gyűrűket a szöveg az emberi sorson, mint a víz a belepottyant tárgy körül. Mindig visszatér, de mindig másképp. Negyedik eszköze a hétköznapi életérzéseket kifejező dalok kulcsrészleteinek egymásra-egymásba monitörözése, olyan utalás-sűrítmény létrehozása, amely

⁵ Feltehetőleg a szövegen belüli elemző reflexió a regény hallását idézné elő, ebből adódóan az olvasó nem hiányként éli meg az elemzés elmaradását.

egy létezési forma alapvető hangulati elemeit világítja meg. Ötödik eszköze a tér és idő logikailag elvart kereteinek jól szervezett és folytonos áttörése, azok a tisztán felismerhető mondatokon belüli váltások, amelyek éppen a téridő egységének megsértésével tér- és időfölötti helyzetet teremtenek. Ezen öt eszköz használatával a szöveg mágikus állapotot kiváltó ritmussal ruházódik fel, költészszerűvé transzformálódik. Ily módon egy ismerős ismeretlen világba von és egy elutasított-megtagadott életmód másképp látására alkalmassá tesz, átlényegít. Az irodalmi anyag által a varázslat megtörténik. Velünk történik meg. Ám mivel a végső katarzis elmarad – mint ahogy az többnyire az életben sem következik be –, a bűvöletből való kilépés kulcsát nem kapjuk meg, szemlélődésünk miatti feloldozásra nem kerül sor. Bezáródunk a szövegbe, s tovább ragozzuk a történetet a történetből történő kilépésre képtelenül. Belenémulva a rontásba. Hallgatunk, „mert súlya van annak, ha ennyi ember egyszerre hallgat.” (Bódis, 2003a: 26)

A szerző hiába regényként határozta meg művét, az nem regény. De épp így nem szociográfia, bármennyire pontos leírását is adja egy jelenkori jelenségnek, bármennyire a mindennapi tereptapasztalatból, tereptapasztalati anyagból szövődik is a szöveg.⁶ Megértése-megélése nem a hagyományos skatulyákba tuszkolás révén mehet végbe. Dekonstruálni kell a szöveget, mintegy beleíródni, megcselekedni saját mágikus aktusunk az újrafogalmazás fényében-árnyában, az általa teremtett rítus

⁶ Ennek illusztrálására egy Bódis Kriszta által 2000-ben készített, merőben más indítással írt Helyzetkép részleteit és a Kemény vaj egy-egy szakaszát rendelem egymás mellé.

„A bontást csak olyan szintig végzik el, amíg úgy nem itélik, hogy oda már jogtalanul senki nem tud beköltözni, ennek ellenére a családok egyszerűen kénytelenek bentmaradni, illetve a kilakoltatottak beköltözni, akiket aztán azért lakoltatnak ki, mert nem fizetik a közüzemi díjakat, illetve a lakbért.” (Bódis, – Budai 2000)

„A bontás körül összecsendül a nép, sokan is vannak, rá is érnek, bár ne érnének rá.

Rohan apámhoz az egyik nővére, hogy neki ki van fizetve a lakbéré, és hiába ír kérelmet, mert múltkor mellőle költöztetnek ki egy családot és bontják meg úgy a házat, hogy más oda bemenni ne tudjon, onlik is rá a kémény, minden, írok a hibabejelentő szolgálathoz, hogy a kémény ránk dől, itt vagyok öt apró gyerekkel és nem szállnak ki, hogy legalább megnézzék.” (Bódis, 2003a: 175)

„Ezeken a telepeken évek óta nincs villany, leszerelték a vízvezetékét, több száz ember kényszerül a vízért métereket gyalogni az egyetlen közkútig.” (Bódis – Budai, 2000)

részévé tenni társadalmi tapasztalatunk. Hiszen: „Mindenütt van rítus. Nélküle nincs társadalom, nincs intézmény, nincs történelem.” (Derrida, 1995: 11) S nincs mindezek narrációja. S nincs narráción belül megszerzett-kivívott szerep. Mert „ahhoz, hogy szerepet játszunk ebben a műben, szerepet játszunk bárhol, egyszerre kell beleíródnunk a rítus logikájába, és... képesnek lennünk arra, hogy egy bizonyos pontig elemezzük.” (Derrida, 1995: 11-12) Mivel azonban a teljes szöveg ily módon – elsősorban terjedelmi okok miatt – nem fölfejtethető, interpretálható, átírható, egy tetszőlegesen fölnyitott oldal szerzője által egységként jelölt részébe belefoglalom egyéni tapasztalatom.

Először álljon itt az érintetlen kiemelés.

„Éjjel van és vágni lehet a telepen a sötétet. A híd előtt van az utolsó utcalámpa, onnan vak fekete, még annál is feketébb.

Úgy eltűnik ebbe a sötétbe a telep, mintha nem

„Hagyják a romlást, hagyja a város, így likvidálnak. Sári mama ismer bizonyos kifejezéseket. Blokádt alatt vagyunk, a szemetet nem szállítják el, nincs karbantartás, nehezen tudunk fizetni, a szervek szépen, lassan kivonulnak, minket addig se..., de most végképp leírnak, vizet, áramot lekötik.” (Bódis, 2003a: 14)

A szemetet nem szállítják el, konténereket nem raknak le, a szemét a házak körül gyűlik. Csatorna nincs. A kert végében levő vécét az önkormányzat nem szippantja ki, széklet és vizelet szikkad a házak között, mert a vécék már régen kiöntöttek, illetve a pöcögődröket egyéb hulladékkal feltöltötték, betemették. Ezek a feltöltések szakértők szerint fertőzésveszélyt jelentenek. A legtöbb háznál a kerti vécék tehat használhatatlanok, az emberek a bokrosba járnak.” (Bódis – Budai, 2000)

„De hiába minden, mert a bokrosba megyünk, meg a vaskertbe, ahova a felnőttek kénytelenek a dolgukat végezni, mióta a szippantó kocsi nem jön, nem küldi a város a barakktelepre, és a szar, már amikor felenged, tavasszal, mint a folyók, olvadáskor kicsordul a budiajtók alatt, és elkeveredve belvízzel kiárad a barakkok közé, az is igaz, ha Sári mama nem látja, én sem megyek tovább, de egyik unokája sem, a lépcsőnk tövével leguggolunk, a kutyák pedig azonnal eltakarítják a nyomokat, azok még annyit se kapnak enni, mint mi, a kölykeik mind éhenhalnak.” (Bódis, 2003a: 177)

„Évek óta nincs rovar és patkányirtás, a patkányok már nem csak az utcán de a lakásokban is dúlnak, kövér és bátor példányok. A gyerekek többnyire vérhassal, lépfenével, bélféreggel, atkával, tetűvel és rühel küzdenek, tekintve nyomorult életkörülményeiket.” (Bódis – Budai, 2000)

is volna, csak hangja van, estig ködben gyerekszivaj, motorosfűrész, vasvágó hangja, szűrület után már csak gyerekhangja, mintha egy titkos tündértó lenne odalent, vagy játéksország egyenesen.

Aztán még egy két messzehangzó kiállítás, a hegyekből visszavágó káromkodás, formátlan üvöltés, torz magnózene, ennyi.

Végül éjfél villóznak az ablakok, van, hol reggelig megy a tévé, többnyire egyetlen konnektor van visszakötte a póznára, de óra nincsen, márhogy villanyóra lenne, nincsen.

Lent a meddő lábánál, ahol a sinek úgy abba-maradnak, fel fel villan valami kékség, a képernyők lidércfénye.

Áttör, berobban, elhomályosul a sutogás, a világok zaja, autópályák, szerelmesek, lövöldözések, lópatarobaj, mindenhol más, meg plusz ahol videóznak, olyan is van, főleg akciófilmek, meg pornó, de négy, öt csatornát még innen simán lehet fogni, és sistergés, zümmögés, a kékes szikrahang

---

„Dehogy fiam, egerek azok, kicsi egerek.

Hát veszekszenek, nem hallja anyu, ekkorák ni, mutatja apám, és mutatja, mint a fél karja. Na, kopogtass csak fel a partvissal. Anyám kopog. abbahagyják.

Egerek azok, ilyen kicsik ni, mutatja Sári mama, mint az ujja, majd kell egy macska, rendes ember házában is akad egér, egér az. Kopogj csak fel azért. Anyám felkopog a partvissal. Kaparászás...

Sári mama, maga mondta, hogy saját szemével látta.

Te hallgass lyányom, patkány az. Nem látok én már olyan jól fiam. Tömd csak azért be rendszeren az ajtóréseket Arany. Már megint kezdik.

Anyám, akit Sári mama jókedvében Aranyak hív, mert anyám Aranka, Aranka az nálunk Arany, anyám betömi rongyokkal az ajtó alatti rést. Se ki, se be.

Itten már akkora a fertőzés veszély, még jó hogy odafent hideg van megfagynak a vírusok. A patkányok azok nem. Azoknak semmi se árt. Felfognak minket zabálni.” (Bódis, 2003a: 18)

„Az ÁNTSZ főorvosa egy magánbeszélgetésben a következőket mondta: ez a cigányok ügye, az ő bajuk, mert senki nem tiltotta meg nekik, hogy tisztálkodjanak és ha a szemét továbbra is betemetve a pöcökben marad, fertőzés bármikor fölléphet. A tisztiorvos kérésre sem fertőtleníti, mert az ÁNTSZ csak ott köteles elvégezni ezt a munkát, ahol fertőzésveszélyt állapít meg...” (Bódis – Budai, 2000)

Az idézet-párhuzam a végtelenségig – vagy legalábbis a Helyzetkép és más Bódis Kriszta eseteleírásokban foglaltakkal és a Kemény vaj terjedelmi határain belül – folytatható.

kettőtől hajnalig, már ahol bírja még a készülék.”
(Bódis, 2003a: 78)

Aztán az applikált⁷

Éjjel van és visszafelé tartunk a cigánytelepről, ahová a szeptemberi szürkületben vonultunk ki csordamód, betetőzni a terepgyakorlatra szánt napot. Egyik kutatótársunk már órákkal korábban szeretett volna találkozni telepi barátjával, de mint a fiú anyjával való délutáni beszélgetés során kiderült, éppen budapesti fekete munkára ingázik, s otthon csak hajnali négy előtt és este nyolc után lelhető fel. A srác szakács szakmunkás-bizonyítványa megszerzése óta képtelen elhelyezkedni – elsősorban a magyar társadalomban jelen lévő, romákat stigmatizáló előítéletek miatt. Álláskeresése során akadt olyan szállodatulajdonos, aki a telefonon keresztül történő egyeztetéskor szállást és „fűt-fát ígért”, ha a srác nála vállal munkát. A foglalkozás elfoglalásának időpontjában viszont a származásával való szembesülés – bár nem volt más jelentkező a konyhára – arra készítette a „leendő” alkalmazót, hogy visszavonta ajánlatát, mivel a szolgáltatását igénybe vevők rossz néven vennék, elpártolnának tőle, ha egy „cigány főztjét kellene fogyasztaniuk”. Mivel az elmúlt évtizedben a szakmunkásképző jelentette elsősorban az általános iskolából kikerült és továbbtanuló roma fiatalok befogadó-állomását, egyre nagyobb számban jelennek meg a munkaerőpiacon olyan szakképesítéssel (szakács, hentes, bolti eladó, stb.), amelyen való foglalkoztatásuktól – a működő előítéletek folytán – a társadalom általában elzárkózik. Az elzárkózás legfőbb területe a szolgáltatóipar, mindannak ellenére, hogy az itteni alkalmazotti szférában uralkodó alacsony bérezés talán megfelelőnek tűnne a romabérezésre vonatkozó többségi szempontoknak. Ennek hátterében főképp a cigányok „tisztaságával” kapcsolatos sztereotípiák húzódnak meg. Ez a vélemény azonban távol áll a valóságtól. „Noha a cigány konyha alapvető jellegzetességei megegyeznek a magyaréival, mivel mindkettő a törökök befolyásolta konyhák nagy családjába tartozik, sajátosan megkülönbözteti attól az a szigor, amellyel a romák bizonyos szabályok betartásán öröködnék.” (Stewart, 1994: 107) Például az edényeik egyfunkciósak, s amennyiben valamilyen oknál fogva beszennyeződik valamelyik, akkor az menthetetlenül a konyhai használatról tá-

volra kerül. Srácunk tehát számtalan kudarc után úgy döntött, a telepiek megélhetési stratégiáját veszi át: „fekete” vasbeton-szerelésre, építkezési munkára, kubikolásra szakosodik. Ezt azonban képtelen tartósan végezni egy gyerekkori térdszalag-szakadás és térdkalácstörés miatt. Így egy-két havonta kénytelen – jövedelmet nem adó – egészségügyi szüneteket iktatni a pénzszerzésbe. Felkeresésére indult el kutatótársunk, s mi (öten), mint hűséges ebek, követtük, hátha jut némi entellektüel morzsa vagy falat, amelyet még az előttünk álló éjszaka folyamán átbeszélhetünk.

A telepre érve, s az órára pillantva egyértelművé vált, hogy korán érkezünk. Ezért először a cigányfiú nővére családjához vitt utunk, ahonnan valószínűleg nagyívben kipenderítettek volna, ha a falusi magyar családok szokásrendje érvényesül. Itt azonban helyel, rágcálnivalóval és üdítővel, kávéval kínáltak annak ellenére, hogy a napközben ülőalkalmatosságként funkcionáló kanapé már a fél szobát beborította, s rajta hét gyermek feküdt az álomba szenderülés útján, vagy már a révében. A helyiség másik, normál méretű ágyán is kibontva állt az ágynemű, ahol végül is társaságunk többsége elvaccolódott egy időre a felülről már csupasz férj mellett. A kiszolgálásunk körül sürgölődő asszonyon szintén a lefekvéshez készülődés jelei mutatkoztak, hiszen hálóinge fölé csak egy otthonkát kapott bekopogásunkkor. Egy szóval nem érzékeltették nemkívánságunkat. Ennek a falusiak körében szokatlan kedvességnek a fő forrása a romák szokásában keresendő, amelynek íratlan szabálya szerint a váratlan és alkalmatlankodó látogatók számára is illik a vendéglátás minden elérhető formáját megmutatni, s akár hajnalig sűrögni körülöttük, ha azok önszántukból nem kívánnak távozni. Másfelől az alkalmatlankodás felismerése ellenére kötelessége a bekopogatóknak egy időre leülni – ha nem is a magyarok körében használt szólás értelmében: „Elviszi az álmat a szemünkből, ha nem foglal helyet.” –, és a felkínáltból fogyasztani, hiszen „ezzel mutatják ki, hogy nem tartják tisztátalannak az ételt, és hogy egyenrangú romának tekintik a háziakat, testvéreknek, akikkel egy tálból esznek.” (Stewart, 1994: 109) Aztán rövid, a megélhetéssel kapcsolatos diskurzus után felötlött a barátját kereső társunkban, hogy mindkettőjük számára rendelkezésre áll a távbeszélgetés mobilizált változata. Néhány telefonba leadott mondat világossá tette, hogy az, akit valójában keresnénk, s az utca túloldalán lakik, egy ideje már megérkezett, sőt a tisztálkodáson is túl van, s épp a falu szívében lévő maszek italmérőhelyre tart

⁷ Az ezt követő részben a *Kemény vajból* kiemelt részletet dőlttel különítem el az általam beleírtaktól.

cigány kollégájával-barátjával valamit elfogyasztani, s találkozhatunk egy perc múlva a házuk előtt húzódó utcán. A nővértől és családjától való gyors búcsúzkodást követően kiléptünk a Béke út aszfaltjára. Nem volt abban semmi meglepő, hogy *vágni lehet a telepen a sötétet*; amin csak mélyített a csilagtagtan ég. Köszönéseket és kölcsönös bemutatkozásokat követően a barát elemlámpájának fényénél megindultunk érkezésünk inverzén. *A híd előtt van az utolsó utcalámpa* – a regénybeli leírás szerint. A mi történetünkben azonban itt az első világító lámpa volt. Ugyanis ez a híd a többségében magyarok lakta „falu” jelképes határát jelentette, jelölte ki. Másfelől a telep is, a telephez vezető út is – hiszen a telep szervesen elkülönül a falu egészétől, s a kettő között egy senkiföldje húzódik –, – a regénybelihez képest – közvilágítással ellátott. Csak – mint megtudtuk – a kommunális adók terén fennálló tartozások ellenében az önkormányzat határozatlan időre megszüntette a település cigányok által lakott részén az utcai világítást, kollektív büntetést alkalmazott, mégha csupán a falurész néhány családja hányt is fittyet a helyi rendeletre. Ez az eljárás egyébként a hatalmi gondolkodás számára teljes mértékben konzekvens, s egy pillanatra sem érez benne semmi kivetnivalót. Épp ilyen természetesnek tartja, s nem is rejti véka alá, hogy a kultúrotthon cigánymentesítését szolgáló, a telep határában felépít egy cigány közösségi házat, egy olyan községben, ahol a cigányok lélekszáma meghaladja a 62 %-ot, s napjainkban egy magyar gyermekkel „szemben” húsz cigány gyermek születik. Egyszóval a hídról visszanezve, *onnan vak fekete, még annál is feketébb a hegyek karéjozta, falu felé nyíló cigányvilág.*

Úgy eltűnik ebbe a sötétbe a telep, mintha nem is volna. Olyan valósághoz válik hasonlatossá, amelynek *csak hangja van.* S ez a hang különösen felerősödik az átmeneti rítusokat lezáró ünnepek-ünnepélések idején: egy-egy gyermek elsőáldozásakor vagy az általános iskolából való elbballagásakor, amikor sátrat állítanak a családok, s a rokonság vendégül látásával hatalmas költségekbe verik magukat. Ezzel ellentétben évek óta nem került sor olyan lakodalomra, ahol a legszűkebb családi körön kívül más is megjelent volna az anyakönyvvezető előtt, ahol – a rokonok társaságában – átmulatott az ifjú pár legalább egy éjszakát. Ennek legfőbb oka, hogy az esküvőt általában kiskorúként megkezdett együttélés előzi meg, amelynek gyümölcseként néhány gyermekáldásra is sor kerül a hivatalossá tételig. A cigány házasság létrejöttében nincs szimbolikus jelentősége a társadalom előtti megjelenítésnek, ezért

rendre elmarad vagy késleltetve és hiányosan jelenik meg empiri(ali)zálása. (.) *Az esti(g) ködben gyerekzsivaj, motorosfűrés, vasvágó hangja.* A gyerekzsivaj alapvető hangtani elemét képezi a telep létnék. Sőt minden olyan létnek, ahol egyazon időpontban egynél több cigány gyerek van jelen. A köztük folyó dialógus rendkívül feltűnő része az a vehemens kommunikáció, amelynek segítségével a közösségen belüli presztízshely szüntelen megerősítést nyer. Ez egyesekben kultúrsokkot is kiválthat. Elvileg a másságra felkészült társadalomkutatóként is olyan állapotba kerülhet a kívülről jött ember, ami képzelenné teszi a legcsekélyebb jelenvalólétre is. Ezt bizonyítja számomra egy antropológus lány esete, aki két napra „bekapcsolódott” egy roma fiatalok és kulturális antropológia szakos egyetemi hallgatók számára szervezett táborigénybe. Bevallása szerint, mintha egy százhusz decibellel telesugárzott térbe lépett volna a tábor területén, iszonyú hangzavar fogadta megérkezésekor. A résztvevők nagyobbik hányada éppen kézműveskedett, a kisebbik lovagolt és szamaragolt, de mindezt oly intenzív beszéd kíséretében tette, hogy a hangkausalitás egy idő után mindenféle közös cselekvéstől távol űzte a lányt, s másfél napnyi álomba verte. Hónapokkal később éppen ő volt a legintenzívebb mesélő azok felé, akik nem kapcsolódtak be a táborigénybe, azok viszont, akik a tábor teljes idejében jelen voltak, inkább zártkörű tapasztalat-megbeszéléseket folytattak, s arról gondolkoztak, mit is kellene az elkövetkező évben másképp szervezni-rendezeni. Mellesleg a házkörűli munkák zaja hozzátartozik minden eleven emberanyaggal rendelkező kistelepüléshez. Ez alól kivételt csak az emberi nyelv és együttélés képezte hangsugárzás jelent, amiből a magyarok lakta rész felől alig-alig lehet valamit kifülemelni. Aztán az est beálltával elcsendesedik a táj, s a mindent magába fogadó *szürkület után már csak a telep gyerekhangja marad, mintha egy titkos tündértó lenne odalent, az Aranygödör felé, vagy játékkország egyenesen.*

Aztán még egy két messzehangzó kiállítás (Messzehangzó kiállítás: hang, mely kiáll a légbe, mint a létezés legfőbb, talán egyetlen bizonyítéka. S amit közölni akar, azzal messze elér.), *a hegyekből visszavágó káromkodás, formátlan üvöltés, torz magánzene, ennyi.* És ezek variációi. Hiszen a romák számára a csend kibírhatatlan. Valaki egyszer azt mondta: a modern ember folyamatos zajjal veszi körül magát, hogy semmilétével ne kelljen szembeülnie. A csönd ugyanis arra teremt alkalmat, hogy az ember önmagával és Istennel beszélgesse. E beszélgetés során viszont elkerülhetetlen a szem-

besülés, a semmilit tudatosulása. A romák esetében elnyomott-eltakart semmilit nem a lét tartalmatlanságából, hanem a többségi társadalom sugallta értéktelenségből fakad. Ennek ellensúlyozását szolgálja a folyamatos és intenzív együttélés. Gombáznai sem egyedül megy a cigány ember. Szüksége van rá, hogy megszólítható és megszólító lehessen. Ha valamilyen oknál fogva mégis magányosan kénytelen „erdőre menni”, akkor énekel vagy folyamatos zajt csap, azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy nincs magában. Egyedül elviselhetetlen minden váratlan esemény, minden meglepetés. Egyedül talán nem is ember az ember.

Végül éjfélig villóznak az ablakok, míg a gyerekek nyomán a felnőttek is bele nem ájulnak az éjbe. Másnap a kicsik kínkeservesen elővackolódnak az iskolához, vagy hétvégén a déli ebédhez. A telepen is sok olyan ház van, hol reggelig megy a tévé, ha a tévéautomatika nem ismeri fel az adásszünetet. A képernyő nyújtotta bűbáj a nők és a kiskorúak számára szinte az egyetlen ablak a világra és egyetlen lehetőség az átlag emberi szükséglet kielégítésére: a rekreációra, vagyis „a mindennapos munka utáni szellemi-lelki újratermelődés”-re, képzeletbeli vigasztalódásra és kárpótlásra a frusztrációkért, a hőssel való pszichikai és intellektuális azonosulásra, az álomigény „képzeletbeli kaland, játék, metamorfózis vágya”-ra. (Almási, 1992: 18) A készülék mindent megad. Mégis nem tudni miért, a kicsi gyerek álmában felüvölt, csatakosan, rémülten és üvegesen nézőn bámulja a felvert testvéreket. A szemében tükröződő félelem csupán rossz álom, akár a készülékből kiömlő erőszak. Egy apuka mesélte, hogy a három éves lánya a közelmúltban – egy nagyszülőknél történő családi összejövetelen, ahol az est beálltával a gyerekeket a tévékészülék előtt helyezték el a főműsor-időben vetített Múmia című filmet nézni – elvesztette eszméletét a látványtól. Azóta egyre több adás kerül a nézhetetlenek listájára, mint a kislány sokkolója. Ezen a vidéken, házanként *többnyire egyetlen konnektor van visszakötve a póznára, de óra nincsen, márhogy villanyóra lenne, nincsen.*

Lent a meddő lábánál, ahol a sinek úgy abba-maradnak, fel fel villan valami kékség, a képernyők lidércfénye.

Attör, berobban, elhomályosul a suttogás, a világok zaja, autópályák, szerelmesek, lövöldözések, löpatarobaj, mindenhol más, meg plusz ahol vidéoznak, olyan is van, főleg akció filmek, meg pornó, amire a legkisebbek is vevők. Vagy ha nem lennének vevők, akkor hozzá kell szokniuk. Ez van a kereskedelmi csatornák főműsorán. Parabolaantenna

nélkül meg kábelcsatorna nélkül nem jön be más. Meg mi más kellene. Lehet, hogy ez a valóság. Ez van szinkronban a telepi léttel, az elkülönítettséggel. Többre, másra lenne igény(?), *de négy, öt csatornát még innen simán lehet fogni, és sístergés, zümmögés, a kékes szikrahang kettőtől hajnalig, már ahol bírja még a készülék.*

Utoljára szeptemberben volt egy testvérgyilkosság. Az azt megelőző gyilkosság három éve történt, amelynek alapját egy családi perpatvar jelentette. Ugyanis a nyolcadikos fiú ballagására az asszony – a telepi szokásoknak megfelelően – akart, a férj viszont nem akart sátras ünnepet. A vita egy hónappal a tanévzáró előtt már odáig fajult, hogy az asszony összeszedte pútyerkáját és három gyerekét, férjét magára hagyva visszaköltözött a szülői házhoz. A családnak alapvetően, a telepi lehetőségekhez képest jól ment, ami az apa szorgalmasságán, minden számára kínálkozó munkalehetőség megragadásán múlt. Mivel ez már nem az első összejövedés és elköltözés volt, a szomszédok nem lepődtek meg, a férj pedig nem különösebben hiányolta a romnyit, míg az idő a ballagás előtti naphoz nem ért, hiszen könnyen akadt egy-egy alkalmi szerető a nemi hormonok szinten tartására. Ekkor azonban bezörgött az apósáékhoz, s közölte nejevel, hogy most már ideje lenne hazamennie, mert sátor ide vagy oda, holnap mégiscsak ballag a legnagyobb gyerek, s illenék „valakinek” az alkalomhoz illőt főzni. Az asszonyban még mindig dolgozott a méreg, amit az eltelt egy hónap során alaposan beérlelt, de hazament. Az éjszaka folyamán aztán ismét előkerült a sátor hamleti (lenni vagy nem lenni) problematikája. A romnyi fejében hamarosan felturbózódott a vér, s mint már annyiszor, kést ragadott a steláziából, és szúrt (mint már annyiszor). De ezúttal nem csak egy vágás keletkezett a férjen. A vér látványa megnyugtatta az asszonyt, s elvonult ledölni az ágyba. A férj még kitántorgott az ajtón, aztán lebukott a lépcsőn. Reggel a szomszédok találtak rá kihűlten, szívében egy konyhakéssel. A bejelentésre kivonuló rendőrségnek a felébresztett asszony azonnal mindent bevallott. A három gyerek szülő nélkül maradt a „nagyfiú” ballagása napján. A gyász azonban a már sátrat állítókat csöppet sem zavarta eredeti tervük kivitelezésében. A következő éjjel számtalan portáról bömbölt az ég felé a zene és a félkaba emberi ricsaj. A halál azonban még ott nyargalászott a telepen. Ezen az éjszakán az egyik ház mulatói közül az egyik vendég halálra itta-táncolta magát.

Az árván maradt három gyereket az asszony szü-

lei és testvérei kezdtek istápolni, s szép lassan a lakás mozdítható dolgait kiárusítani, mert etetni kell az árvákat. A középső gyermek, a lány, azon az őszön ment hatodikba (bátyja végleg befejezte a tanulást, apja lovait elcserélte egy dobszerkóra, s azon próbálta kiverni zsigereiből minden bánatát). A lányt a nyár és a laza felügyelet, a mulatásban való feledni akarás a közeli kisváros éjszakai szórakozóhelyeire vezette, ahol hamarosan drogfogyasztóvá és szexárúvá vált. Pedagógusai nem tudták, mitévők legyenek. Kezelhetetlen volt, mint egy betörtetlen, betörhetetlen kiskanca. Egy év csapongás után került össze egy tizenhét éves telepi fiúval. Ettől valahogy lenyugodott. Korábbi kalandjából nem lett gyermekáldás, így idén befejezte a nyolcadik osztályt. Még kiskorú. Körülményei már rég fölnövesztették. Ismét cseleng, keresi a helyét. De már valaki oldalán.

Ez a lány is pokolra ment, akár Bódis Kriszta regényének főszereplője, s éppúgy visszatért, s éppúgy a társadalom peremén maradt. Egy-egy lehetőség realizálódott a végkifejletben, mert „az emberi élet óhatatlanul tragikus, hiszen az ember messzebbre lát, tudatának horizontja tágasabb, mint ahová általában eljutni képes.” (Hassan, 1978: 234) A Kemény vaj szövegét képező narratíva feltáró erejű. Mindaz a szubkulturális látélet, amit élübünk tár, hiteles. Minden egyes alkotóeleme fellelhető a mai magyar társadalomban. Írása mégsem pusztán látélet, olyan intellektuális erőfeszítés, amelynek segítségével egy többrétegű szöveg keletkezett. Ezen rétegek mindegyike él az antropológia történet-hitelesítési módszereivel. Másfelől a cselekményki-bomlásra felhasznált keretek ritualizálják az egyes képeket. Bizonyos ritmizálási eszközök révén az olvasó mágikus beavatásban részesül. Mindezek folytán a hagyományos olvasói gyakorlat – feltehetőleg – nem elégséges. A fentebb – egy spontán kiragadott részleten – megkísérelt beleolvasódás talán az egyik lehetséges megoldása a Bódis Kriszta által létrehozott mű értelmezésének.

Talán minden mű egyetlen lehetséges megértési módja a beleszövődés. A saját tapasztalati anyag beleszövése egy más által már megírt szövegbe. Át- és újraírás. Tükörré tétel. Átvilágítás.

2004. október 18. (2004. november 14.)

Összefoglalás

Handó Péter Bódis Kriszta Kemény vaj című regénye kapcsán egy irodalmi szöveg és egy marginális helyzetben élő társadalmi csoport mindennapjaiban felfedezhető események párhuzamát vizsgálja. Arra keresi a választ, egy narrációba miképpen olvasódhat bele az egyén, s a beleolvasódás során a személyes tapasztalat hogyan tud részévé válni egy prózai műnek. Ennek szemléltetésére egy tetszőlegesen vett Bódis Kriszta szövegrészletbe szövi bele kutatói gyakorlatának néhány momentumát, mintegy példát mutatóan és sajátos módon hozzáíródva a regényhez – s erre biztatva másokat is.

Abstract

Peter Handó – inspired by the novel of Kriszta Bódis, titled „Hard Butter” – is investigating the parallel of a literary text, and the daily events of a social group living in marginal position. He is searching for the answer whether how could individuals be 'inread' in a narration, and during this 'inreading' process how could the personal experience become part of the prose. As an illustration he takes an accidentally selected Bódis Kriszta text, and inweaves some elements of his research method, as if it was an exemplary and specific additional part of the novel encouraging the others to do so.

Felhasznált irodalom

Almási Miklós 1992

Anti-Esz­tétika

T-Twins – Lukács Archivum, Budapest

Ankerl Géza 2000 ...

in.: *Ezredvégi beszélgetések.*

Monori Tillman,

Palatinus, Budapest

Bódis Kriszta – Budai Barnabás 2000

Helyzetkép,

1999 január – 2000 november

www.romapage.hu/ajanlo/index.php?kozep=ajanlat042.htm

Bódis Kriszta 2003a

Kemény vaj

Magvető, Budapest, 5-372. p.

- Bódis Kriszta 2003b
Interjú Bódis Krisztával
<http://velvet.hu/v.onleany/v.portre/bodis>
- Brooks, Cleanth 1978
Az amerikai irodalom: tükör, nagyítólenyce
vagy prizma?
in.: Regény és tapasztalat
Modern amerikai irodalmi tanulmányok.
Európa, Budapest
- David-Neel, Alexandra 1991
Mágusok között Tibetben
Sorgor Kolon Ltd., Gyula, 9-341. p.
- Derrida, Jacques 1995
Szenvedések in.:
Esszé a névről.
Jelenkor, Pécs, 11-49. p.
- Foucault, Michel 2000
A szavak és a dolgok
Osiris, Budapest, 9-432. p.
- Frey, Hans-Jost 1993
Az ábrázolás Benjaminsnál
Határ 1993/június (II/1-2)
- Gráfik Imre 2003
Etnográfiai szöveg narratív változatai
in.: Antropológia és irodalom. szerk. Biczó
Gábor – Kiss Noémi, Csokonai, Debrecen,
71-87. p.
- Hassan, Ihab 1978
Regény és tapasztalat
in.: Regény és tapasztalat
Modern amerikai irodalmi tanulmányok.
Európa, Budapest
- Heidegger, Martin 1988
A műalkotás eredete
Európa, Budapest, 33-124. p.
- Hódosy Annamária 1993
Az (anti)meta-metafora(olói)a
Határ 1993/június (II/1-2)
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1997
A társadalmi struktúráról
in.: Mérföldkövek a kulturális antropológi-
ában. szerk. Paul Bohannon – Mark Glazer,
Panem, Budapest, 419-435. p.
- Rahv, Philip 1978
Regényirodalom és regénykritika
in.: Regény és tapasztalat – Modern amerikai
irodalmi tanulmányok.
Európa, Budapest
- Schorer, Mark 1978
A technika mint felfedezés
in.: Regény és tapasztalat – Modern amerikai
irodalmi tanulmányok.
Európa, Budapest
- Stewart, Michael Sinclair 1994
*Daltestvérek – Az oláh cigány identitás és közösség
továbbélése a szocialista Magyarországon*
T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet –
Max Weber Alapítvány, Budapest, 17-256. p.
- Turner, Victor 2002
A rituális folyamat
Osiris, Budapest, 17-218. p.

Kamarási Ildikó

„SZERETTEINK” –

EGY ÁTMENETI IDŐSOTTHON HÉTKÖZNAPJAI

Bevezetés

Minden kékszemű ember boldog családban él. Ez a mondat ép olyan „ostobaság”, mintha azt állítanánk, hogy az összes öregember segítségre szorul. De ha a két állítás előfordulási valószínűségét görcső alá vesszük, láthatjuk, hogy a második mégsem olyan abszurd mint az azt megelőző mondat. Az idős emberek – persze ez relatív, hogy kit és mikortól nevezünk idősnek – legnagyobb része valóban segítségre szorul, az élet legegyszerűbbnek tűnő területein is.

Bár a dolgozat témája lehetne egy „kékszemű közösség” ám, én mégis egy csoport „idős” emberrel kívánok a dolgozatban foglalkozni.

A terepmegfigyelést egy Dél-Pesten lévő öregeknek fenntartott átmeneti szociális otthonban végeztem.¹

A tanulmányban először az öregkor jellegzeteségeire és az idős ember társadalomban betöltött szerepére térek ki, majd az intézet sajátos (átmeneti) jellegét igyekszem ábrázolni. A megfigyelt közösségnek, mint egy önálló kulturális jelenség a működésének illetve kulturális egységként történő bemutatására vállalkozom. A vizsgálat tárgya az is, hogy az intézet, mint képzelte vagy – bár mesterségesen létrehozott, de – működő közösség-e? A fő kérdés – ami a dolgozat végén is nyitott marad, bár reményeim szerint segíthet közelíteni a válaszok megtalálásához –, hogy az otthon lakói, akik az életük nagyobb részét saját környezetükben éltek más-más attitűdök, szokások, körülmények stb. között, miként „alkalmazkodnak” az adott élethelyzetben, egy merőben más miliőbe kerülve.

Röviden: az új közösségbe kerülő idős emberek beilleszkedési nehézségeit próbálom bemutatni, a vizsgált idősotthon tükrében.

A kulturális antropológiai kutatáshoz kérdőíves módszert alkalmaztam az intézet dolgozóival. Az otthon lakóival és az intézmény vezetőjével „mélyinterjúkat” készítettem.

A munkának nem – lehet és nem is – célja, hogy a közösség struktúrájának minden aspektusát bemutassa, de a lehetőség szerinti legtágabban vett

„kultúra fogalomkör” körbejárását kívánja, bővebben kitérve annak fentebb említett elemeire. Arra törekedtem, hogy a dolgozat részfejezetei koherensen kapcsolódjanak egymáshoz, és a végén az olvasó reális és hiteles képet kapjon a vizsgált közösség „egészéről”.

Mivel „az öregség számtalan arcot ölt” (Beauvoir, 1972: 17) nagy hibát követ el az, aki általánosságok mögé menekül. Ennek tudatában mégis attól tartok, hogy olykor – szándékom ellenére – elkövettem ezt a hibát.

A „terepmunka őserdejében” (Geertz, 2001: 201) „amikor sűrű leírásra adjuk a fejünket, nyilvánvaló és felszíni dolgoktól eltekintve, az általános zavarodottság állapotában vagyunk – Mi az ördög folyik itt? –, s megpróbálunk szilárd talajt keresni a lábunk alatt” (Geertz, 2001: 221). Hasonlóképpen éreztem magam, hiszen az én lábam alól bizonyos több ízben is „kicsúszott” az a bizonyos talaj.

Az öregkor szégyellni való állapot?

*„Jaj, mikor közel az Aggkor
s csoszog az ablakunk alatt,
mért nem lehet bezárni akkor
ajtóink, sietve - hallgatag
s kiáltani, hogy: „nem szabad?””²*

Szándékom szerint ez a rövid „általános áttekintés” – mely a társadalom és az idős ember viszonyát taglalja – mindenképpen segít megértenünk a megfigyelt közösség specifikus jegyeit és kognitív értelmét. A most következő fejezet feleslegesnek tűnhet, ennek ellenére szükségesnek tartom, hiszen a téma a társadalmunk egyik legneuralgikusabb pontját elemzi.

Talán azért, mert az öregségséget „problémának” tekintjük, és nem szeretjük, ha ezzel szembesítenek bennünket. Ami a legrosszabb, hogy ezt az idősek is – ha nem is tudják – érzik.

„Hogy jut egy ilyen fiatalembernek ez az eszébe. Nincs jobb dolgod, minthogy öregemberek között légy?” kérdezte valamelyik látogatásom alkalmával Mancsi néni, az intézet egyik lakója.

¹ Az intézet vezetőjével kötött megegyezés szerint, sem az intézmény, sem az ott dolgozók nevét nem közlöm.

² Aggkor, névtelen japán költő. Kosztolányi Dezső fordítása.

A ma embere számára az öregség – így a szociális otthon is – ugyanolyan tabunak számít, mint a halál. Olyan „dolog”, amire se gondolni, se beszélni „nem szokás”.³

„Az öregség idealizálása ma már nem létezik – ha ugyan létezett valaha. A pipázgató, jóságosan mosolygó nagypapa és a hol kötögető, hol bibliát olvasó nagymama, az őket körülvevő hálás gyermekek s a rájuk áhítatos tisztelettel feltekintő unokák idilli képe helyett sokak számára most így fest a valóság: szenvedés, betegség, kiábrándultság; keserűség, magány, fölöslegesség érzés” (Riemann, 1987: 50). Egy másik vélemény szerint: „Az öregek nyomorúságra, magányra, tehetetlenségre, kétségbeesésre vannak ítélve” (Beauvoir, 1972: 7). „A társadalom számára az öregség valami szégyellni való titok, amelyről nem illik beszélni.” (Beauvoir, 1972: 6-7). „Az öregkor értelmét és értékét az határozza meg, hogy az emberek milyen értelmet tulajdonítanak a létüknek, milyen az értékrendszerük egésze. Megfordítva: hogy egy társadalom hogyan viselkedik az öregekkel, félreérthetetlen módon feltárja elveinek és célkitűzéseinek gyakran gondosan leplezett valódi arculatát.” (Beauvoir, 1972: 134) Ilyen, és ennél keményebb kritikai hangvételű bírálatokat olvashatunk az idézett művekben. Mindkét szerző a társadalmi rögződéseket „okolja” a fennálló helyzet miatt, – és annak tarthatatlanságát igyekszik alátámasztani – a megoldást azonban mindketten másban látják.

Ahhoz azonban, hogy megértsük az idősek szerepét ma, először a múltbeli helyzetüket kell ismerünk. ⁴ Tisztába kell lennünk azzal a ténnyel, hogy párszáz évvel ezelőtt kifejezetten ritkaság számba ment, ha valaki magas kort ért el. „Az ókor óta folyamatosan növekszik a remélhető életkor. A rómaiak idején 18, a XVII. században 25 esztendő volt.” (Beauvoir, 1972: 353) A középkor végéig, a világot fiatalok irányították, pápának is legtöbbször fiatal

embert választottak.⁵ A javuló egészségügyi viszonyoknak köszönhetően, a XVIII. században nőtt a születéskor várható életkor. Az elmúlt száz év sikeres orvostudományi, közegészségügyi, gazdasági, szociális stb. fejlődése révén, az emberek élettartama folyamatosan emelkedik.⁶ Továbbgondolásra érdemes, hogy a „minden korcsoportban növekvő várható élettartam olyan jelenség, amelyre az emberiség eddigi történelmében még soha nem volt példa.[...] Így várhatóan egyre több lesz a négygenerációs család.” (Hayflick, 1995: 396) Hárommillió évig tartott, míg a föld lakóinak száma 1800-ban elérte az egymilliárdot. A második milliárdot 130 év múlva (1930) érte el. 1960-ban hárommilliárd, 1975-ben négy milliárd, 1987-ben, pedig ötmilliárd ember élt a Földön. Óvatos becslések szerint 2050-re a Föld jelenlegi népessége megduplázódik.⁷

„Terhet jelentenek az eltartott öregek a dolgozó lakosságnak: mintha az utóbbi kategória tagjai nem is a jövő eltartottjai lennének, és mintha nem is a saját jövőjükéről gondoskodnának, amikor intézményesen megszervezik az öregek eltartását.” (Beauvoir, 1972: 8) „Nem vagyunk hajlandók magunkra ismerni eljövendő aggastyán voltunkban [...] A felnőtt úgy viselkedik, mintha sohasem kellene megöregednie.”⁸ Oly távoli ez a jövő, hogy valószerűtlennek érezzük.” (Beauvoir, 1972: 10-11)

A társadalmunk⁹ berendezkedése a fiatalra és szépre fogékony. Elég, ha csak a reklámokra gondolunk. A reklámok a társadalom aktuális „vágyott képét” igyekeznek bemutatni – hogyan szeretnénk magunkat látni. Ennek tudatában, a hirdetések számunkra azt sugallják, hogy legyünk gyönyörűek,

³ A régmúlt századok közgondolkodását híven tükrözik a szépirodalmi művekben szereplő kigúnyolt, megvetett, nem-ritkán komikusan ábrázolt öregek. Az idősek remek alanyjai voltak a vígjátékíróknak is. Lásd: Beauvoir, 1972: 136-449

⁴ A „népességrobbanás” olyan probléma, ami fölött nem lehet személni. Németországban 1915-ben a várható élettartam 45 év volt – ma 75. Ezeknek az embereknek egyre gyakrabban élnek a szülei is.

⁵ Hayflick, 1995: 411-412. Ahol a születések száma magas, ott az idősek légszámaránya alacsony és fordítva. A társadalmi, politikai, gazdasági és vallási tényezők együttes hatása következtében a születések arányszáma a gazdaságilag legkevésbé fejlett országokban a legmagasabb. Tehát: minél fejlettebb egy ország, annál nagyobb az öregek aránya, minél fejletlenebb egy ország, annál nagyobb benne a fiatalok aránya. (Uo.: 87.)

⁶ Lásd: jelen dolgozat melléklete.

⁷ Természetesen a legtöbb „fejlett” társadalomban hasonló jelenségekkel találkozhatunk.

³ Az öregséget körülvevő tabuk végigkísérik az emberiség történelmét. A hajlott korról foglalkozni egyszerűen illetlenség volt, századokon keresztül. Vö.: Bodrogi, 1997: 381-389; Freud, 1990: 52-72; Frazer, 1998: 136-155, 440-450.

⁴ Simone de Beauvoir, az öregségről szóló majd kilencszáz oldalas monográfiájában, a „történelemmel rendelkező” illetve „nem rendelkező” társadalmaknak, az öregséghez és az öregemberekhez fűződő viszonyait részletesen taglalja földrajzi és kronológikus sorrendben, egészen napjainkig. Lásd: Beauvoir, 1972: 58-449

egészségesek és maradjunk fiatalok. Mivel az idős korosztály nem képez jelentős fogyasztói réteget, ezért a reklámpiac sem koncentrálna erre a generációra. (Idős arcokat esetleg „inkontinencia reklámokban” láthatunk, vagy olyan komikus élethelyzetekben, amelyek eladhatóbbá teszik a terméket.) „A humanitárius érzelmek nem jutnak szerephez.” (Beauvoir, 1972: 13) Mindent megteszünk, hogy a fiatalság látszatát fenntartsuk. Nem akarunk szembenézni a saját öregségünkkel, vagy öregedésünkkel, mert az olyan mintha a saját vereségünket ismernénk be.¹⁰ Idevágnak Edmund Leach (1968) figyelmeztető, iróniától sem mentes szavai: „Egy gyorsan változó világban, ahol a gépek élettartama rendkívül rövid, az embereknek sem szabad túl sokáig szolgálniuk. Mindent ki kell selejtezni, ami idősebb 55 évesnél” (Beauvoir, 1972:13).

„Két egymástól eltérő értelme van az „öregség” szónak. Egyrészt a körülmények szerint több-kevesebb értékkel bíró társadalmi kategória. Másrészt az egyén saját, külön sorsa” (Beauvoir, 1972:136). A fenti gondolatokkal összevág Claude Lévi-Strauss beszámolója, miszerint a nambikuara indiánoknak csak egy szavuk van a „fiatal és szép” illetve az „öreg és csúnya” kifejezésére.¹¹

A magyar nyelv az idős, öreg, vén, aggastyán, stb. szavai között árnyalatnyi a jelentésbeli különbség.¹² A használatuk, a közlő egyéni érzékenységétől függ.¹³

¹⁰ Vö.: Riemann, 1987: 20-26.

¹¹ Beauvoir, 1972: 11-12; vö.: Lévi-Strauss, 2001/III: nambikuara címszavai.

¹² Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, 1996: 34 *öreg* szavunk vitatott eredetű a) ótörök eredet vö.: *ujgur: erig javyan: kellemetlen b) ősi finnugor kori örökség, c) ősi örökség az uráli korból; A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, 1980: 491-494 az *öreg* szónak melléknévként 12, főnévként 7 jelentését ismerteti; Magyar Szinonima Kéziszótár, 1996: 305-306 (128. jelzés) az *idős, öreg, vén* szavainkat egy cikkely alatt találhatjuk meg; vö.: koravén, megetté már a kenyere javát stb. kifejezések negatív „hangzását” a magyar nyelvben.*

¹³ Ennek a kérdésnek, egy adott közösségen belüli megosztottságát láthattam a megfigyelt otthonban is: az intézet vezetője, az első megbeszélésünk alkalmával, a bentlakókat „öregeknek” nevezte, míg az említett (név nélküli) dolgozók által kitöltött kérdőívben, az egyik alkalmazott, a feltett kérdések mindegyikét átírta, amelyekben az „öreg” szó szerepelt. A magyarázata az volt, hogy emberekre nem használható az „öreg”, csak az „idős” kifejezés.

„Mi már nem tervezünk...”¹⁴

Mint az előzőekben említettem, ez a téma a társadalmunk egyik legérzékenyebb pontját érinti, így nehéz elvonatkoztatnom a szubjektumoktól és empirikus „eszközökkel” – az elfogultság látszatát is elkerülve – pusztán objektíven ábrázolni, majd interpretálni egy olyan kulturális jelenséget, melynek idős emberek a főszereplői.

Az idősök elhelyezése – miután munkaképtelené váltak és így nem hajtottak „gazdasági” hasznot a társadalomnak (népcsoportnak, törzsnek, családnak stb.) – kultúránként változott és változik ma is. Az idős embernek több esélye volt a megmaradásra a letelepült társadalmakban, mint a nomád közösségekben. A „helyhez kötött népeknél”, csak az eltartásról kellett gondoskodni, míg a vándorló közösségeknek, az idősök szállításáról is.¹⁵ Angliában, az örökség elnyerése után a föld és annak az irányítása a fiúé lett. Az anyós helyét, pedig a menyecske foglalta el. Az öreg pár beköltözött a neki fenntartott szobába; Írországból, ezt „nyugati szobának” nevezték. A középkorban, azokat az aggastyánokat, akiknek nem volt családjuk, vagy akiket a család nem tudott eltartani, a kolostor támogatta. Bár ezeknek a menhelyeknek a száma elenyésző volt. Az előbb említett két példa, az első kezdeményezések lehetnek a korabeli „idős otthonok” kialakulásához.

Sokat elárulhat egy adott társadalom fejlettségi fokáról az, hogy miként bánik az öregséggel. A legtöbb fejlett ország gyakorlata ebben a kérdésben, azonban hasonló. A XX. századtól kezdve, az idősöket egyre inkább szociális intézetekbe helyezik. Az Egyesült Államokban vannak olyan nagyvárosok, ahol az ilyen jellegű idős házak kerületeket foglalnak el („Napvárosok”). Európában lakóházakat, sőt lakótelepeket építettek az idősök számára. A Skandináv országok tették a legnagyobb erőfeszítéseket. Koppenhágában van egy „Öregváros”, melyet 1919-ben építettek.¹⁶ Magyarországon, kórházok, majd szegényházak működtek, míg 1954-ben megépült az első szociális jellegű, állami finanszírozású

¹⁴ fejezet címűül választott kijelentést az otthonban lakó egyik idős néni tette arra a kérdésre válaszolva, hogy „mi szerepel a közeljövő tervei között.”

¹⁵ Sokhelyütt megölték a már hasznos nem hajtó öregeket, míg van ahol önszántából hagyja el közösségét az idős ember. Lásd még: Beauvoir, 1972: 58-345.

¹⁶ Lásd még: Beauvoir, 1972: 386-400. Vö.: A tehetősebb – főleg európai - idősök több évtizede hagyják el az otthonukat, és költöznek - többek között - a spanyol tengerpartra. A Costa Brava-n egész iparágak alakultak ki, hogy kiszolgálják a szinte csak idősökből álló lakosságot.

idős otthon. Ma – csak a fővárosban – több mint két tucat szociális otthon működik, és a jövőben a számuk emelkedni fog, az idős emberek számának növekedésével arányosan.

„Napjainkban erősen vitatott kérdés, vajon jó-e az idős embereknek, ha kizárólag egymás között élnek” (Beauvoir, 1972:136). Ebből következik az a kérdés, hogy vajon a fiataloknak jó-e, ha idősek nélkül élnek?

Az általam vizsgált átmeneti idős otthon hét éve működik a főváros egyik déli kerületében. Budapesten összesen tizennégy átmeneti jellegű intézmény létezik. Funkcionálisan a helyi önkormányzatok alá tartoznak, bár önálló költségvetésük van. Az olyan idős emberek, akik koruknál, vagy egészségügyi állapotuknál fogva, esetleg az életükben beállt kedvezőtlen változások miatt képtelenek önmagukról gondoskodni és az ellátásuk nem oldható meg családi, vagy baráti segítséggel, (ha az idős embernek egyáltalán vannak hozzátartozói) akkor sokszor a legkézenfekvőbb megoldásnak tűnhet egy idősek otthonába való „elhelyezés” – amitől rendszerint az érintett vonakodik leginkább. (Az ilyen típusú otthonokban a hangsúly az „átmeneti” szón van.) Az egyedül élő, sokszor magatehetetlen öregek, gyakran a kórházak krónikus belgyógyászati osztályairól, (közismertebb nevükön: elfekvők) vagy neurológiai, illetve pszichiátriai részlegükről kerülnek ilyen otthonokba. Ők a „szerencsésebbek”, hiszen a legtöbb kortársuk (sorstársuk) nem jut olyan ellátáshoz, amelyet ezek a létesítmények biztosítani tudnak.

A megfigyelt intézetben harminckettő férőhely van; az otlétem két hete alatt huszonkilenc lakó volt, akik közül huszonegyen várnak végleges szociális otthoni elhelyezésre. (Itt a hangsúly a „véglegesen” van.) Tehát 72%-uk addig marad ebben az intézményben, amíg a megpályázott szociális otthonban meg nem üresedik egy hely. (A szociális otthonok dolgozói felkeresik a „rászorulókat” majd az idősek kiválasztják a számukra megfelelőt, és a beköltözésig az átmeneti otthonban maradnak, aminek az időtartama előre kiszámíthatatlan.) A várakozó idősek sora pedig az egész országban igen hosszú. A többi nyolc bentlakó közül van olyan, aki csak télire költözik be, esetleg a családjá elutazott, vagy lakásfelújítás miatt választotta ezt az ideiglenes megoldást. Lakik azonban olyan idős is az otthonban, akit egyszerűen csak „ottelejtettek”. Többször előfordult, hogy miközben az idős ember bent volt az intézetben, a lakását, házát eladták. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben, az intézmény dolgozói

nem tehetnek semmit – tájékoztatott a vezető. Ő kiemelten fontosnak tartja az „idősvédelem” jogi keretekben történő megszületését; azzal érvel, hogy a fentebb említett események megelőzhetőek lennének, ha az ifjúságvédelem mintájára létrehoznák az idősek védelmét is.

A bentlakás feltétele, hogy az idős ne legyen „magatehetetlen” állapotban az átmeneti otthonba kerülésekor. Ezt megfelelő orvosi igazolásokkal „bizonyítani” is kell. Így az inkontinens idősek nem költözhetnek be. Ennek kiküszöbölésére – ugyancsak az intézet vezető elképzelése – a szociális jellegű otthon mellé építeni kívánnak egy ápolási / gondozási központot, ahol olyan idősek is élhetnének, akiknek jelenleg nem áll módjukban beköltözni. Az otthon szociális jellegéből adódóan, a nővérek nem adhatnak be injekciót, kivéve inzulint. Az intézet orvosa azonban minden héten kétszer vizitel. Ezek az orvosi látogatások növelik a lakók biztonságérzetét és az egészségi hogylétükön kívül elmondhatják az esetleges problémáikat is. A házban összesen 20-an dolgoznak.¹⁷ A beteg, illetve szociális ápolókon kívül gazdasági és kisegítő személyzet is alkalmazásban áll. Az idősekkel foglalkozó, rájuk felügyelő tíz nővér közül ketten férfiak, akiknek a „tekintélye” – az intézetvezető elmondása alapján – nagyobb az öregek között, mint a női kollégáiké. A házirendben foglaltak szerint, a nővérek feladata a hajmosás és vágás, a körömápolás, a fürdetés, és a borotválás – természetesen csak azoknál a lakóknál, akik ebben segítségre szorulnak. Egy ízben én is tanúja voltam annak a „játéknak”, ami a lakók és a nővérek között zajlott: az idősek kicsit kérték magukat a hajvágás ürügyén, majd büszkén „mutogatták” az új frizurájukat a látogatóknak. Azok az idősek, akik nem tudnak önállóan fürdeni, maguk választhatják meg, hogy melyik gondozó segítségét kérik. Ez a választási szabadság azért is fontos, mert az idős koraal együtt jár egyfajta szemérem és gátlátosság. Mivel az idősek legtöbbször tisztában vannak saját helyzetük kiszolgáltatottságával, ezt megfelelően kezelni, és az egyensúlyt megtalálni, ebben rejlik a nővérek felelőssége. Meglátásom szerint az intézeti dolgozók, felelőségükkel tisztában vannak és munkájukat legjobb tudásuk szerint látják el. Az öregkorral együtt járó mentális zavarokból eredő téveszméket, félreértéseket, stb. higgadtan „oldják meg”, azon-

¹⁷ A szociális intézetek dolgozói, a „szociális etikában” leírtakhoz kell, hogy alkalmazkodjanak – ennek egyik passzusában szó van a szociális titoktartásról is. [A Szociális Munka Etikai Kódexét eredetileg a BASW (British Association of Social Workers) 1975-ben fogadta el legelőször.]

ban az a véleményem, hogy sokszor rutinszerűen, empátia nélkül teszik a „vállalt kötelességüket”. Így fogalmazott az egyik alkalmazott a kérdőívben,¹⁸ arra a kérdésre, hogy „a munkáját hivatásnak érzi-e?”. Erre a kérdésre, tizenegyen a hivatást jelölték meg – nyolcan szó szerint ugyanazt a választ írták: „teljes mértékben”.

Az a kép, ahogy az alkalmazottak látják az otthonot, eltér attól, ahogy az idősök élik meg a bentlakás körülményeit. Ezt jól szemléltetik azok a válaszok, amiket a dolgozók arra a kérdésre adtak, hogy „családtagjának, rokonának, ismerősének ajánlaná-e az otthonba költözés lehetőségét?” 75%-uk igennel válaszolt, 25%-uk szintén megerősítő választ adott, ha ez elkerülhetetlen. 80%-uk igen választ adott arra, hogy vajon „ő beköltözne-e adott esetben az intézetbe?”, a dolgozók 20%-a nemmel felelt.

„Ön szerint az idősök jól érzik magukat az otthonban?” – erre a kérdésre a válaszadók 67%-a egyértelmű igennel válaszolt, 33,3%-a úgy gondolja, hogy többségük jól érzi magát. A következő két kérdés között összefüggéseket találhatunk, a válaszok viszont némiképp ellentmondásosak. „Közeli, vagy munkakapcsolata van az időssekkel?” – 75%-uk, a „laza munkakapcsolatot” jelölte meg, míg csak 25%-uk írta azt, hogy közeli a kapcsolata az időssekkel. A válaszok aránya megegyezik a következő kérdésre, hogy vajon „az intézet lakói és dolgozói, egy, vagy két külön közösséget alkotnak-e?” – erre a többség válaszolt úgy, hogy egy közösség.

A bentlakás időtartama fél év lehet, azonban hosszabbításokkal elérheti a két évet is. Van olyan 92 éves néni, aki hat éve él az otthonban. A család kérésére engedélyezték, hogy a néni, haláláig ott maradhasson.

Az idősök a bentlakásért a nyugdíjuk 60%-át fizetik. A megkérdezettek¹⁹ 94%-ának a családja, vagy hozzátartozója kezeli a nyugdíját, így havonta ő is fizet az intézetnek. Ebből kifolyólag számos lakónál egyáltalán nincs pénz az esetlegesen felmerülő kiadásokra, akár egy kávéra sem.

¹⁸ A már említett 26 pontos „név nélküli” kérdőívet az a 12 dolgozó töltötte ki, – a főnöke beleegyezésével – aki hajlandó volt erre.

¹⁹ Az intézet huszonkilenc bentlakója közül, huszonhatal sikerült olyan kontaktusba kerülnöm, hogy a velük készített interjúk során – egyéni mentális állapotuknak megfelelően – a rendelkezésünkre álltak. Így a későbbi statisztikai felmérések adatai is erről a huszonhat emberről szólnak. A „fennmaradó” három néni – mindhárom nő – udvariasan elutasított; vagy olyan ürüggyel, hogy vele soha semmi érdekes nem történt, így nincs is mit mondania nekem, vagy azért, mert nem érzi éppen jól magát stb.

Miért van szükség ilyen és ehhez hasonló idősök otthonára? Hiszen ha valaki beköltözik egy szociális otthonba, az a végérvényes (definitív) otthona lesz.

Ennek a feltárása messzire vezetne minket, de az elsődleges ok mindenképpen a társadalom „előregedésében” keresendő.²⁰ Az előző oldalakon láthattuk, hogy a jóléti társadalmakban – így Magyarországon is – az idős emberek aránya folyamatosan nő.²¹ Ez felvet egy másik kérdést: Miért nem ápolják az öregeket a hagyományoknak megfelelően, otthon? A fő indítékok elsősorban a megváltozott, „felgyorsult” életforma, ami a XXI. század emberét jellemzi városban és falun egyaránt. Ennek következtében a családok kevesebb időt töltenek otthonaikban. Ma már az emberek többsége nem otthon, vagy annak közelében dolgozik. Az utazás még több időt vesz el a családdal tölthető időből. Az idősokról való gondoskodás sok helyütt tradicionálisan a nők feladata volt. Ezt némiképp lehetetlenné tette a nők tömeges munkába állása a XX. század első felétől. A társadalom gazdaságilag átalakult szerkezete, a piacgazdaság megjelenése, ami csak a termelőképes egyedeket respektálja, egyre inkább az időskorú lakosság perifériára kerülését jelentette, ami a produktív tevékenységek végzésének lehetőségét „kizárta”. A közéletben az idősök helyét fokozatosan átvették a fiatalok. Tendencia, hogy vezető pozíciókba egyre gyakrabban fiatalok kerülnek. Kevés területen működnek sikeresen, (nem mellőzöttek) időskorú emberek – ilyenek például a tudományos és az irodalmi élet elismert szereplői.

Bár a hosszú életkor ma is tiszteletet ébreszthet, a tudás ma már fiatalon is „megszerezhető”, így

²⁰ Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon. 2000: 7, 17-32: Arányuk a magyar népességben belül folyamatosan emelkedik. 1870-ben az ország népességének csak 5 százaléka, 1930-ban egytizede, 1970-ben egyhatoda tartozott a 60 éven felüliek csoportjába. Napjainkban már minden ötödik ember betöltötte a 60. életévét, ami közel kétmillió időskorút jelent.

²¹ Vö.: Hayflick, 1995: 65-; Uo.: 392-393 (21-1ábra) 1991-ben a hatvanöt év fölötti népesség csaknem félmilliárd főt tett ki. A 65 év fölötti lakosság százalékos arányában Magyarország, (13,7%) az 1992-es statisztikai adatok szerint, a világon a 16. legöregebb ország volt.: USA: 12,6%; Japán: 12,8; UK: 15,7%; Franciaország: 15%; a legöregebb ország Svédország volt: 17,5% (forrás: Az Egyesült Államok Népszámlálási Hivatala Nemzetközi Kutatóközpontjának, nemzetközi öregedési adatbázisa, valamint „An Again World II” International Population Reports, P 95/ 92-3); Lásd még: Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon. 2000: 7, 29-32.

nem csak az öregek privilégiuma. Az emberiség történelmének hosszú korszakain keresztül az idős ember egyet jelentett a tapasztalattal, és az emlékezettel, amit csak az életkor előrehaladtával lehet megszerezni. Az idősök voltak a hagyományok letevényesei.²² Ezek csupán könyvekből ma sem sajátíthatók el.

A felsorolt példák a „fejlett társadalmak” szerkezeti és szemléleti változásaira vonatkoznak. Kivételeket szép számmal találhatunk a „fejlődő” és a „harmadik világ” társadalmában is éppúgy, mint Délkelet-Ázsia egyes „fejlett” országaiban.

Az első alkalommal, mikor az otthonba igyekeztem, egy kínai párral együtt mentem be a kapun. Amíg világossá nem vált, hogy a házaspár ruhaneműket árul az intézetben, nem értettem a helyzetet. Hiszen a kínai – és a legtöbb ázsiai – kultúrában meghonosodott, idősöket körülvevő – tiszteletben gyökerező – nézet szerint, nem kívánatos az ilyen jellegű intézmények szolgáltatásainak igénybevétele. Ez elsősorban a konfucianus, később a taoista életszemlélet meggyökeresedéséből, és a buddhizmus elterjedéséből ered. Az első két említett vallási irányzat fő alapelvei közé tartozik az ősök tisztelete és a szülők megbecsülése. A kínai társadalomban ma is tradicionális tisztelet övezi az idősöket.²³

„Az ősök tisztelete, az idősebbek jogi tekintélyét támogatja.” (Geertz, 2001: 73) „A legfontosabb az, hogy a jogi helyzetét sohasem maga az aggastyán állapítja meg, hanem mások kényszerítik rá.” (Beauvoir, 1972: 132)

Érdekes megjegyezni, hogy a buddhizmus valálalapítója Sákjamuni Gáutama, 80 éves korában aggastyánként, míg a keresztény vallás Megváltója 33 éves korában – élete teljében – halt

²² *Ma ritkán, de előfordulnak olyan közösségek, ahol az öregek tapasztalatától, és emlékezetétől függhet a csoport életbenmaradása pl.: mik az ehető ételek, hol található víz, vagy édes répa stb. Az idősök emlékeznek a közösség genealógiájára, rítusaira, tabujaira stb. Tehát az öregember tapasztalata, tudása, emlékezete révén, a csoport fennmaradásáért felelős. Vö. Hayflick, 1995: 65-től; Beauvoir, 1972: 9-136.*

²³ *Vö.: Beauvoir, 1972: 140-143: A Kínában, a szülők tisztelete körül kialakult hagyományok ellentmondásosságáról. Lásd még: im.: 65, 82-86: Japán és a sinto vallás kapcsolata az öregséggel; im.: 143-148: a zsidó nép öregekhez való viszonya.*

Lásd még: ősök kultusza: Eliade, 1997: 9; Eliade, 1998: 35, 110; Eliade, 2002: 27; Beauvoir, 1972: 121.

meg.²⁴

Az intézetben mindenkinek lehetővé teszik a szabad vallásgyakorlást. Sokan mondták azt, hogy vallásosak (kettő református, huszonegy katolikus felekezetű), de nem gyakorolják a hitüket. Azonban az általam megkérdezettek közül csak öt idősnek volt bibliája és – bevallásuk szerint – ketten imádkoznak napi rendszerességgel. Mindketten nők és mindketten 70 év alattiak – az otthon lakóinak átlagéletkora 82 év. Ez egybevág Utasi Ágnes kutatási eredményeivel: „Sajátos helyet foglal el az idősök világában a vallás a hit, amelynek értéke az életkor előrehaladtával egyre erősödik. Kivéteklént a 80 éven felülieket találtuk, akiknek körében már sem az aktív, sem a passzív vallásosság nem jelez olyan erős köteleket, mint a fiatalabb korcsoportok tagjai számára. Nyilvánvalóan az élet ezen legutolsó korszakában betegség esetén valamennyi más aktivitással együtt a vallásosság is visszaszorul.” (Utasi, 1993: 113)

Fontos megjegyezni, hogy az otthon megfigyelésének időtartama alatt volt húsvét. Bár tíz bentlakót a család hazavitt, a többség az ünnepeket az intézetben töltötte.

Minden hónap második péntekén misét tart a közelben működő katolikus templom papja, az intézetben. Idén ez a nap nagypéntekre esett, de az egyház nem képviseltette magát az idősök otthonában. „Minket sem a párt, sem az egyház nem keres” válaszolta az intézet vezetője, mikor többek között erre az esetre is rákérdeztem.

Az otthon, egy lakótelep szélére építették, ahol maga az átmeneti intézmény, egy szociális épület felső szintjét foglalja el, melynek a területe meghaladja az 1000 négyzetmétert. Az idősöknek, 12 szoba van fenntartva – kettő, illetve háromágyas szobák.²⁵ A lakók többsége a kerületből, illetve annak vonzáskörzetéből került az intézetbe. Az épület kialakítása, lehetővé teszi a járókerettel, illetve kerekesszékekkel való közlekedést is. Sokan csak a járókeret segítségével képesek mozogni, egy lakó pedig kerekesszékekkel jár. Az épülethez tartozik egy kert is, aminek a jobb elérhetőségét lifttel oldották meg. A csengővel ellátott kaput az emeletről nyitják, evvel is csökkentve

²⁴ *A Bibliában, a tízparancsolat negyedik parancsa a szülők tiszteletéről szól (2 Móz. 20, 12).*

²⁵ *Emlékeztetőül: az intézet maximális férőhelye 32, ebből – a látogatásaim alatt – 29-et foglaltak el*

az esélyét annak, hogy az idősek „megszökjenek.”²⁶ A lépcsőn át feljutva az otthonba, a bejárati ajtóból közvetlenül a nővérpultra látni. Két oldalt vannak a szobák, az étkező, a társalgó, illetve azok a helyiségek, amiket az alkalmazottak használnak. Közvetlenül a bejárat előtt, (a nővérpulttal szemben) van az a hely, amit én „központnak” neveztem el, mert az ott lévő kanapékon tölti sok bentlakó, a napjai nagy részét. Innen lehet legjobban látni, hogy kihez jöttek látogatók, ebből kifolyólag ez a „legmozgalmasabb” pont az intézetben. Az épület berendezése otthonos légkört próbál teremteni, dísz tárgyakkal, festményekkel, zöld növényekkel. Ügyelnek – a szinte már kínos – tisztaságra, az idősek megfelelő napi háromszori helyes étkezésére. Kétség sem férhet ahhoz, hogy az idősek számára családias légkört kívánnak teremteni, ám a látogató egy percre sem képes megfelekedni arról, hogy egy idősek otthonában van. Akármennyire barátságos környezetben vannak, még azok az öregek is szívesebben lennének otthon, akik belátják, hogy képtelenek magukról gondoskodni. Egyszerűen azért, mert szégyellik magukat és a helyzetük kiszolgáltatottságát.

A kertben, ahol – a melegebb idő beköszönte óta – egyre több időt töltenek az idősek, található egy kis síremlék, melyet az egyik lakó testvére – egy kőfaragó – készített. A márványtáblát – melyen a „szeretteink” felirat áll; a dolgozat címe erre próbál utalni – tavaly halottak napján szentelték fel.

Az ötlet – mely az intézetvezetőé volt – azt a célt szolgálja, hogy azok az idősek, akik már nem képesek kimenni a hozzátartozójuk sírjához, így megemlékezhetnek a halottaikról.²⁷

Haláleset, az otthonban évente két-három alkalommal fordul elő. Februárban volt az utolsó tragikus eset. A leggyakoribb azonban akkor, amikor az idős elkerülve az intézetből, a „végleges” szociális otthonba költözik. Ez leginkább azzal magyarázha-

²⁶ *Jelenleg, az otthonban lakók többsége küzd valamilyen időskori mentális betegséggel, aminél gyakori a térbeli, valamint időbeli tájékozódás kontrolljának teljes elvesztése, így gyakoriak a „szökési kísérletek.” Ezekben az esetekben, sokszor a nők feladatmegoldó képességétől függ az, hogy az idős ember megnyugodjon. Az általam látottak alapján, ezeket a helyzeteket a gondozók gyakorlattan kezelték, és sikerült az idősek figyelmét elterelni. Ennek ellenére volt olyan, amikor valaki „elszökött”. Az időseknek – feltéve, ha ezt a hozzátartozók engedélyezik – szabad kijáráruk van az otthonból, az előre megbeszélte ideig.*

²⁷ *Utasi, 1993: többször is említést tesz arról, hogy milyen fontos részét képezi az időskorú lakosság életének, a temető-bejárás „rituáléja”.*

tó, hogy az idősnek nehéz volt beilleszkednie az új környezetbe, miután az átmeneti otthonba került, és mikor kezdi megszokni az új élethelyzetet, vilámcsapásként éri az újabb költözés bizonytalansága. Az idős otthonok, – az eddig megszokottól eltérően – általában több száz férőhelyesek, így a beilleszkedés nehezebb.²⁸ Az új helyen, egy idősre kevesebb dolgozó és idő jut. „Jó lenne, ha itt maradhatnánk halálunkig” – mondta Margit néni, a hallgatóság helyeslése közepette.

Az intézet vezetője fontosnak tartja az idős ember halálra való felkészítését, illetve az elhunytról való megemlékezést. Egy időben, az elhunyt helyén az étkezőben, gyertyát gyújtottak. A megemlékezésnek ezt a formáját, az idősek nem nézték jó szemmel. Azóta a nővérpulton helyeznek el gyertyákat és virágot.

Mikortól nevezhetünk valakit öregnek? Melyik az a pillanat, amikor elkezdődik az öregség? Attól fogva, miután megfogyatkozik az „életenergiája”, vagy ha az első félreérthetetlen külsődleges jelek feltűnnek? Talán mikor a testi hanyatlás bekövetkezik, esetleg miután a szellemi képességekben változás áll be?

Ennek a megítélése, kultúránként változhat. Amint az előző oldalakon szó esett már róla, ma sokat teszünk, tehetünk azért, hogy minél tovább fenntartsuk a fiatalság látszatát. Mivel „az öregség biológiailag ellenszenves, s az ember valami önvédelmi mozdulattal messzire eltaszítja magát.” (Beauvoir, 1972: 132) „Sok ember életében kimondottan krízist okoz az öregség, sőt már az öregedés is.” (Riemann, 1987: 26) Ennek ellenére, „a mai ember nemegyszer korábban érzi úgy, hogy öreg, s a fiatal nemzedék megelőzte.” (Riemann, 1987: 51)

Az átmeneti otthon dolgozói által kitöltött kérdőívben, a válaszadók 50%-a – arra a kérdésre, hogy „mikortól hívhatunk valakit öregnek” – azt a periódust jelölte meg, mikortól az idős ember nem képes ellátni magát. 30%-uk a 70 évet (és a fölött) tekinti az öregkor kezdetének, míg a dolgozók 20%-a szerint ez egyénekenként változik.²⁹

²⁸ *A mortalitás az idős otthonokban igen magas. Arányában sokkal magasabb, mint az ilyen családias jellegű – kisebb légszámú – intézményekben.*

²⁹ *Az időskoriúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon. 2000: a 60 életévüket betöltött személyeket, míg Beauvoir, 1972 és Riemann, 1987: egyöntetűen a 65 évnél idősebb embereket nevezi idősnek. Lásd még: Beauvoir, 1972: 22 (1. lábjegyzet).*

Simone de Beauvoir szerint, mindaddig nem beszélhetünk öregségről, amíg a fogyatkozások szórványosak és pótolhatók, csak amikor visszafordíthatatlanná válnak – akkor mondhatjuk, hogy eljött a hanyatlás ideje.³⁰

Hogy nincsen egységes álláspont ezen a téren, talán azzal is magyarázható, hogy az ember évei számának növekedésével, egyre ritkábbá válnak a „korváltási szertartások, rítusok”.

A nyugdíjkorhatár elérése után, – aminek megállapítása országonként változó – nincs az egyén életében olyan esemény, ami társadalmi pozíciójában, megítélésében, stb. megváltozna.³¹ A nyugdíjba vonulást a legtöbb ember várja, ám ahogy elkövetkezik, menekülni próbál ebből az állapotból. Ennek az oka elsősorban abban keresendő, hogy a nyugdíjas évekként együtt az emberre rászakad a sok szabadidő, ami szokatlan, hiszen eddigi életében az ideje nagy részének eltöltéséről nem ő döntött. Ez a legtöbbször fölöslegesség érzéssel és a tehetetlenség tapasztalatával párosul. A nyugdíjjal járó szorongás, néha tartós depresszióhoz vezet. Nem véletlen, hogy a nyugalomba vonulás első évében sokkal magasabb a halálozások száma, mint bármely más életkorban.³²

Valójában mi is az öregség? Hajlamosak vagyunk csökkent értékű embernek látni az öregeket, pedig csak az emberi teljesítőképesség mértéke csökken az időskorban.

„Az öregség ugyanis nemcsak biológiai, hanem kulturális tény is.” (Beauvoir, 1972: 22) Az időződést, illetve az öregséget mindenki egyénien éli meg, ami azt is jelenti, hogy az öregség, illetve az öregedés külső jegyeinek a megjelenése, nem egyenesen arányos a belső, „egyéni öregség” megélésével. Közhely, de az emberek önmagukról alkotott

³⁰ Beauvoir, 1972: 20.

³¹ Lásd még: Papp, 2002: 216, az emberi élet ritmusa a zsidó kultúrában; Beauvoir, 1972: 113: korváltási szertartások a thai népeknél; vagy a tibeti buddhizmusban használt mandala rendszer (stb.) vö. az ősi japán hagyománnyal, miszerint a sinto templomokat és a hozzá tartozó utakat, bidadakat és több tucat építményt megfelelő időközökkel lerombolják, majd mindegyiket újra felépítik. Ezzel jelképezve az idő ciklikusságát, és az ember, korszakonkénti megújulását, így az egyén világhoz fűződő viszonyát. Lásd még: Frazer, 1998: korváltási rítusok leírásai, különböző kultúrákban. Vö.: A megújulás vágyának egyetemes gondolata, és annak analógiái: a bibliai vízözön mondája; az apály-dagály szabályos váltakozása; a vetés-aratás körforgása; óév-újév. Szimbólumrendszerei (stb.) mind összefüggésbe hozhatók az ember ciklikus gondolkodásával.

³² Beauvoir, 1972: 430.

benyomása nagyban függ a környezetük által mutatott képtől.

A gerontológusok szemével az öregség, az érzékszervek működési fogyatékoságának a zavara, amely pár éves kortól kezdve, a halálig bezárólag progresszíven zajlik az emberi szervezetben.³³ Az egyén külső megjelenése is változásokon megy át élete során – az öregedés külső jegyeit, legtöbbször némi ijedtséggel fogadják.³⁴ Az emberi szervezet ellenálló képessége is csökken az életkor előrehaladtával, így a betegségek gyakrabban támadják meg az idős szervezetet. Sűrűbben fordulnak elő csonttörések – főleg a nőknél – amik hosszú időre ágyhoz köthetik az időseket. Evvel párhuzamosan kialakulhatnak különféle lelki zavarok, amik igen sok esetben időskori depresszióba torkollnak. Ilyen „lelki zavart” idézett elő, a 76 éves István bácsinál, a felesége halála. A tragédia után, a bácsi jobb keze egyik pillanatról a másikra lebénult. Azóta megtanult „bal kézzel élni,” de az otthonba költözést nem kerülhette el. „Ez már nem élet. Ez az élet olyan, hogy semmilyen. Nem érdemes már élni. Csak éppen hogy egy emberrel több van a földön” – mondta a bácsi.

Az időskori mentális hanyatlás, az emlékezet romlásától, a mániákon át, egészen a szenilis pszichózisig (aggkori elmezavar), vagy a dementiáig („valódi” aggkori elbutulás) terjedhet. Ezek leggyakrabban hetvenéves kortól szoktak megjelenni, kialakulásuk fokozatos és nőknél gyakoribb a kialakulása. A beteg, elveszti intellektuális érdeklődését, kevésbé reagál a környezetre, mindinkább saját gondolataiba zárkózik és hajlamos az elkószálásra. Vannak a betegeknek „tisztább” időszakok, amik pár perctől kezdve, napokig is tarthatnak.³⁵ Jelenleg a vizsgált otthonban a vezető állítása szerint, hat néni és négy bácsi van, akik nem szenvednek valamilyen agyi érlelmeszedésben. „Most nagyon rossz a felhozatal” – mondta.

„Régen nem voltak ilyen lütyök. Mostanában már csak ilyeneket hoznak” – idézem az egyik alkalmazott megfigyelését, a lakók szellemi állapotáról.

Ezek a betegek, a kívülállóktól, fokozott odafigyelést és türelmet igényelnek. Ahogy magam is ta-

³³ A gerontológia, - az idősek számának megemelkedésével arányban – az utóbbi évtizedek egyik legdinamikusabban fejlődő tudományága. Az öregedés folyamatának tanulmányozása, három vonalon működik: pszichológiai, biológiai és szociológiai területen.

³⁴ Az öregedéssel járó belső, illetve külső változásokat részletesen taglalja: Beauvoir, 1972:39-58; Hayflick, 1995: 149-239; Bromley, 1995.

³⁵ Bromley, 1972: 163-187: az időskori betegségekről.

paszthalhattam, a nénik (a négy férfi lakó, szellemileg egészséges) sokszor ingerültek azokkal a társaikkal szemben, akiknek a személyiségét és viselkedését az érzelmesedés megtámadta. Valóban nehéz – sokszor lehetetlen kapcsolatot teremteni olyan beteggel, aki esetleg nem ismer fel többé, egyébként ismerős embereket, akik néhány pillanatra magukra hagyták. Gyakran összekeverik az élők személyét, a már meghaltakéval. Erre az állapotra jellemző, hogy a beteg, a korábbi életében történetekre pontosan emlékszik – vagy az öröket találgatásokkal, képzelgésekkel próbálja betölteni – de a közelmúltban történt események felidézésére már nem képes. Számos példával találkoztam, mikor életüknek egy általuk kiragadott szeletével megismertettek, viszont olyan meghatározó részletekről nem tudtak számot adni, hogy mikor halt meg a férjük, vagy hogy hívják a gyerekeiket.

Végtelenül fájdalmas volt látni, hogyan gabyodnak bele a kérdésekbe ezek az öreg nénik, hogyan kutatnak az emlékezetükben, és kétségbeesetten erőlködnek, hogy megértsék a helyzetet.

„Hiába, nem érdemes megöregedni”³⁶

*[..],Egykor szépasszonyok voltak e furcsa szörnyek,
Epónák s Laiszok! - Sok púpos torz alak;
de megkínzottan is lelkek: szeressük őket!
Lyukas szoknyában és hideg kendők alatt*

*– Megfigyeltétek?: Az öreg nők deszkasírja,
mint a kislányoké, sokszor oly kicsi már!
Bizarr és megragadó jelképpel így tanítja
kezdetre - végre a lelket a bölcs Halál”[..]³⁷*

„Több tekintetben könnyebb volt megöregedni olyan korokban, amikor az élet nem volt ilyen zaklatott ütemű, mint ma. Magától értetődően kapta meg az idős ember a tiszteletet, amit az is erősített, hogy az öregek – hacsak nem aggottak el idő előtt – valóban fölényben voltak a fiatalokkal szemben, gazdagabb tapasztalataik, nagyobb tudásuk és képességeik révén. Ez indokolta tagadhatatlan előjogukat. A nagycsaládban még funkcióik és feladataik voltak. [...] Megváltozott a helyzet. Az öregek gyakran fölöslegessé, sőt teherré váltak. Öregotthonokba dugják őket, s ott hálnak meg, vagy kórházban, de már nem a családban.” (Riemann, 1987:49)

³⁶ Egy interjú során, pityergés közben állapította meg a 76 éves Margit néni.

³⁷ A szegény anyókák Baudelaire; Szabó Lőrinc fordítása.

„Azok számára, akik megöregedvén, fizikailag és anyagilag képtelenek ellátni magukat, manapság az egyetlen megoldás a szociális otthon. A legtöbb országban ez az otthon tulajdonképpen menhely, [...] ahol a halálát várja az ember – a halál várószobája.” (Beauvoir, 1972: 856)³⁸ Az én meglátásom szerint a mai „magyar valóság” nem ilyen „sötét”.

A lehetőségekhez mérten, – tapasztalatom szerint – az otthon dolgozó megtesznek minden tőlük telhetőt, hogy a bentlakók komfortosabban érezzék magukat. Az én észrevételem az, hogy az idősök többsége ezt a tényt figyelmen kívül hagyva, szinte mindig elégedetlen a saját helyzetével, és ezt sokszor a legtriviálisabb eszközökkel a külvilág tudtára is adja. Ennek az elsődleges oka az lehet, hogy a saját állapotát nehezen képes elfogadni. A legtöbbször borúsán, vagy egykedvűen tekint a saját sorsára. A helyzetüket túlsúlyban büntetésként élék meg, amiért okolnak valakit, vagy valamit. Ez legtöbbször nem a család, hiszen az ő – ritka, vagy gyakoribb – látogatásaik hozzák a változatosságot, a hétköznapokba. Mikor látogatók érkeznek egy időshöz, visszatér az életkedve, kiesik a megszokott szerepből, majd visszazuhan a szokásos állapotába, amely legjobban a közömbösséghez hasonlít.

Ezek a reakciók természetesnek is mondhatók, hiszen az idekerülésük felől legtöbbször nem maguk döntöttek. Utasi Ágnes munkájában azt olvashatjuk, hogy a magyar idősök túlnyomó többsége, még a szociális otthonba való költözés gondolatát is elutasítja.³⁹ Ezzel egybevág, Simone de Beauvoir egy felmérési adata, mely szerint Franciaországban, az öregek 74%-a nem hajlandó idősök otthonába vonulni. Ugyanitt közli a véleménye szerinti négy fő okot, ami arra készíti az embert, hogy mégis beköltözzön egy szociális intézménybe: az első, az anyagi források elégtelensége, majd következik a lakáshiány, vagy a lakás fenntartásának nehézségei, a harmadik helyen a különböző családi okok állnak, majd az orvosi felügyelet megoldottsága az otthonokban.⁴⁰

Mínél korosabb az ember, annál nehezebben képes elviselni mindennemű változást, ami a megszokott életvitelében zavart okoz. Az idős emberek sokszor a szokások rabjai, – mikor „kiemelik,” és új

³⁸ Beauvoir, „végleges” szociális otthonokról beszél a munkájában; azon belül is, főleg a francia állapotokat igyekszik bemutatni. Nem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a könyv – amely a témát minden részletében körbejárja – 1972-ben jelent meg.

³⁹ Utasi, 1993: 112-113

⁴⁰ Beauvoir, 1972: 405

környezetbe helyezik őket, a felépített mindennapok rendje, hirtelen felborul. Így az otthonba költözés is traumának, tragédiának élük meg, – szinte kivétel nélkül. Az otthonban az időseket ellátják, mégis legtöbbjük hazavágyik a megszokott környezetébe. „Szép és jó, de már beleszoktam a magányba, hogy ott totyogok a saját kis otthonomban” – ezt a 90 éves Mária néni mondta, arra a kérdésre válaszolva, hogyan érzi magát az intézetben.

Az idősek beköltözésekor a gondozók és a közösség elsődleges feladata az egyénnel szemben, hogy segítsen „feldolgozni” az idős ember számára ismeretlen helyzetet. Segítség kell a beilleszkedéshez, hiszen az élete jelentős részét családja körében leélt embernek hatalmas változás egy idegen környezet idegen szokásaiba beilleszkedni. Hiszen minél több évet élünk le, annál jobban egyé válunk saját szokásainkkal, beidegződéseinkkel stb. és annál nehezebben vagyunk képesek új élethelyzetekhez alkalmazkodni. Ebben az esetben azonban, minden bentlakónak igazodni kell a többiekhez. Bár az otthon házirendje előírja, hogy „minden lakónak joga van az eddig megszokott életvitelét folytatni”, de ez a dolgozók akarata ellenére is lehetetlen. (Az előbb idézett házirendet – bár jól látható helyen, mindenki számára elérhetően van kifüggesztve – a bentlakók közül mindössze ketten olvasták.) Ám hamar beláthatjuk, hogy az otthonba költözés pillanatában az idős ember személyi igazolványa mellett, a magánélet megőrzésének lehetőségét is leadja. Hiszen ahol nyitott ajtóknál, sokan élnek – bármilyen modern és komfortos körülmények között is – egymás mellett, ott nemigen lehet szó magánéletéről; hiszen soha nincsen egyedül. Az intézet dolgozóinak 65%-a azonban úgy véli, hogy van magánélete a lakóknak. Számomra azonban nem derült ki, hogy ezt mire is alapozzák.

Az otthonban élő idősek átlagéletkora 82 év. A legidősebb (92) és a legfiatalabb (60) lakó közti korkülönbség 32 esztendő. (Egyik alkalommal, mikor a mellettem ülő Mancsi néni szomorúan mondta, hogy „Istenem! Milyen gyönyörű, szőke kislány volt!” én nem tudtam mire vélni a helyzetet, de egy perccel később rájöttem, hogy az előttünk elszálló Anna néni gondolt, – ők ismerték egymást már az intézeten kívül is, de csak bent találkoztak évtizedek után. Mancsi néni 18 éves volt, mikor Anna néni megszületett a szomszéd utcában.)

A 29 lakóból 25-en nők, akik közül hárman sosem voltak házások, hat néni pedig nincs saját gyereke. Él egy házaspár is az intézetben, közülük a férfi csak pár hétre költözött az otthonba. A fér-

fiak inkább a társalgóban, vagy a szobáikban vannak. Egyszer sem láttam, hogy a nénikkel közösen töltötték volna az idejüket. „Mit csináljak én az öregasszonyok között?” kérdezte tőlem Tibi bácsi, mikor megjegyeztem az észrevételemet.

Arra a kérdésre, hogy miért élnek tovább a nők, mint a férfiak, a gerontológusok is kitérő, vagy teoretikus válaszokat tudnak adni. Ám mindenképpen tény, hogy az újszülött lányok várható élettartama 7,7 évvel nagyobb, mint a hasonló korú fiúké.⁴¹ Tehát a nők és a férfiak aránya az intézetben, csak első pillantásra meglepő.

Az a meglátásom, hogy a nénik, jobban viselik az intézeti életet, mint a férfiak. Talán könnyebben alkalmazkodnak, és nem élnek meg olyan „lesüllyedésnek,” mint férfítársaik.⁴²

A magánytól azonban, a nők és a férfiak is egyaránt szenvednek. A valakihez, valamihez való tartozás akarata erősen él mindegyikükben.

Egyszerűen azonos volna a magány az egyedülléttel? Korántsem. Az egyedüllétet többnyire azonosítjuk a magánnyal. A magány, pedig azt jelenti, hogy egyedül vagyunk. De a magányosság sokkal inkább valamiféle belső állapotot takar, míg az egyedüllét a külső helyzetre vonatkozik. A lakók közül, a legtöbben a magányra és az unalomra panaszkodtak.

Meglátásom szerint azok az idősek szenvednek leginkább a magánytól, akiknek eddig is nehezükre esett új kapcsolatokat teremteni és nehezen barátkoznak. Kétségtelen, hogy az egyedüllét gyakran, de nem feltétlenül jelent magányosságot.⁴³ „Az idősek harmada érzi magányosnak magát, ám az életkor előrehaladtával – különösen az alacsony műveltségűekkel rendelkezők körében – erőteljesen emelkedik a magányról panaszkodók száma.” (Utasi, 1993: 112-113) Ez egyezik az otthonban lakók adataival, miszerint a lakók 82%-a fizikai munkát végzett aktív éveiben, és alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik. Kettő középfokú végzettségű és egy diplomával rendelkező idős él az otthonban. Egyedül ők nem említették, hogy magányosak lennének. Az egyik férfi lakó úgy jellemezte az ittlétét, hogy az „kény-

⁴¹ Lásd: Hayflick, 1995: 136-143.

⁴² Ezt a feltevést alátámasztani látszik, a gerontológusok széles körben elterjedt nézete, miszerint az idősebb korosztályban, egyfajta szerepcseré megy végbe a nemek között. Ez megfigyelhető az idősebb házaspárokon, ahol a legtöbb esetben a feleség válik a dominánsabb taggá a párnak.

⁴³ Öregedés Közép-Európában. 1996: 58-60; Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon. 2000: 7, 24.

szerhelyzet”.

Az idősek, az otthonban keveset olvasnak, valaki a konstans televíziónézésbe menekül, vagy a napok nagy részét az ágyában tölti. A kártyajátékok sem kötik le őket, a napi háromszori étkezésem kívül – ami mindannyiuknak egyszerre jelent közös elfoglaltságot – az idejük javarészt tétlenséggel telik. „Egyforma minden nap... üres” – panaszolta Ilonka néni.

A magány, az unalom és a feleslegesség érzése, veszedelmes talajt teremt, gyakran az öngyilkosságba kergeti az időset.⁴⁴ Az egyik néni elmondta, hogy pár héttel az otthonba kerülése előtt ő bizony véget akart vetni az életének, de a gyógyszereket még idejében kimosták a gyomrából. Az ilyen esetek, azonban – véleményem szerint – elkerülhetőek lennének, ha az idősek elfoglaltságot, hobbyt, megfelelő időtöltést találnának – csak a saját szórakozásukra. Az intézetvezető elmondása alapján sorra kudarcot vallottak azok a kísérletek, amiket az idősek szabadidejének kreatívabb eltöltésére találtak ki. Ilyenek a felolvasások, a kirándulások, a kézműves foglalkozások, stb. ezeket az idősek többsége egykedvűen fogadja. Próbálkoztak kisebb „bedolgozó munkák” vállalásával is, de ezzel sem arattak sikert az idősek között.⁴⁵ Beauvoir azonban beszámol egy sikeres programról egy londoni intézetben, ahol a betegeknek berendeztek egy műhelyt, ahol saját eszközeiket készítették el, és ilyenformán úgy érzik, hogy hasznos dolgot tesznek.⁴⁶

Ha „az öregség az élet paródiája” (Beauvoir, 1972: 856), akkor saját magunk „karikatúrájává” válhatunk időskorunkra? Az biztos, hogy amilyen tulajdonságokkal rendelkezünk fiatalabb korunkban, azok az idő előrehaladtával egyre erősebben jellemzőek lesznek ránk.

Mindenkinek olyan lesz az öregkori élete, amilyen a fiatalkori életstílusa volt – véli Hippokratész.

Az idősekkel folytatott beszélgetések jelentős része panaszkodással telt. A helyzetüket bizonytalanoknak, az életüket kilátástalannak érzik, miközben szégyellik magukat. Sokuknak csak a megszépült múlt létezik. A jelent olyan entitásnak élik meg, amit el kell viselni. A jövőre pedig megpróbálnak

nem gondolni.

„Nagyon szép életem volt, ha úgy vesszük” – emlékszik vissza Mária néni.

A dolgozatot az ő versével zárom.

Lelkem könyve

*Lelkem egy könyv volt, mely nyitva állt előttem,
Azt hiszem, már kiolvastál mindent.*

Mire én is olvasni reméltem, hogy benned megtalálom a tavaszt –

Addig én lelked könyvéből nem olvashatok,

*De ha még egyszer jönne ez a gyönyörű szép álom,
Szívemből kizárom.*

Összefoglalás

A tanulmány egy idősotthon tükrében kívánja megvizsgálni a bent élők mindennapjait. Az ott dolgozóknak munkahely az intézet, a lakóknak otthon. Míg az egyik csoport hazamegy munka után, a másik már otthon van. A dolgozók egyes szám harmadik személyben beszélnek a lakókról; ezzel is – bár véleményem szerint nem tudatosan – érzékeltetik a másik csoporttól való elkülönülésüket. A lakók is a társaikról mindig mint „ők”-ről beszélnek. Tehát egy olyan csoportról, ahova nem jó tartozni. Az idősek megítélése társadalmanként és koronként (tér-idő kontextusában) változik. Közhely, hogy a jóléti társadalmak öregszenek; így az idős emberek egyre markánsabban kell, hogy képviseltessék magukat a társadalmi színtereken is. Azonban ma még Magyarországon, a fogyasztói társadalom kirekesztettjei egyáltalán nem célcsoport. Előbb-utóbb le kell rombolnunk az öregséget körülvevő tabukat. Ma a fiatalság-szépség-egészség illúziója etalonként létezik a köztudatban. Az idős ember gyakran bosszúságot, sajnálatot kelt – emlékeztetve minket az eljövendő valóságra. Az otthonba kerülés után az egyén egész hátralévő életében stigmatizált marad. Pontosan ekkor következik be a társadalmi/szociális halál. Az otthon lakói státusztalanok. A hosszabb ideig „hospitalizáltaknál” érzékelhetővé válik az „intézeti szubkultúra” hatása, nevezetesen, hogy kint a való világban már leginkább képtelenek lennének önállóan élni. Megszokták, hogy ki vannak szolgálva szinte mindenben. Az önállóság hiánya legtöbbször félreérthetetlen jelekben mutatkozik meg. Már beletörődtek a sorsukba. A „kint” már egy idegen világ számukra. Sokszor minden kapcsolatuk megszakadt a külvilággal. (Hiányzik a társadalmi szűrő.)

⁴⁴ Beauvoir, 1972: 441, Durkheim által készített statisztikai kimutatást közöl, az öregkori öngyilkosságok nemek és életkorok szerinti előfordulásáról. (Lásd még.: Durkheim, Emile: Az öngyilkosságról.)

⁴⁵ Riemann, 1987 és Beauvoir, 1972 is taglalják ezt a problémát, nevezetesen az időseket valamilyen cselekvéssel, kímoldítani a passzivitásukból.

⁴⁶ Beauvoir, 1972:411- 412

Az intézményesített lét kiemeli – jelen esetben az idős embert – a megszokott mindennapjaiból, és egy mesterséges/mű otthon látszatát igyekszik megteremteni – valamiféle látszat-szabadsággal.

Abstract

The present essay aims to explore the everyday life of senior people living the old people's home. For the marker this institute means a workplace, but it's a home for all those living there. The first group leave the institute after work-hours while the latter remain at home. The workers speak about the lodgers in 3rd person singular expressing their separation. The lodgers also use 3rd person singular when talking about their mates, as if it was a group where they didn't wish to belong. The status of old people changes (in time and space context) in each society/culture and age. It's a common place that well-off societies are getting older. Thus old people should represent themselves with growing might on social scenes. Nowadays senior people are not the target-group of our consumers' society, they are excluded from it. Sooner or later we have to demolish the taboos surrounding old age. „Youth, beauty, health” is the utmost model of our society. We frequently get annoyed, by old people or we pity them, they probably remind us the forthcoming reality. After entering the old people's home each individual get labelled. This minute they become socially dead. Lodgers of a home don't have a social status. Those who spend there a longer period show the impact of the „subculture of institute”, namely that they wouldn't be able any more to live a full life „outside”, in our society. In most cases it wasn't their own decision to enter an old people's home. They've already used to the fact that they are served by the nurses, most of them lack individual will, as an inevitable consequence. They've accepted their situation. „Outside” means a strangeworld for them, they frequently lose all connection with the outside world. (There's no social screen.) Institutional life lifts old people out of their familiar, everyday life and tries to create the false imagery of an artificial, home-like institute, with a so-called freedom.

Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára*
V. Budapest: Akadémia, 1980. 491-494.
- Beauvoir, Simon de:
Az öregség.
Budapest: Európa, 1972.
- Benkő Lóránd (szerk.):
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára
III. Budapest: Akadémia, 1996. 34.
- Bodrogi Tibor:
Mesterségek, társadalmak születése.
Budapest: Fekete Sas, 1997. 381-389.
- Bromley, D. B.:
Az emberi öregedés pszichológiája.
Budapest: Gondolat, 1972. 163-187.
- Csíkszentmihályi Mihály:
Flow az áramlat.
Budapest: Akadémiai, 2001. 174-200.
- Eliade, Mircea:
Vallási hiedelmek és eszmék története II.
Budapest: Osiris, 1997. 9.
- Eliade, Mircea:
Vallási hiedelmek és eszmék története I.
Budapest: Osiris, 1998. 35, 110.
- Eliade, Mircea:
A szamanizmus.
Budapest: Osiris, 2002. 27.
- Frazer, James G.:
Az aranyág.
Budapest: Osiris, 1998.
- Freud, Sigmund:
Totem és tabu.
Göncöl, 1990. 38-43, 52-72.
- Grimm testvérek:
Öregapó meg a kis unokája.
In: T. Aszódi Éva (szerk.):
Minden napra egy mese.
Budapest: Móra, 1970. 142.

- Hayflick, Leonard:
Az öregedés titkai.
Magyar Könyvklub, 1995.
- Gáthy Vera – Szémán Zsuzsa (szerk.):
Öregedés Közép-Európában. (Szociális-technikai innováció).
Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok
Kutató Központja, 1996.
- Geertz, Clifford:
Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elméletéhez.
In: Az értelmezés hatalma.
Budapest: Osiris, 2001. 194-227.
- Geertz, Clifford:
A vallás mint kulturális rendszer.
In: Az értelmezés hatalma.
Budapest: Osiris, 2001. 72-119.
- Lévi-Strauss, Claude:
Strukturális antropológia II.
Budapest: Osiris, 2001.
- Papp Richárd:
Szépirodalom és antropológia.
In: A. Gergely András (szerk.):
A nemzet antropológiája.
(Hofer Tamás köszöntése)
Budapest: Új Mandátum, 2002. 195-237
- Póra Ferenc:
Magyar szinonima kéziszótár.
Budapest: Könyvmíves, 1996. 305-306.
- Riemann, Fritz:
Az öregedés művészete.
Budapest: Helikon, 1987.
- Szent Biblia.*
Budapest: Brit És Külföldi Biblia-társulat,
1942.
- Szűcs Zoltán (szerk.):
*Az időskorúak helyzete a kilencvenes években
Magyarországon.*
Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2000.
- Utasi Ágnes:
Az öregedés falun.
Budapest: MTA Politikai Tudományok Intéze-
te, 1993. 110-114.

Melléklet

Öregapó meg a kis unokája⁴⁷

Öregapó nagyon-nagyon öreg volt, olyan vén-séges vén, hogy látni se igen látott, hallani se igen hallott, járni meg már éppenséggel nem bírt, leg-feljebb totyogni, és totyogni is csakúgy totyogott, hogy reszketett közben a térde.

Reszketett szegény apónak a keze is, úgyhogy amikor evett, alig bírta emelni a kanalat, s mind kilötyögtette belőle a levest, egy kicsit a szakállára, egy kicsit az ölébe, de ment belőle az asztalkendőre meg az asztalterítőre is.

A fia meg a menyé, a fiának a felesége sokat bosszankodtak emiatt, korholták a szegény, magatehetetlen öregembert, de minthogy a korholás persze mit sem használt, végül is elkergették az asztaltól.

– Magának, apám, eztán a kuckóban terítünk!

Beültették a sarokba, ott adtak neki enni, csorba cseréptálcában, és ráadásul még azt sem merték tele, éppen csak az alján lötyögött valami kevéske. Szegény öregember szólni egy szót sem szólt, csak szomorúan nézegetett az asztalka felé, ahol a fia meg a menyé jóízűen falatoztak, és bizony könnyes lett a szeme a szomorúságtól.

Ahogy egyszer így az asztal felé pillant, reszkető kezéből kiesik a tálka, lepottyan a földre, és összetörik. Az asszony fölugrik az asztalnál, pöröl, jajveszékkel a káron, pedig hát csak egy ócska, kicsorbult cserép ment tönkre; mindegy, csak sopánkodik, aztán szalad a piacra, vesz egy idomtalan fatányért, odacsapja az öregember elé:

– Mától fogva ebből eszik, ezt aztán hajjigálhatja a földre!

Aznaptól fogva tehát az idomtalan fatányérból ette a levesét az öregember, de minden kanálnyi megkeseredett a szájában.

Történt egy nap, hogy amint ebédelnek, az öregember unokája, egy négyéves kisfiú, lecsusszan a székéről, mászkálni kezd a földön, és mindenféle kis fadarabkákat gyűjtöget. Apja, anyja azt hitték, jóllakott már, elunt az asztalnál ülni, s most is csak játszik, úgy, ahogy szokott. De a kisfiú olyan szorgosan, olyan buzgalommal járt ide-oda, rakta halomba a fadarabkákat, s próbálta aztán összeillesztgetni őket, hogy apja végül is megkérdezte:

– Mit csinálsz fiacskám?

⁴⁷ Grimm testvérek: *Öregapó meg a kis unokája.* In: T. Aszódi Éva (szerk.): *Minden napra egy mese.* Budapest: Móra, 1970. 142.

– Vályúcskát, édesapám – felelte a kislány –, hogy ha majd nagy leszek, abban adjak enni apámnak, anyámnak.

Erre aztán apa is, anya is csak összenéztek, rettentően elszégyellték magukat, elővezették öregapót

a kuckóból, bocsánatot kértek tőle, főhelyre ültették az asztalnál, s ettől fogva soha egyetlen zokszót sem ejtettek, ha reszketős kézzel kilötykölte a levelet az asztalterítőre.

Kiss Szabolcs – Jakab Zoltán

AZ ELMEOLVASÁS KUTATÁSA NAPJAINK MEGISMERÉSTUDOMÁNYÁBAN

Mindannyian elmeolvasók vagyunk. A hétköznapi életben a társas interakciók során állandóan lelki állapotokat (pl. vágyakat, gondolatokat, hiteket, vélekedéseket, szándékokat etc.) tulajdonítunk önmagunknak és a másik személynek. Más szóval, igen gyakran reprezentációt formálunk arról, hogy mi játszódik le a saját és a másik elméjében. Ez a reprezentáció teszi lehetővé, hogy értelmezzük, magyarázzuk, prediktáljuk vagy éppen befolyásoljuk a másik ember viselkedését. Ennek az alapvető elmeolvasási képességnek a kutatása igen sok diszciplínát érint.

Az ún. *másik elme* probléma talán az egyik legrégibbi kérdés az ismeretelmélet, elmefilozófia és a metafizika érintkezési pontján. Ennek a problémának a filozófiatörténetét tekintve Avramides (2001) nagyszabású intellektuális vállalkozása. A szerzőnő kitér az ókori szkeptikusok valamint Szent Ágoston munkásságára, de a probléma valójában Descartes megközelítésében jelentkezik a legélesebben. A francia filozófus szerint mindannyian kiváltásos hozzáféréssel rendelkezünk a saját mentális állapotainkhoz, az azonban, hogy a *másik személy* is rendelkezik elmével és tudatállapotokkal már kérdésessé válik. (Descartes pszichológiára gyakorolt hatását ld. Pléh (2000) tankönyvében.)

Az elmeolvasás gyakorlata közvetlenebbül is előtérbe került a 20. századi elmefilozófiában. Itt talán az egyik legjelentősebb, hazánkban is jól ismert elmélet Dennett (1987, 1998) ún. *intencionális hozzáállása*. Ezt a hozzáállást vesszük fel például egy számítógépes sakkprogrammal szemben. Elvileg közelíthetnénk a programhoz a fizikai vagy a tervezeti hozzáállást felvéve, azonban leggyakrabban mégis csak intencionális állapotokkal ruházzuk fel a programot (Pl. Le *akarja* ütni a huszáromat. Etc.) Dennett szerint ugyanezt az intencionális hozzáállást vesszük fel, amikor a saját vagy a másik személy viselkedését próbáljuk értelmezni vagy bejósolni. Az intencionális hozzáállás egyik legfontosabb alapeleme, hogy racionalitást is tulajdonítunk a rendszernek.

Az elmefilozófiában az elmeolvasás kutatására a *népi pszichológia* címszó alatt került sor. Az itt kialakult legfontosabb elméleteket mutatja be Demeter (2008) tanulmánya. Ezen filozófiai elméletek némelyike korábban jelent meg (pl. Lewis 1972),

mint az elmeolvasás szisztematikus empirikus vizsgálata.

Ezek az empirikus vizsgálatok először a kognitív etológiában bontakoztak ki. Premack és Woodruff (1978) azt a kérdést tették fel, hogy vajon a csimpánz rendelkezik-e tudatelmélettel. A szerzők azért beszéltek elméletről, mert a mentális állapotok alapvetően láthatatlanok és tulajdonításuk segítségével az organizmus predikciót, mégpedig a viselkedés előrejelzését végzi. A cikk megjelenése óta az etológiában és a pszichológiában az idetartozó kutatásokat a tudatelmélet (theory of mind) címszó alatt művelik. A kognitív etológiában mindmáig igen vitatott, hogy az állatok milyen mértékig támaszkodnak tudatelméletre a másik viselkedésének értelmezése során (ld. pl. Topál 2001). Premack és Woodruff fenti írásának 30. évfordulóján Call és Tomasello (2008) azt a következtetést vonják le, hogy számos kísérlet tanúsága szerint a csimpánzok megértik a másik céljait és szándékát valamint a másik percepcióját és az ismereteit is.

Premack és Woodruff fenti kérdésre adott kezdeti pozitív válaszát sokan kétellyel fogadták. A vita során több tudatfilozófus (pl. Dennett 1978) is javasolta az ún. hamisvélekedés-tesztet, mint a valódi tudatelmélet kritériumát. A teszt fejlődéslélektani alkalmazását elsőként Wimmer és Perner (1983) klasszikus vizsgálata jelentette. A teszt során Maxi, a főhős elhelyez egy darab csokoládét A helyen, majd elhagyja a színt. Távollétében a tárgyat egy másik személy áthelyezi B helyre. A főhős visszatértekor tesz fel a kérdést a jelenetet figyelő gyermeknek: Mit gondolsz, Maxi hol fogja keresni a csokoládét? A négyéves gyerekek helyesen azt mondják, hogy az A helyen, míg a háromévesek többsége a B helyet nevezi meg. Wimmer és Perner kísérlete óta a gyermeki tudatelmélet vizsgálata egy külön „iparágga” vált a kognitív fejlődéslélektanban. Call és Tomasello (2008) fentiekben is idézet összefoglalója szerint egyébként mindmáig nem rendelkezünk olyan egyértelmű bizonyítékokkal, amelyek alapján kijelenthetnénk, hogy a csimpánzok is megértik a hamis vélekedést.

A naiv pszichológiának a vizsgálata azonban nem előzmény nélküli a pszichológia történetében. A kognitív szociálpszichológiában Fritz Heider (1958/2003) javasolta a józan ész pszichológiáját

nak és az ehhez igen szorosan kapcsolódó attribúció (oktulatádonítás) folyamatának vizsgálatát. A közös gyökér ellenére a szociálpszichológiai attribúciókutatás és a naiv tudatelmélet vizsgálata külön úton haladt. Ismételt összekapcsolódásuk csak az utóbbi néhány évben következett be (ld. Malle 2004). Ez az összekapcsolódás a hétköznapi életben igen gyakori viselkedésmagyarázatok terén valósul meg. A döntő mozzanat itt az, hogy lelkiállapotokat igen gyakran felhasználunk egy adott viselkedés (verbális) magyarázatában.

Ezen kognitív szociálpszichológiai attribúcióvizsgálatok is elvezettek a felnőttkori elméleti empirikus vizsgálatához. A felnőttek naiv tudatelmélete azonban nem csak a szociálpszichológia hanem újabbban a személyiséglélektannak is az egyik központi fejezete. Hazánkban például Paál és Bereczkei (2006) kutatja a szociális együttműködés, valamint a machiavellizmus kapcsolatát a felnőttek mentalizációs képességével.

Az elmeolvasás kutatásának a fellendülése a klinikai pszichológiát sem hagyta érintetlenül. Megfogalmazódott az a nézet és gyakorlat, amely szerint a mentalizációnak központi szerepe van a pszichoterápiában (Allan és Fonagy 2006). E közben a különböző klinikai kórképek és az elmeolvasás kapcsolatának kutatása központi jelentőségűvé vált. Ezek a kutatások kiderítették, hogy például a szkizofrénia egyik jellemzője a naiv tudatelméleti deficit (Egyed és Juhász 2000, Herold és mtsai. 2002).

A fejlődési pszichopatológiában az egyik leginkább kutatott terület az autizmus. Itt is az egyik nagy magyarázó elmélet az elmeolvasás zavarára épít. Ennek azonban vannak rivális megközelítései (centrális koherencia sérülése, végrehajtó funkciók deficitje, etc.) is.

Az elmeolvasás kognitív idegtudományi vizsgálata a '90-es évek közepétől indult el. Mára igen kiterjedt a képalkotó eljárások (PET, fMRI, etc.) használata a mentalizációért felelős agyterületek kimutatása érdekében. Az eddigi kutatások az alábbi területek aktivitását tárták fel: superior temporális sulcus (STS), a temporális pólusok (TP), amygdala, orbitofrontális területek, valamint az anterior paracinguláris kéreg (APC) (ld. Egyed és Király 2008).

A naiv tudatelmélet vizsgálata a kulturális pszichológiában is kitüntetett terület. Itt a kezdeti egyetemes vonásokat kimutató vizsgálatok (pl. Avis és Harris 1991) kiegészültek a népi pszichológia jelentős kulturális változatait feltáró kutatásokkal (pl. Vinden és Astington 2000).

A józan ész pszichológiájának a kutatása természetesen felveti a köznapi emberismeret és a tudományos pszichológia kapcsolatának kérdését. Ennek a rendkívül összetett kapcsolatnak a problémája áll Pléh (2008) tematikus pszichológia történeti könyvének a középpontjában. Ugyanakkor Bermúdez (2005) is a jelenkori pszichológia filozófiájának központi kérdéseit a népi pszichológia körüli jelenségekben (pl. a mentális állapotok realitása, a pszichológia autonómiája, stb.) látja.

A hamisvélekedés-teszt feladatelemzése

Miként a fentiekben láttuk a hamisvélekedés-teszt központi jelentőségű a gyermek tudatelméletének vizsgálatában. Az alábbi rész ennek a tesztnek a feladatelemzését mutatja be. Célom a teszt teljesítése különböző magyarázatainak egyféle „mesterség állása” szerű bemutatása.

1. Napjainkban a kognitív fejlődés magyarázatában igen jelentős és befolyásos az ún. *innátista* tábor. Az ebben a keretben dolgozó szerzőket Jerry Fodor *új racionalistáknak* tartja. Steven Pinker (1994) a nyelv, míg Spelke (1994) a naiv fizika területén védelmezi a veleszületettség elvét. Ebbe a táborba tartozik Alan Leslie, aki az elmeolvasás modularista felfogását dolgozta ki. Szerinte rendelkezünk egy veleszületett tudatelméleti modullal (pl. Scholl és Leslie 1999). A hamisvélekedés-teszt teljesítése megköveteli ennek a modulnak valamint egy ún. *szelekciós mechanizmusnak* a működését. Ez a naiv tudatelméleti modul az ontogenezis során először a gyermeki mintha játékban manifesztálódik 18 és 24 hónapos kor között. Az autizmus pedig a modul sérülése következtében jelentkező szindróma. A fiatalabb (2-3 éves) gyerekek azért bukhatnak meg az explicit hamisvélekedés-teszten, mert bár tudatelméletük ép és funkcionál, a szelekciós mechanizmusuk azonban nem teljesít megfelelően. Az autizmussal élők teljesítménye ennek pontosan a fordítottja: ők rendelkeznek a jól működő szelekciós mechanizmussal, ám tudatelméleti moduljuk diszfunkcionális. Ez utóbbi tétel empirikus bizonyítéka az, hogy a hamisvélekedés-teszttel analóg ún. *hamis fénykép teszten* az autizmussal élők jól teljesítenek (Leslie és Thaiss 1992). A szerzők ebből azt a következtetést is levonják, hogy az autizmussal élők problémája *területspecifikus* zavar, vagyis ebben az esetben a rendellenesség kizárólag a mentalitásra vonatkozó fogalmakat érinti.

2. A teszt teljesítésének az egyik legkidolgozottabb magyarázata Josef Perner nevéhez fűződik. Ezt a magyarázatot mutatja be Kiss és mtsai. (2004) tanulmánya, úgy hogy itt és most csak a legfontosabb elemét emeljük ki. Perner (pl. 2000) szerint a hamisvélekedés-teszt teljesítése *metareprezentációs* képességet követel meg. Ebben a felfogásban a vélekedés reprezentációs természetű. Itt Perner egyértelműen elkötelezi magát az Elme Reprerentációs Elmélete (Fodor 1978) mellett. Amikor a gyermek képet formál a másik vélekedéséről, akkor voltaképpen metareprezentációt alakít ki. A gyermeknek azt is meg kell értenie, hogy Maxi, a főhős vélekedésének a jelölete az az, hogy a csoki a B helyen van, míg a reprezentáció Maxi számára való jelentése az az, hogy a csoki az A helyen van. És Maxi természetesen a rendelkezésére álló *jelentés* alapján fog cselekedni. Mindez tehát Perner szerint azzal jár, hogy a gyermek megérti a fregei különbségtételt jelentés és jelölet között (Frege 1980).

Perner és követői (pl. Doherty 2009) egyébként az elme reprezentációs természetének megértését tágabb kontextusba is helyezik, amikor azt állítják, hogy a négy éves korú gyermekek nem csak a mentális reprezentációt, hanem általában véve a különböző típusú reprezentációkat (pl. nyelv, képek, etc.) értik meg ebben az időszakban.

3. Napjainkban a fejlődéslélektanban igen befolyásos az a nézet is, amely radikális fogalmi váltásokat tételez fel a gyermeki megismerés hátterében. Ezen a területen az egyik legjelentősebb munka a naiv biológia területén mutatta ki a fogalmi váltás tényét (Carey 1985). Hazánkban a fogalmi váltás szerepét emeli ki az iskolai tanulás során Korom (2005) pedagógiai munkája. A fogalmi váltást tartja az elmeolvasás fejlődése lényegi elemének Gopnik és Wellman (1994). Náluk ez összekapcsolódik a fogalmi szerveződés egy sajátos felfogásával, nevezetesen az ún. *elméletelmélettel*. E szerint (Murphy és Medin 1985) a fogalmi szerveződés egyik legfontosabb sajátossága az az, hogy a fogalmak közötti kapcsolatok koherensek és ezt a lényegi koherenciát azok a területspecifikus, laikus elméletek teremtik meg, amelyekbe a fogalmak ágyazódnak. A mentalításra vonatkozó fogalmak is naiv elméletekbe illeszkednek. Ezek az elméletek kijelölnek egy ontológiai szettet a világból, ahol is törvényszerű kapcsolatokat tételeznek fel. Ezeket az elméleteket értelmezésre, magyarázatra és predikcióra használjuk fel. Az elméletek kialakítása során bizonyítékokra építünk. Ezek az elméletek, éppúgy, amiként a tu-

dományos elméletek is, felülírhatóak, változtathatóak és elvethetőek. A kognitív gyermeklélektanban bevett tudatelmélet (theory of mind) kifejezés is ennek a nézetrendszernek a hatását tükrözi. Gopnik és Wellman szerint, a fiatalabb kisgyerekek azért nem teljesítik a hamisvélekedés-tesztet, mert egyszerűen nem áll rendelkezésükre a vélekedésre vonatkozó mentális fogalom. A négy-és ötéves gyermekek már rendelkeznek ezzel a fogalommal és az ehhez kapcsolódó elmélettel.

4. Napjaink általános lélektanában igen fontos szerepet játszik az ún. *végrehajtó működések* kutatása. Ez egy olyan gyűjtőfogalom, ami több jelenséget is felölel. Ezeket a komponenseket veszi sorra Győri (2008) dolgozata: pl. tervezés, a viselkedés sorrendezése, a prepotens válaszok gátlása, az impulzusok kontrollja, figyelem megőrzése, cselekvésmonitorozás, etc. A fejlődési szakirodalomban többen rámutattak arra, hogy a hamisvélekedés-teszt is tartalmaz végrehajtó funkciót: a teszt során a gyermeknek a helyes válaszadás érdekében *le kell gátolnia* a B helyen (a csoki valódi helye) való keresés prediktálását. Egy mára már klasszikus kísérletben Russell és mtsai. (1991) kimutatták, hogy az autizmussal élő személyek nehézségekkel rendelkeznek az ilyen jellegű gátlási folyamatok terén. Ezek az eredmények vezettek el az autizmusnak a végrehajtó funkciók zavarára építő magyarázatához (Russell, 1997). Mára egyértelműnek látszik, hogy a végrehajtó működések és az elmeolvasás között kölcsönös kétirányú kapcsolat létezik. Ezt a következtetést azokból az elméletekből lehet levonni, amelyek egyfelől azt állítják, hogy a tudatelméleti fejlődés elősegíti az önkontrollt, másrészt pedig azt, hogy a cselekvésmonitorozás előfeltétele a naiv tudatelméletnek (Perner és Lang 2000).

5. Az 1980-as évek közepétől indulóan egy új paradigmáról, nevezetesen az ún. *narratív pszichológiáról* beszélhetünk a lélektanon belül. Ez a paradigma az embert mint történetalkotót és történetértelmezőt lényt állítja az érdeklődés középpontjába (ld. pl. László 2005). A '90-es években ez a paradigma és a gyermeki tudatelmélet kutatása összetettségűvé vált (Astington 1990). Témánk szempontjából itt csak arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a hamisvélekedés-teszt is tulajdonképpen egy kis történetből áll. Ennek fényében talán nem meglepő, hogy amikor a teszt történet jellegét száliensé tesszük, akkor az könnyebbnek bizonyul (Lewis 1994, illetve hasonló magyar próbálkozásról ld. Holcsik 2007).

6. A logika egyedfejlődése legalább Piaget munkássága óta a kognitív fejlődéslelektan egyik központi fejezete. Újabban a kognitív pszichológia igen sokat köszönhet Macnamara logikai elemzésének (1986 és róla Olson 1999), amit a fejlődéslelektan is hasznosított. Például Olson idézett munkája kitér a gyermeki negáció logikai műveletének elsajátítására. Ebben a logikai fejlődési keretben helyezhető el Frye et al. (1995) munkája, ami igen érdekes korrelációt talált a hamisvélekedés-teszt teljesítése valamint beágyazott kondicionálisok (ha-akkor) megértése között. Itt az az elemzés is megszületett, ami szerint maga a hamisvélekedés-teszt is feltételes állításokra bontható: Ha Maxi a csokit keresi, akkor nézze meg az A helyet! Ha elfogadjuk ezeket az eredményeket, akkor ez azzal a következtetéssel kell járjon, hogy a hamisvélekedés-teszt teljesítése nem jellemezhető szigorúan területspecifikus képességként. Tanulságos itt megjegyezni, hogy ez a felfogás sokban emlékeztet a megismerés egységes modelljére, ahol ilyen ha-akkor típusú szabályokkal oldanánk meg minden kognitív problémát. Ez a modell Allan Newelltől és a Nobel-díjas Herbert Simontól származik (ld. Pléh 1998).

7. A nyelv és az elmeolvasás kapcsolata igen szövevényes és bonyolult kérdés. A mentális állapotok Bertrand Russell elemzése óta propozicionális attitűdöknek tekinthetők. Ezek az attitűdök egy propozícióból és egy attitűdből állnak: Pl. Maxi azt hiszi, hogy a csokoládé az A helyen van. Itt az attitűd a *hiszi* és a propozíció a *hogyan* mellékmondat. A mindennapi nyelv a propozicionális attitűdöket igen gyakran ún. *komplementum-felvevő predikátumokkal* fejezi ki. A de Villiers házaspár (pl. 2003) szerint éppen az ilyen komplementum-felvevő predikátumok szintaxisának az elsajátítása a hamisvélekedés-teszt teljesítésének a kognitív előfeltétele. Tézisük alátámasztására egyebek között hallássérült gyerekekkel végzett kísérleti eredményeket hoznak fel. A nem jelelő szülők által nevelt hallássérült gyerekek később teljesítik a hamisvélekedés-tesztet mint a jelelő szülők által gondozott gyermekek.

8. A hamisvélekedés-teszt teljesítéséhez a gyermeknek szüksége van a vélekedés fogalmára. Honnan származhat ez a fogalom? Paul Harris (1996) is erre a kérdésre keresi a választ. Izgalmas elméletében felhasználja azt az obszervációs és kísérleti eredményt, amely szerint a kétéves kisgyermek már érti, hogy a vágyak szubjektív állapotok, amelyek személyről személyre változhatnak és akcióhoz ve-

zetnek (Repacholi és Gopnik 1997). Harris elemzésében a kisgyermek a vágyakat a saját ágenciája következtében érti meg, míg a később megjelenő vélekedés fogalma a társalgásokból ered. A társalgásokban való aktív gyermeki részvétel tehát szükséges előfeltétele a vélekedés mentális fogalma kialakulásának. Harris egyébként korábbi munkáiban (pl. 1995) a hamisvélekedés-teszt teljesítését a mentális szimulációval magyarázta, mi azonban ezt a pozíciót egy kidolgozottabb változatánál ismertetjük.

9. A gyermeki megismerésben az ún. *kontrafaktuális gondolkodás* már igen korán jelentkezik. Amsel és Smalley (2000) a tényellentétes gondolkodást a gyermeki mintha játékkal hozzák kapcsolatba. Számos szerző megközelítésében a hamisvélekedés-teszt is kontrafaktuális természetű. A valóságos tény az, hogy a csokoládé a B helyen van, ám az A helyen való keresés ezzel tényellentétes. Riggs és mtsai. (1998) úgy módosították a klasszikus hamisvélekedés-tesztet, hogy Maxi távollétében anyukája nem áthelyezte, hanem süteményt készített a csokoládéból. A teszt végén feltették a gyerekeknek a kontrafaktuális kérdést: Ha az anya nem készített volna süteményt, hol lenne most a csokoládé? Az erre a tényellentétes kérdésre adott helyes válasz magasan korrelált a teszt teljesítésével.

10. A szimulációelmélet napjainkban a népi pszichológia szerveződésének egyik nagy magyarázó elmélete (pl. Goldman 2006). Az elmélet a hamisvélekedés-teszt teljesítését azzal magyarázza, hogy a gyermek képzeletben azonosul a főhőssel, majd saját magát analógiaként használva „off-line” meghozza a viselkedés prediktálására vonatkozó döntést. Az „off-line” működés pontosabban azt jelenti, hogy a gyermek a saját döntéshozó rendszerének a kimenetét nem közvetlenül cselekvésbe, hanem viselkedésmagyarázatba vagy előrejelzésbe fordítja.

11. A szociális konstruktivizmus egy igen jelentős irányzat a mai pszichológiában (pl. Bodor 2002). Ez a mozgalom igen jelentős hatást gyakorol a gyermeki tudatelmélet kutatására. Astington (1996) fontos írása a Vigotszkij által kidolgozott fogalmakat és fejlődési keretet alkalmazza a gyermeki elméletóra leírására. Ebben a megközelítésben a hamis vélekedés fogalma először interperszonális síkon jelenik meg, majd ez válik intrapszichikussá. A szerzőnő kísérleti eredményeket is felhoz a fenti tézis alátámasztására (Mitchell és Lacohee 1991).

12. Az innátista Jerry Fodor (1992) szintén kialakított egy elméletet a hamisvélekedés-teszten nyújtott gyermeki teljesítmény magyarázatára. Fodor alapvetően veleszületettnek tartja a népi pszichológiát. Más szóval, a mentalitásra vonatkozó fogalmak a kisgyerek *kompetenciáját* alkotják, ám a hamisvélekedés-teszt olyan *performancia* követelményeket támaszt, amiket a kisgyermek még nem tud teljesíteni. Eközben a szerző a gyermeki tudatelméleti gondolkodást kognitív heurisztikák alkalmazásával jellemzi.

13. A hamisvélekedés-tesztnek még létezik egy további magyarázata. Utolsóként említjük azt a felfogást, ami szerint a teszt voltaképpen egy metamemóriát vizsgáló eljárás. Eszerint a gyermeknek fel kell ismernie, hogy Maxinak emlékeznie kell arra, hogy kezdetben a csokoládét az A helyre tette. Itt érdemes megjegyezni, hogy a gyermeki tudatelméleti vizsgálatok egyik első megjelenése az éppen a gyermekek saját metamemóriai képességére irányult. Ezeket a vizsgálatokat John Flavell végezte.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy számos szerző feladta azt a meggyőződést, miszerint a hamisvélekedés-teszt a naiv tudatelmélet legfontosabb indikátora. Egyfelől, bizonyos mentalizációs képességek már jóval a teszt teljesítése előtt is megjelennek, másrészt pedig a teszt olyan követelményeket is támaszt, amik túlmutatnak a szigorú értelemben vett naiv tudatelméleten.

Az elmeolvasás csecsemőkori előhírnökei

Az utóbbi évek egyik legizgalmasabb eredménye Onishi és Baillargeon (2005) habituációs-diszhabituációs kísérlete, ami kimutatta, hogy már 15 hónapos csecsemők is képesek hamis vélekedés tulajdonítására. Mivel ez a kísérlet nem verbális válaszra, hanem a nézési időre épít, ezért csak azt mondhatjuk, hogy az eredmény *implicit* tudatelméletre utal. A nemzetközi szakirodalomban azonban még ezt a következtetést sem fogadja el mindenki. Ruffman és Perner (2005) például kifejtik, hogy a kísérletnek lehet olyan értelmezése, ami nem épít a csecsemő korai mentalizációs képességére.

A naiv tudatelmélet csecsemőkori előhírnökei közül az egyik legtöbb figyelmet kapó jelenség a gyermek mintha játéka. Alan Leslie (pl. 1987) csaknem negyedszázada képviseli azt az álláspontot, hogy az egyik legkorábbi mentálisra utaló fogalom a

„mintha” (pretend) koncepciója. Szerinte amikor a csecsemő megérti azt, hogy az anyukája egy banánba úgy beszél, mintha az telefon lenne, akkor már voltaképpen metareprezentációt formál. Miként fentebb már röviden jeleztük, éppen ez a mintha játék lenne az elmeolvasás első megjelenési formája.

Leslie '87-es írása egy kisebb „iparágot” indított el a kognitív fejlődéslelektanban. Nagyon sokan elemzik azóta a mintha játék és a naiv tudatelmélet kapcsolatát. Az ellentétes póluson azok az elméletek találhatók, amelyek csak mintha cselekvésről beszélnek anélkül, hogy a játék során elmeolvasást tételeznének fel (pl. Lillard 1993).

Az első életév végén számos olyan új viselkedési elem jelenik meg a csecsemő repertoárjában, amit sokan a naiv tudatelmélet megjelenésének tartanak. Tomasello (1999/2002) a kilenc hónapos forradalomról beszél. Ez az az időszak amikor a gyermek képessé válik *szándékos eszköz-cél akciók* végrehajtására. Ha az asztalon előtte egy letakart tárgy van, akkor a csecsemő képes eltávolítani a kendőt és megszerzi a tárgyat. (Ugyanakkor még bizonyos tárgyállandósági hibákat elkövet.) Tomasello értelmezésében ez a szándékos saját akció előfeltétele annak, hogy a csecsemő a másik személynek is tulajdonítson szándékot. A szerző itt expliciten az ún. *szimulációelmélet* mellett kötelezi el magát. A csecsemő a saját ágenciájának következtében introspektív módon észleli (önészlelés), hogy szándékai vannak, majd pedig annak feltételezésével, hogy „a másik olyan mint én” képessé válik az intenció tulajdonítására. Más szóval, a csecsemő saját magát használja analógiaként a másik megértése során.

Az ún. *közös figyelmi* viselkedés is az első életév utolsó negyedében jelenik meg. Ennek során a csecsemő megérti, hogy a másik személy is ugyanarra a tárgyra figyel és váltogatja tekintetét a tárgy és a személy között. A szociális referencia is ebben az életkorban mutatható ki. E szerint két- vagy többértelmű helyzetben a csecsemő a gondozó által tanúsított érzelmekifejezést használja fel a saját cselekedete vezérlőjeként. Például, egy vizuális szakadék paradigmájában a csecsemő átmászik a „szakadék” felett, ha a túloldali anya mosolyog. Az ún. *proto-imperatív mutató* is ennek az életkornak a fejleménye. A csecsemő ennek a mutatóknak a segítségével meg szeretné szerezni a tárgyat. Kicsit később jelentkezik az ún. *proto-deklaratív mutató*, amelyet a csecsemő egyszerűen csak kommentálásra használ. Ebben az életkorban produkálja a csecsemő az első szavakat. Magyarán, sokak szerint az intencionális kommunikáció is ekkor kezdődik.

Míndezeket a viselkedési jelenségeket sokan a mentalizáció első megjelenési formáinak tartják. A konzervatívabb tábor szerint azonban itt még szó sincs naiv tudatelméletről, hiszen a fenti viselkedési jelenségeket lehet nem mentalisztikusan is magyarázni.

Hazánkban ezt a nézetet képviseli a Gergely-munkacsoport. Szerintük az egyéves csecsemő cselekvésértelmezése teleológiai jellegű. Ez azt jelenti, hogy kezdetben a csecsemő célokat tulajdonítva értelmet a másik viselkedését. A mentalisztikus és kauzális viselkedésmagyarázat csak egy későbbi fejlemény. Ennek az ún. *teleológiai hozzáállásnak* a létét a szerzők egy habituációs-diszhabituációs kísérletsorozattal támasztják alá (pl. Csibra és mtsai. 2002).

A naiv tudatelmélet összetevőinek megértése

Az elmeolvasás korai elemei közül igen jelentős figyelmet kapott a percepció megértése. Itt sokáig meghatározó volt Piaget egocentrizmus felfogása. A híres és közismert három hegy kísérletben a genfi pszichológus azt mutatta ki, hogy óvodás korú gyermekek képtelenek a másik személy vizuális perspektívájának a felvételére. (Nem tudták kiválasztani azt a képet, ami a hegyeket más perspektívából mutatja, mint a sajátjuk.) Az ilyen jellegű egocentrizmus meghaladása Piaget szerint csak a konkrét műveleti szakasz (6-7 éves kortól 12 éves korig) fejleménye.

A perspektíva-felvétel kutatása Piaget követően is foglalkoztatja a gyermekpszichológusokat. Itt is sokat köszönhetünk a már emlegetett John Flavell munkáinak. Ő két típusú perspektíva-felvételt különített el. Az első szintű perspektíva-felvétel azzal az ismerettel jár, hogy a másik személy mit is láthat és mit nem. Míg a második szintű perspektíva-felvétel alkalmazásával a gyermek azt is tudja, hogy miként néz ki a tárgy a másik szemszögéből. A kettő között a váltás 3-4 éves korban következik be. Ez a tény összhangban van azzal az elmélettel, miszerint a percepció megértése modellül szolgálhat a vélekedés megértéséhez (Gopnik és mtsai. 1994).

Miként fentebb röviden láttuk a vágyak megértése is az egyik korai fejleménye az elmeteóriának. Ezért a második életév második felétől beszélhetünk ún. *vágy-pszichológiáról* (Bartsch és Wellman 1995). Három éves korban ezt föl váltja az ún. *vágy-vélekedés pszichológia*, ami tehát már számol a vélekedésekkel, majd ezt követi 4 éves korban a vé-

lekedés-vágy pszichológia, ahol az ún. *episztemikus* mentális állapotok (vélekedés, hit, gondolat) játszószák a kulcsszerepet.

Néhány kutató (pl. Astington 1991) szerint 4 éves korig a gyermekek nem tudnak különbséget tenni a vágyak és a szándékok között. Ugyanakkor korábban azt láttuk, hogy Tomasello szerint már a 9 hónapos csecsemő is megérti a szándékot, mint mentális állapotot. Dunn (1991) pedig arra mutatott rá, hogy már kétéves gyermekek is használnak szándékra utaló kifejezéseket (pl. *on purpose*). A kutatók között a vita azon van, hogy vajon milyen mértékig mentalisztikus ez a szóhasználat.

Ugyanez a probléma merül fel a tudás mint mentális állapot megértése során. Itt is aránylag jelentős irodalma van a tudással kapcsolatos igék el-sajátításának az angolban (pl. Johnson és Wellman 1980). A 4 éves gyermekek már sokat tudnak a tudásról, de számos hibát is vétének. Például még nincsenek tisztában azzal, hogy a tudás következtetésből is származhat, valamint hajlamosak azt állítani, hogy mindig is tudták azt az új információt, amit a kísérletvezető csak éppen az imént mondott nekik.

A gondolkodás megértése szintén a naiv elmeteória egyik fontos komponense. A 3 éves gyermekek már tisztában vannak a gondolatok és a valóság eltéréseivel. Ebben a korban már többnyire értik a „gondolatbuborékokat”, például egy képregényben. Az iskoláskor előtt azonban a gyerekek még nincsenek tisztában a folytonos „gondolatáramlással” (James 1890). Ekkor a gyermekek még nehézségekkel rendelkeznek a saját gondolkodási folyamatuk introspekcíója terén. Ezek a gyerekek még nem bírnak a gondolkodás kauzális elméletével, vagyis nem tudják, hogy a gondolatoknak kiváltó okai és következményei vannak (Flavell és mtsai. 1995). Szintén Flavell kutatásaiból tudjuk, hogy a belső beszéd introspekcíóra építő tudatossága is csak a korai iskolás évek fejleménye. Ezeket az eredményeket az elme transzparens voltának descartes-i képével állítják szembe. Itt aztán azokkal a szerzőkkel értenek egyet, akik szerint a képzelet introspekcíója korábban jelentkezik, mint más mentális aktivitásoké.

Az elmeolvasás egyedfejlődésére kialakított nagy magyarázó elméletek

Jóllehet a hamisvélekedés-teszt feladatelemzésénél már szinte az összes nagy magyarázó elmélettel találkoztunk, azonban érdemes röviden és tömören jellemezni ezeket a nagy teoretikus pozíciókat, mert

el szeretnénk kerülni annak a látszatát, hogy egy elmélet csak ezt a tesztet magyarázza. Valójában az alábbi elméletek ennél sokkal többre törekednek, amikor egyrészt a fejlődés egészére igyekeznek magyarázatot adni, illetve azt is gondolják, hogy ezek egyben a felnőttek elmeolvasásának is az elméletei.

1. A racionalításra vagy interpretációra építő elméletek

Fentebb röviden láttuk, hogy a Dennett-féle intencionális hozzáállás egyik legfontosabb sajátossága, hogy az ágenseket racionálisnak tételezzük fel. Demeter (2008, 204. lap) is összefoglalja azt a négy leggyakoribb normatív elvet, amelyek a racionalitást alkotják:

- „i) az ágensek igazságokat higgyenek;
- ii) az ágensek hitrendszere ne tartalmazzon egymásnak ellentmondó hiteket, azaz koherens legyen;
- iii) az ágensek hitrendszere zárt legyen a hitek logikai következményeire nézve;
- iiii) az ágensek vágyai az ágensek számára hasznos dolgokra irányuljanak.”

A fenti négy elv közül empirikus munkánkban (Kiss és mtsai. 2004) a harmadik, vagyis az ún. *zártas* alapelvénél a gyermeki megértését vizsgáltuk. A kísérleti munka fő eredménye, hogy ennek az alapelvnek a tulajdonítása csak olyan 6-7 éves kortól történik meg. Megítélésünk szerint ez egy igen fontos *idealizációs* alapelv a másik tudatának a megértésében.

Az intencionális hozzáállás felvételének a kognitív fejlődéslélektani kutatásában a Gergely-munkacsoportnak köszönhetünk a legtöbbet (Gergely et al. 1995). A csecsemőkori előhírnököknél láttuk a munkacsoport által kidolgozott ún. *teleológiai* hozzáállást. A céloksági hozzáállás az intencionális hozzáállás mintájára született meg és mindkettő legfontosabb eleme, hogy az ágenseknek racionalitást tulajdonítunk. A döntő különbség pedig az, hogy míg az intencionális hozzáállás során mentális állapotokat is tulajdonítunk, addig ez a felruházás hiányzik a teleológiai hozzáállásból.

Goldman (2006) elmeolvasásról szóló nagyszabású könyve részletesen ismerteti a racionalításra építő elméleteket (Davidson, Dennett, Gergely-munkacsoport). Igazat kell adnunk neki abban a tekintetben, hogy a Gergely-munkacsoport elmélete csak az olyan mentális állapot-tulajdonításokkal

foglalkozik, amelyek cselekvéses keretben történnek. Számos helyzet létezik azonban, amikor a tulajdonítás nem ilyen keretben valósul meg. Ezekről azonban Gergely és mtsai. hallgatnak.

2. Az elméletelmélet

A filozófiában az elméletelmélet az egyik legkorábbi és legkidolgozottabb hozzáállás az elmeolvasás magyarázatára. Mint a hamisvélekedés-teszt feladatelemzésénél láttuk, a filozófiai elméletektől függetlenül a '80-as évek közepén kialakult a fogalmi szerveződés elméletelmélete a kognitív pszichológiában. Ekkortól kezdve a kognitív fejlődéslélektanban is megjelent az a gondolat, hogy a gyermeki megismerésben a területspecifikus, naiv elméletek (laikus fizika, naiv biológia, népi pszichológia, naiv szociológia etc.) játsszák a döntő szerepet. Eközben azt látjuk, hogy számos kutató a gyermekről mint kis tudósról alkotott képet.

3. Szimulációelmélet

Ez a megközelítés is a '80-as évek közepétől jelent meg a filozófiában a népi pszichológia egyik lehetséges magyarázataként. Ez az elmélet sokban hasonlít a projekció és az empátia jelenségeihez. A mentális állapot-tulajdonítás a következőképpen történik: Első lépésben egy képzeletbeli azonosulás történik a másikkal. Ezt követően önmagunkat analógiaként használva megnézzük, hogy milyen mentális állapotokkal rendelkezünk abban a helyzetben, majd ezeket tulajdonítjuk a másoknak. A legtöbb szerző egyetért abban, hogy ez a mentális szimuláció előfeltételezi a *saját mentális* állapotokhoz való *introspektív hozzáférést*.

A mentális szimulációnak vagy más szóval replikációnak számos változata kialakult a nemzetközi szakirodalomban. Az egyedfejlődésre Paul Harris (pl. 1995) alkalmazta. Az egyik legalaposabb változata a már idézet Alvin Goldman (2006) nevéhez fűződik. Megközelítésében a tükröuronok léte szintén egy empirikus bizonyítéknak tekinthető a mentális szimuláció mellett. Napjainkban az autizmus egyik elmélete szerint éppen ezeknek az idegsejteknek a deficitjével magyarázható ez a fejlődési zavar. Ez az elmélet azonban igen vitatott. Goldman egyébként a szimuláció és az elméletelmélet olyan hibridjét dolgozta ki, ahol a fő hangsúly mégis a szimuláción van.

4. Innátizmus

A népi pszichológia veleszületett voltának talán legradikálisabb képviselője Jerry Fodor (pl. 1987). Jóllehet sok rokon vonás van a kettő között, mégis tanulságos az innátizmust a modularizmustól elkülönülten tárgyalni. Egyrészt, nem minden nativista tan modularista, másrészt pedig nem minden modularista nézet hangsúlyozza a veleszületettséget. Andrew Meltzoff (pl. Meltzoff and Decety 2003) elméletében az észlelt és a kivitelezett akció olyan innát, közös reprezentációra épül, ami egyben az újszülött-kori utánzás alapja is. Meltzoff éppen ebben a jelenségben látja a naiv tudatelmélet és az empátia legkorábbi megjelenési formáját. .

5. A modularista felfogás

A hamisvélekedés-teszt feladatelemzésénél már találkoztunk Alan Leslie munkásságával. Valóban ő az egyik legjelesebb képviselője az elmeolvasás modularista nézetének. De ide tartozik Baron-Cohen (1995) is, aki ugyan mentális detektorokról beszél, ám ezek szinte teljesen azonosak a modulokkal. Baron-Cohen szerint a csecsemő már igen korán rendelkezik egy tekintet irány detektorral és egy olyan intencionalitás detektorral, ami érzékeny az önmozgó ágensekre. Ez a két detektor szolgáltatja a bemenetet az ún. közös *figyelmi mechanizmus* számára, ami 9 és 18 hónapos kor között aktiválódik. Ez utóbbi mechanizmus pedig elengedhetetlen az ún. tudatelméleti mechanizmus működéséhez, ami olyan 18 hónapos kortól jelenik meg.

6. A fejlődés mint modularizáció

Karmiloff-Smith (1992; 1996) elképzelésében a modulok nem a fejlődés veleszületett kiindulópontjai, hanem a végtermékei. Ő tehát egy progresszív *modularizációs* folyamatról beszél. Ez a modularizációs folyamat számos tudásterületen (naiv fizika, laikus matematika, naiv pszichológia, nyelv és jelhasználat) érvényesül. Művében tulajdonképpen a fadori modularizmust ötvözi a piageti konstruktivizmussal. Elismeri bizonyos innát területspecifikus predispozíciók létét, ugyanakkor teret hagy a területáltalános reprezentációs újraírás számára, ami számos területen lehetővé teszi az ismeretek tudatosulását és verbális kódba való fordítását.

7. Szociális konstruktivizmus

Demeter (2008) már idézett írása mint kisebbségi elméletet mutatja be a népi pszichológia mint *társadalmi intézmény* felfogását. A szociális konstruktivizmus az elmeolvasás egyedfejlődésének magyarázatában sem tekinthető többségi elméletnek. A pszichológiában pl. Astington (1996) vagy Montgomery (1997) képviseli. Napjainkban továbbá Carpendale és Lewis (2006) monográfiája az egyik legkidolgozottabb formája annak a tézisnek, miszerint az elmeolvasás egyedfejlődésében a társas interakció játssza a döntő szerepet.

Az elméletelmélet és a szimulációs elképzelés alternatívájaként fogalmazza meg Hutto (2008) radikális szociokulturális felfogását, amelyben a népi pszichológiai narratívák és azok elsajátítása játssza a kulcsszerepet.

A mentális állapotokhoz való kiváltságos hozzáférés megértésének genetikusan szociálpszichológiai vizsgálata

Ez a kísérleti gyermeklélektani vizsgálatsorozat eredendően Jürgen Habermas munkásságából indult ki. A német filozófus hazánkban is jól ismert életműve a társadalomtudományok több területét is érinti. A teljesség igénye nélkül az alábbi elméletek tartoznak ide: (1) Egyetemes pragmatika; (2) a kommunikatív cselekvés és racionalitás elmélete; (3) a kommunikatív etika programja; (4) a modern társadalmak elmélete; (5) politikaelmélet.

Habermas pragmatikai elméletében kitüntetett szerepet kap az ún. *ideális beszédhelyzet* fogalma. Ennek a fogalomnak az elmeolvasással való komplex kapcsolatát mutatja be Kiss (2005) írása. Itt és most annyit érdemes kiemelni, hogy az ideális beszédhelyzetben a másik személy olyan kiváltságos hozzáféréssel rendelkezik a saját intencionális állapotához, amiről beszámolni is képes. Más szóval, ebben az idealizációban feltételezzük, hogy a másik csalhatatlan belső szemmel bír a saját lelki állapotait illetően. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy az introspekcióra (önmegfigyelésre) való képességgel ruházzuk fel a másik személyt. Még egy kicsit tovább ragozva ez azzal jár, hogy az ún. *első személyű autoritást* tételezzük föl a másik személy részéről. Ez természetesen magával vonja, hogy a mentális állapotokhoz való tudatos hozzáférést tételezzük föl a másik személy részéről.

Érdeemes ennek a kiváltságos hozzáférésnek néhány konkrét tárgyát felsorolni: mentális állapotok, intencionális állapotok, a viselkedés mögötti (ind)okok, szándékok, motívumok, propozicionális attitűdök, hitek, vélekedések, gondolatok, érzelmek, vágyak.

Ebben az idealizációban nem tételezünk föl hozzáférhetetlen, tudattalan lelki állapotokat. Azzal az idealizált előfeltevéssel élünk, hogy a másik elméje transzparens önmaga számára. Fontos látni, hogy ez egyfajta *beszámíthatóság, elszámoltathatóság* és nem utolsó sorban *felelősség*. Természetesen ez időnként *kontrafaktuális* feltételezés, hiszen a másik nem fér hozzá saját mentális állapotaihoz.

Nem minden tanulság nélküli a csalhatatlan belső szem doktrínájának tudománytörténetét röviden és kissé szelektíven fölírni (részleteiben ld. Pléh 2008, 275-277.). Miként arra a jelen tanulmány elején már utaltunk a mentális állapotokhoz való kiváltságos hozzáférés tana Descartes tudatfilozófiájában játszott központi szerepet. Jóllehet a karteziánus filozófiai lélektan számos aspektusa heves bírálatok tárgya, mindmáig vannak fontos követői ennek a nézetrendszernek. Például Farkas (2008) új könyvében azt a descartesi gondolatot képviseli és védelmezi, miszerint a kitüntetett hozzáférés a mentális megkülönböztető jegye.

Miként az közismert, a tudományos pszichológia kialakulásának hajnalán Wundt a csalhatatlan belső szemet mint tudományos módszert alkalmazta. A 20. század elején ugyanezt a módszert használta az ún. Würzburgi iskola a gondolkodás kutatása során. Eredményeik szerint a gondolkodást sokszor semmilyen belső szemléletes kép nem kíséri. Vita-partnerük, Titchener ugyanezzel a módszerrel éppen ellenkező eredményre jutott. Ennek a vitának a radikális konklúzióját majd a behaviorista Watson vonja le: Az introspekció módszere alkalmatlan a pszichológiai kutatás számára. S ahogy mondani szokás a behavioristák a fürdő vízzel együtt a gyereket is kiöntötték, vagyis az introspekcióval együtt a mentális állapotok létét is tagadták.

Az is közismert fejlemény a pszichológia történetében, ahogyan majd a pszichoanalízis megkérdőjelezi az első személyű autoritás tanát. Az én nem úr a saját házában sem, hangsúlyozza Freud.

Napjainkban pedig az egész kognitív tudomány létjogosultságát is az a tény adja, hogy a személy önmegfigyeléssel nem fér hozzá megismerő folyamatainak jelentős részéhez. Így nem csoda, hogy a megismeréstudományokban számos szerző tagadja az első személyű autoritás létét. Ezen a táboron be-

lül az egyik leghíresebb munka Nisbett és Willson (1977) szociálpszichológiai tanulmánya. Kimutatták, hogy a kísérleti személyek a saját döntésüket követően hajlamosak sokkal többet mondani a döntés mentális hátteréről, mint amennyi információval ténylegesen rendelkeznek.

A '90-es években a kognitív fejlődéslelektanban is megfogalmazódott az a nézet, ami szerint a mentális állapotok megértése során nincs elsőbbsége az első személyű, introspektív hozzáférésnek (Gopnik 1993, Montgomery 1997, Wimmer és Hartl 1991). Ezek a szerzők tehát elvetik a klasszikus karteziánus képet a kitüntetett hozzáférésről. Az elmefilozófiában hasonló képen jár el napjainkban Carruthers (megjelenés alatt).

A fentiekből levonható következtetés az az, hogy a felnőtt *népi pszichológiának* fontos eleme a mentális állapotokhoz való kiváltságos hozzáférés tulajdonítása. Mikor és hogyan sajátítja el a fejlődő gyerek ezt a fontos naiv tudatelméleti képességet? Erre a kérdésre kerestünk választ Bartsch és Wellman kísérletének módosított változatával.

Bartsch és Wellman (1989, 949.) egyik története, az ún. „Anomáliás Vélekedés” történet a következőképpen néz ki: „Itt van Juli. Juli a macskáját keresi. A macska a szék alatt bújt meg. De Juli a zongora alatt keresi. Mit gondolsz, miért teszi ezt Juli?” Ebben a helyzetben is a háromévesek többsége képes arra, hogy a főhős vélekedésével magyarázza Juli tettét. (Juli azt hiszi, hogy a macska a zongora alatt van.)

A módosított kísérleti változatban miután a gyerek válaszolt, akkor egy újabb feladatot kapott. A kísérlet bábokkal előadott változatában ekkor megjelent két egyforma báb, s a gyerekeknek az volt a feladatuk, hogy a báb verbális önbeszámolója alapján válasszák ki Julit: „Nézd, itt van két kislány. Miután meghallgattad őket, mondd meg, hogy melyiküket láttad az előbb (melyik is Juli?)” Ezután következett a két báb beszámolója a saját vélekedésükről: „Azt hiszem a macskám a zongora alatt van.” Illetve: „Azt hiszem, a macskám a szék alatt van.” Ha a gyerek már tulajdonít privilegizált hozzáférést (a cselekvőnek a saját mentális állapotát illetően), akkor az önbeszámoló alapján is képes lesz kiválasztani Julit a két báb közül.

Ezzel az elrendezéssel azt sikerült kimutatni, hogy még a nyolc éves gyermekek sem voltak képesek a verbális önbeszámoló alapján Julit kiválasztani a két báb közül. Ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a mentális állapotokhoz való kiváltságos hoz-

záférés tulajdonítása aránylag kései fejlemény, csak olyan 9 éves kortól képesek rá a gyerekek. Hasonló eredményekre jutottunk egy más fajta kísérlettel is.

A kiváltságos hozzáférés megértésének vizsgálata céljából végzett másik kísérletünkben egy rövid bábjátékot mutattunk be nagycsoportos óvodásoknak, és első illetve harmadik osztályos iskolásoknak (életkor szerint ez 6-7 éves, 7-8, illetve 9 éves korosztálynak felel meg). A bábjelenetnek négy szereplője volt, három kislány (Peti, Robi, és Vili) és egyikük anyukája. A történetben a gyerekek játszanak, majd vacsoráznak, s ennek során különféle dolgok történnek, amivel kapcsolatban kérdéseket tettünk fel a kísérletben résztvevő gyerekeknek. Úgy gondoltuk, hogy a kérdéseink megválaszolása előfeltételezi a kiváltságos hozzáférés megértését. A résztvevők egyenként nézték végig a bábozást. A jelenet elején hárman játszanak, majd Peti váratlanul sírva fakad, ám ennek oka nem válik világossá. Robi és Vili találgat, de Peti nem árulja el, miért sír. Ezen a ponton megállt a játék, és a kísérletvezető megkérdezte a játékot figyelő gyereket, hogy *szerte ki tudja a legjobban, miért sír Peti*. Mivel ez egy bonyolult kérdés, különösen hatévesek számára, amikor szükséges volt, egy más formában újra fölítettük („Kit kérdezzünk meg, ha tudni szeretnénk, miért sír Peti?”). Miután a gyerek válaszolt, a jelenet folytatódott: rövidesen Peti jókedvre derült, mert eszébe jutott, hogy születésnapja lesz. Robi és Vili találgatnak, hogy mit szeretne Peti kapni születésnapjára, majd Peti is elmondja, hogy mit szeretne. Itt újabb kérdés következett: Ki tudja legjobban, mit szeretne Peti születésnapjára? Miután a gyerek válaszolt, egyszerűbb formában is feltettük a kérdést: Mit szeretne Peti születésnapjára? (Ezt eredetileg csak az emlékezetet ellenőrző kérdésnek szántuk, ám később világossá vált, hogy ennek a helyes megválaszolása is feltételezi, hogy a megfigyelő Petit tartsa a hiteles forrásnak, s azt az óhajt ismételje meg, amit Peti fogalmazott meg.) A jelenet folytatása során megjelenik az anyuka, aki bejelenti, hogy kész a vacsora, s a menü spenót. Ekkor Robi közli, hogy nem szereti a spenótot, Vili pedig, hogy szereti. Ekkor megkérdeztük kísérleti személyünket, hogy szerte Peti szereti-e a spenótot (itt találgathattak, mert Peti nem mondott véleményt), utána pedig, hogy vajon ki tudja a legjobban, hogy Peti szereti-e a spenótot. A folytatás során Peti panaszkodni kezdett, hogy fáj a hasa. Robi ekkor egyetértőleg nyilatkozott („Szerintem fáj Peti hasa”), Vili pedig ellenvéleményt fogalmaz meg („Szerintem nem fáj neki, csak már

álmos és aludni akar”). Ekkor azt kérdeztük meg a kísérleti személyünktől, hogy szerte ki tudja a legjobban, fáj-e Peti hasa, utána pedig egyszerűsített formában annyit, hogy véleménye szerint fáj-e Peti hasa. Ezután a bábozás befejeződött, és a kísérletvezető egy kis beszélgetés keretében két zárókérdést tett föl a gyerekeknek: (1) „Ha fáj a hasad, ki tudja előbb, te vagy az anyukád?”, (2) „Ha fáj a hasad, anyukád is érzi a hasfájást, vagy csak te?” Ezek a kérdések annyiban különböznek az előbbiektől, hogy itt a gyerekeknek egyes szám első személyben kell elképzelnie a hasfájást, és annak alapján válaszolni, míg a Peti lelkiállapotára vonatkozó kérdések egy másik személy perspektívájának kikövetkeztetését követelték meg.

Eredményeink szerint a bábjáték során feltett harmadik személyű kérdések nagycsoportosok számára még igen nehezek voltak: a 18 megvizsgált gyerekből csak három olyan volt, akik a négy kérdésből (sírás; születésnap; szereti-e a spenótot; hasfájás) legalább egyre helyesen válaszoltak (azaz felismerték, hogy Peti tudhatja legjobban saját sírásának okát, azt hogy mit szeretne születésnapjára, hogy szereti-e a spenótot, illetve hogy fáj-e a hasa). Tizenöt első osztályosból heten teljesítették ugyanezt a kritériumot (négy kérdésből legalább egy helyes megválaszolása), míg tizenhat harmadikosból már tizenketten, és ők általában már több kérdést is helyesen válaszoltak meg. A bábjelenet után feltett egyes szám első személyű kérdések viszont már a nagycsoportosok számára is lényegesen könnyebbek voltak: mind a 18 gyerek helyesen válaszolt a kettőből legalább egy kérdésre, és kilencen közülük mindkettőre helyes választ adtak. A két iskolás csoport hasonlóan teljesített (köztük még többen voltak olyanok, akik mindkét első személyű kérdésre helyesen válaszoltak).

Ezen eredmények azt jelzik, hogy a kitüntetett hozzáférés megértésében illetve tulajdonításában a gyerekek saját esetükből indulnak ki: előbb értik meg azt, hogy saját érzéseiket jobban ismerik másoknál, s csak később általánosítják ezt az elvet másokra (tehát hogy más személyek is hasonló helyzetben vannak – ők maguk ismerik legjobban saját vágyaikat, gondolataikat, érzéseiket). A másokra való általánosítás talán egy olyan következtetést követel meg a gyerekektől, amelyet az első személyű kérdések megválaszolásánál nem kell alkalmazni; ott elég elképzelni vagy emlékeikből felidézni a kérdéses helyzetet, és végiggondolni, hogy ők mit tapasztalnának benne. Amikor azonban a magukra vonatkozó következtetéseket másokra kell alkal-

mazni, akkor további nehezítő tényezők léphetnek föl, például a szülői tekintéllyel való szembesülés (talán az anyuka mégis jobban tudja, hogy szereti-e Peti a spenótot, mint maga Peti), vagy a barátok helyzetismerete (hátha Robi és Vili valahonnan már jól tudják, mit szeretne Peti születésnapjára). Ezeket a tényezőket vélhetően csak akkor hagyja figyelmen kívül a gyerek, ha Petire is alkalmazni tudja azt az elvet, hogy *ő tudja a legjobban, mit szeretne, mit érez, stb.*

Összefoglalva tehát, eddigi eredményeink alapján az a benyomásunk, hogy a kiváltságos hozzáférés megértése kezdetben egyfajta önmegfigyelésen, illetve képzeleti szimuláción alapul, s nem olyan általános következtetési képességen, melyet a gyermek egyformán alkalmazhat magára illetve másokra. A fentiekben tárgyalt szakirodalom szerint értelmezve következtetéseinket, azok nem támogatják az elméletelmélet radikális (Alison Gopnik-féle) változatát, mely szerint a magunknak illetve másoknak való mentálisállapot-tulajdonítás azonos típusú következtetési mechanizmusokon alapul. Eredményeink jobban magyarázhatóak például Alvin Goldman (2006) mentális szimulációra illetve következtetésre építő „hibrid” elméletével. A most leírt kísérlet módszertani szempontból finomított változatát e cikk megírása idején végezzük.

Ma már igen sok kutatás foglalkozik a hamisvélekedés-teszt teljesítését követő naiv tudatelméleti fejleményekkel. Itt kerül előtérbe a másod- illetve harmadrendű intencionalitás gyermeki megértése, a logikai intencionalitás felfogása, az ún. hamis érzelmek feldolgozása, a humán vélekedérendszer konzisztenciájának tulajdonítása (Kiss és mtsai. 2004), a belső beszéd megértése, stb. A fentiekben leírt és folyamatban lévő saját vizsgálataink szintén ebbe a sorba tartoznak.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Hajjas Lászlónénak és a Molnár Viktor utcai Óvoda, Újpalota gyermekeinek és szüleiknek a vizsgálatban való részvételért. Ugyanezt szeretnénk megköszönni Gazdag Mártának és Vértes Anikónak valamint a Rákosmenti Waldorf Általános Iskola, Sashalom diákjainak és szüleiknek.

Absztrakt

Az elmeolvasás kutatása napjaink megismeréstudományában

Az írás először röviden bemutatja a naiv tudatelméleti kutatások történetét. Ezt követően a hamisvélekedés-teszt feladatelemzésére kerül sor. Ezután az elmeolvasás csecsemőkori előhírnökeit tárgyaljuk. Ezt a naiv tudatelmélet összetevőinek a bemutatása követi. Ezután ismertetjük az elmeolvasás egyedfejlődésére kialakított nagy magyarázó elméleteket. A dolgozat a mentális állapotokhoz való kiváltságos hozzáférés megértésének genetikai szociálpszichológiai vizsgálatával zárul.

Abstract

Research on mindreading within contemporary cognitive science

At the beginning this paper briefly discusses the history of the research on naive theory of mind. Then we present the task analysis of the famous false belief test. After this we list the different precursors of mindreading in infancy. Then we discuss the components of naive theory of mind. After this we enumerate the great explanatory theories of the ontogenesis of mindreading. At last we present the developmental social psychological investigation of the understanding of privileged access to mental states.

Irodalom

Allan, J. G., és Fonagy, P. (Eds.) (2006): *Handbook of Mentalization-Based Treatment*. John Wiley & Sons, Ltd.

Amsel, E. & Smalley, D. (2000): Beyond really and truly: Children's counterfactual thinking about pretend and possible worlds. In: P. Mitchell és K. J. Riggs (Ed.) *Children's Reasoning and the Mind*. Psychology Press. 121-148.

- Astington, J. W. (1990):
Narrative and the child's theory of mind. In:
Britton, B.K., Pellegrini, A. D. (szerk.)
Narrative Thought and Narrative Language.
Lawrence Erlbaum Associates.
- Astington, J. W. (1991):
Intention in the child's theory of mind.
In: Frye, D. & Moore, Ch. (Eds.) (1991)
Children's Theories of Mind. Hillsdale,
New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Astington, J. W. (1996)
What is theoretical about the child's theory of
mind?: a Vygotskian view of its development.
In: Carruthers, P. és Smith, P. K. (Eds.)
Theories of Theories of Mind.
Cambridge University Press.
- Avis, J. és Harris, P. (1991):
Belief-desire reasoning among Baka children:
Evidence for a universal conception of mind.
Child Development, 62, 460-467.
- Avramides, A. (2001):
Other Minds.
London: Routledge.
- Baron-Cohen, S. (1995):
*Mindblindness: An Essay on Autism and Theory
of Mind*.
Cambridge, MA: MIT Press.
- Bartsch, K., and Wellman, H. (1989):
*Young children's attribution of action to beliefs
and desires*.
Child Development, 60, 946-964.
- Bartsch, K., és Wellman, H. M. (1995):
Children Talk about the Mind.
Oxford: Oxford University Press
- Bermúdez, J. L. (2005):
*Philosophy of Psychology. A contemporary
introduction*.
London: Routledge.
- Bodor, P. (2002):
Konstrukcionizmus a pszichológiában.
BUKSZ, 14, 67-74.
- Call, J. és Tomasello, M. (2008):
*Does the chimpanzee have a theory of mind? 30
years later*. *Trends in Cognitive Sciences*, 12, 5,
187- 192.
- Carey, S. (1985):
Conceptual Change in Childhood.
Cambridge, MA: MIT Press.
- Carpendale, J. és Lewis, C. (2006):
How Children Develop Social Understanding.
Oxford: Blackwell.
- Carruthers, P. (in press):
*How we know our own minds: the relationship
between mindreading and metacognition*.
Behavioral and Brain Sciences.
- Csibra G., Bíró Sz., Koós O., Gergely Gy. (2002):
*One-year-old infants use teleological
representations of actions productively*.
Cognitive Science, 104, 1-23.
- Dennett, D. (1978):
*Beliefs about beliefs (commentary on Premack
and Woodruff 1978)*,
Behavioral and Brain Sciences, 1, 568-70. old.
- Dennett, D. (1987):
The Intentional Stance.
Cambridge, M. A: MIT Press.
- Dennett, D. (1998):
Az intencionalitás filozófiája.
Budapest: Osiris Kiadó.
- Demeter T. (2008):
A népi pszichológiai terminusok jelentéséről.
In: Gervain J. és Pléh Cs, (szerk.) A láthatatlan
nyelv.
Budapest: Gondolat Kiadó. 191-220.old.
- De Villiers, J. G., and De Villiers, P. A. (2003):
Language for thought: Coming to understand
false beliefs. In: Gentner, D. and Goldin-
Meadow, S. (Eds.)
Language in Mind.
Cambridge, MA: MIT Press.

- Doherty, M. J. (2009):
Theory of Mind. How Children Understand Others' Thoughts and Feelings.
Psychology Press.
- Dunn, J. (1991):
Understanding others: Evidence from naturalistic studies of children. In: Whiten, A. (Ed.) (1991)
Natural Theories of Mind: Evolution, Development and Simulation of Everyday Mindreading.
Oxford: Basil Blackwell.
- Egyed K. és Juhász, L. Zs. (2000):
A szkizofréniá tudatelméleti kutatása.
Magyar Pszichológiai Szemle, LV. 4. 517-526.
- Egyed K. és Király I. (2008):
Mások viselkedésének megértése és az éntudatosság. In: Csépe V., Győri M., és Ragó A. (szerk.)
Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.
Budapest: Osiris Kiadó. 336- 356. old.
- Farkas K. (2008):
The Subject's Point of View.
Oxford University Press.
- Flavell, J. H., Green, F. L., és Flavell, E. R. (1995):
Young children's knowledge about thinking.
Monographs of the Society for Research in Child Development,
60 (1,) Serial No. 243 .
- Fodor, J. (1978):
Propositional attitudes.
The Monist, 61, 501-523.
- Fodor, J. A. (1987):
Psychosemantics.
The MIT Press/Bradford Books,
Cambridge, MA.
- Fodor, J. A. (1992):
A theory of the child's theory of mind.
Cognition, 44, 283-296.
- Frege, Gottlob, (1980)
Logika, szemantika, matematika.
Budapest: Gondolat
- Frye, D., Zelazo, P. D., and Palfai, T. (1995):
Theory of mind and rule-based reasoning.
Cognitive Development, 10, 483-527.
- Gergely, Gy., Nádasdy, Z., Csibra, G. Bíró, S., (1995):
Taking the intentional stance at 12 months of age.
Cognition, 56, 165-193.
- Goldman, A. I. (2006):
Simulating Minds. The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Mindreading.
Oxford University Press.
- Gopnik, A. (1993):
How we know our minds: The illusion of first-person knowledge of intentionality.
Behavioral and Brain Sciences 16, 1-14.
- Gopnik, A. és Wellman, H. M., (1994):
The theory theory. In Hirschfeld, L. A., és Gelman, S. A., (Eds.)
Mapping the Mind. Domain Specificity in Cognition and Culture.
Cambridge: Cambridge University Press. 257-294.
- Gopnik, A., Slaughter, V. és Meltzoff, A. (1994):
Changing your views: How understanding visual perception can lead to a new theory of the mind. In: Lewis, Ch., és Mitchell, P. (1994)
Children's Early Understanding of Mind: Origins and Development.
Hillsdale, NJ: Erlbaum. 157-183.
- Győri M. (2008):
Viselkedéskontroll és megismerés: a végrehajtó működések. In: Csépe V., Győri M., és Ragó A. (szerk.)
Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás.
Budapest: Osiris Kiadó. 322-335. old.
- Harris, P. L. (1995):
From simulation to folk psychology: The case for development. In: Davis, M. & Stone, T. (szerk.)
Mental Simulation. Evaluations and Applications.
Oxford: Blackwell.

- Harris, P. L. (1996):
Desires, beliefs and language. In: Carruthers, P. és Smith, P. K. (1996) (Eds.)
Theories of Theories of Mind.
Cambridge University Press.
- Heider, F. (1958/2003):
The Psychology of Interpersonal Relations.
New York: Wiley. *A személyközi viszonyok pszichológiája*.
Budapest: Osiris Kiadó.
- Herold R., Tényi T., Lénárd K., és Trixler M. (2002):
Tudatelméleti deficit szkizofréniában. In: Racsomány M., és Kéri Szabolcs (szerk.)
Architektúra és patológia a megismerésben.
Budapest: BIP. 145-159.
- Holcsik E. (2007):
A mentalizáció és a narratív kompetencia fejlődésének kapcsolata gyermekkorban. In: Mund, K. és Kampis Gy. (szerk.)
Tudat és Elme.
Budapest: Typotex. 281-293.
- Hutto, D. D. (2008):
Folk Psychological Narratives. The Sociocultural Basis of Understanding Reasons.
Cambridge, MA: MIT Press.
- James, W. (1890):
The principles of psychology. Vol. 1.
New York: Henry Holt.
- Johnson, C. N., és Wellman, H. M. (1980):
Children's developing understanding of mental verbs: Remember, know, and guess.
Child Development, 51, 1095-1102.
- Karmiloff-Smith, A. (1992):
Beyond Modularity: A Developmental Perspective on Cognitive Science.
Cambridge, MA: The MIT Press.
- Karmiloff-Smith, A. (1994/1996):
Túl a modularitáson: A kognitív tudomány fejlődésméleti megközelítése. In: Pléh, Cs. (szerk.)
Kognitív tudomány.
Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 254-283.
- Kiss Sz. (2005):
Elmeolvasás.
Budapest: Új Mandátum.
- Kiss Sz., Halasi I. és Molnár Edit (2004):
A humán vélekedérendszer konzisztenciájának tulajdonítása gyermekeknél. In: Györi M. (szerk.)
Az emberi megismerés kibontakozása. Társas kogníció, emlékezet, nyelv.
Budapest: Gondolat Kiadó. 53-69.
- Korom E. (2005):
Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás.
Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- László J. (2005):
A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.
Budapest: Új Mandátum.
- Leslie, A. M. (1987):
Pretense and representation: The origins of „theory of mind”.
Psychological Review, 94, 412-426.
- Leslie, A. M. and Thaiss, L. (1992):
Domain specificity in conceptual development: Neuropsychological evidence from autism.
Cognition, 43, 225-251.
- Lewis, C. (1994):
Episodes, events, and narratives in the child's understanding of mind. In: Lewis, Ch., és Mitchell, P. (1994)
Children's Early Understanding of Mind: Origins and Development. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 457-480.
- Lewis, D. (1972/1991):
Psychophysical and theoretical identifications. In: D. M. Rosenthal (szerk.)
The Nature of Mind. New York: Oxford University Press.
- Lillard, A. (1993):
Young children's conceptualization of pretense: Action or mental representational state?
Child Development, 64, 372-386.

- Macnamara, J. (1986):
A border dispute: The place of logic in psychology.
Cambridge, MA: MIT Press.
- Malle, B. F. (2004):
How the Mind Explains Behavior. Folk Explanations, Meaning, and Social Interaction.
Cambridge, MA: MIT Press.
- Meltzoff, A. N. & Decety, J. (2003):
What imitation tells us about social cognition: a rapprochement between developmental psychology and cognitive neuroscience. In: Frith, C., & Wolpert, D. M. (szerk.)
The Neuroscience of Social Interaction.
Oxford University Press. 109-130
- Mitchell, P. & Lacoohée, H. (1991):
Children's early understanding of false belief.
Cognition, 39, 107-127.
- Montgomery, D. (1997):
Wittgenstein's private language argument and children's understanding of the mind.
Developmental Review, 17, 291-320.
- Murphy, G.L. & Medin, D. L. (1985):
The role of theories in conceptual coherence.
Psychological Review, 92, 289-316.
- Nisbett, R. E. & Wilson, T. D. (1977):
Telling more than we can know: Verbal reports on mental processes.
Psychological Review, 84, pp. 231-259.
- Olson, D. R. (1999):
Truth and its negation: Macnamara's analysis of the place of logic in a cognitive psychology. In: Jackendoff, R., Bloom, P., & Wynn, K. (szerk.)
Language, Logic, and Concepts.
Cambridge, MA: MIT Press. 109- 117.
- Onishi, K. and Baillargeon, R. (2005):
Do 15-month-old infants understand false beliefs?
Science 308, 255-258.
- Paál T., és Bereczkei T. (2006):
Elmeteória, együttműködés, machiavellizmus: a felnőttkori elmeolvasó képesség hatása a társas kapcsolatokra.
Magyar Pszichológiai Szemle, 61. 4. 511-532.
- Perner, J. (2000):
About + Belief + Counterfactual. In: P. Mitchell és K. J. Riggs (Ed.)
Children's Reasoning and the Mind.
Psychology Press. 367-403.
- Perner, J., & Lang, B. (2000):
Theory of mind and executive function: Is there a developmental relationship? In: Baron-Cohen, S., Tager-Flusberg, H. & Cohen, D. J. (Eds.)
Understanding Other Minds. Perspectives from Developmental Cognitive Neuroscience. Second Edition.
Oxford: Oxford University Press. 150-181. old.
- Pinker, S. (1994/1999):
The Language Instinct.
New York: William Morrowand Company Inc.
Magyarul: A nyelvi ösztön. Budapest: Typotex.
- Pléh Cs. (1998):
Bevezetés a megismeréstudományba.
Budapest: Typotex.
- Pléh Cs. (2000):
A lélektan története.
Budapest: Osiris Kiadó.
- Pléh Cs. (2008):
A pszichológia örök témái. Történeti bevezetés a pszichológiába.
Budapest: Typotex.
- Premack, D. and Woodruff, G. (1978):
Does the chimpanzee have a theory of mind? The Behavioral and Brain Sciences, 1, 515-26.
- Repacholi, B. M. & Gopnik, A. (1997):
Early reasoning about desires: Evidence from 14- and 18-month-olds.
Developmental Psychology, 33, 12-21.

- Riggs, K. J., Peterson D. M., Robinson, E. J., and Mitchell, P. (1998):
Are errors in false belief tasks symptomatic of a broader difficulty with counterfactuality?
Cognitive Development, 13, 73-90.
- Ruffman, T., and Perner, J. (2005):
Do infants really understand false belief?
Trends in Cognitive Sciences, 9, 462-463.
- Russell, J. (1997):
(Ed.) Autism as an Executive Disorder.
Oxford University Press.
- Russell, J., Mauthner, N., Sharpe, S., & Tidswell, T. (1991):
The windows task as a measure of strategic deception in preschoolers and autistic subjects.
British Journal of Developmental Psychology, 9, 331-349.
- Scholl, B. J. & Leslie, A. M. (1999):
Modularity, development and 'theory of mind'.
Mind and Language, 14, 131-153.
- Spelke, E. S. (1994):
Initial knowledge: Six suggestions.
Cognition, 50, 431-445.
- Tomasello, M. (1999/2002)
Gondolkodás és kultúra.
Budapest: Osiris Kiadó.
- Topál J. (2001):
Tudathipotézisek a kognitív etológiai vizsgálatok tükrében. In: Pléh Cs., Csányi V., és Bereczkei T. (szerk.)
Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia.
Budapest: Osiris Kiadó.
- Vinden, P. G., és Astington, J. W. (2000):
Culture and understanding other minds.
In: Baron-Cohen, S., Tager-Flusberg, H. & Cohen, D. J. (Eds.)
Understanding Other Minds. Perspectives from Developmental Cognitive Neuroscience. Second Edition.
Oxford: Oxford University Press. 503- 519.
- Wimmer, H. & Hartl, M. (1991):
Against the Cartesian view on mind: Young children's difficulty with own false beliefs.
British Journal of Developmental Psychology, 9, 125-138.
- Wimmer, H. and Perner, J. (1983):
Beliefs about beliefs: Representations and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception.
Cognition, 13, 103-128.

A. Gergely András – Varga Andrea

„ELBESZÉD” ÉS „ELPOLITIKA” A POLITIKAI TÜNEMÉNYEK HÁTTÉRÉBEN¹

VI. Torockói Diáktábor – Now We Are Six... Talán az ifjabb korosztály számára kevésbé meglepő, de talán a felnőttek sem hagyták ki egykoron az ifjúság számára egyik legkötelezőbb szakirodalmi forrásművet, Alan Alexander Milne *Hatévesek letünk* című opuszát. Nos, ez a tábor most éppen hat éves, talán mint Micimackó, vagy Malacka inkább, aki a maga leplezetlen stílusában képes és hajlamos folyamatosan „elbeszélni” a lényegesnek tűnő, vagy mások által annak minősített kérdések fölött és mellett. Nem azért – félreértés ne essék –, mert hogy ne lenne őszinte, hazudna, vagy netán valami titkolnivalója volna. Csak mert ez az ő választott stílusa, modora, nyilvánosság-formája. Kicsit megfontoltabban úgy is mondhatnánk: leplezetlenül naiv és tudatosan együgyű próbál lenni, ennél fogva a legkevésbé sem politikus, viszont annál titokzatosabb. A legkisebb porcikája sem hajlandó arrafelé fordulni, amerre a fő történések látszanak lenni, ugyanakkor mégis mindig ott van, véleményt nyilvánít, kinyilatkoztat, közöl valamit, amivel sokszor előítéleteket, hamis képzeteket, rossz szándékokat leplez „le” és „el”. Szimbolikusan harcol csupán, nem pedig direkt, véleményt mond, de inkább kérdésnek tetszik az, bizonytalankodik, de ezt éppen úgy el lehet beszélni, mint mások határozott policy-ját, cselekvéseit, narratíváit.

Magunk is ezt a stratégiát követnénk, s ugyan csak azért, mert bár naivak csak bizonyos mértékig vagyunk, az elbeszélés módozatait igyekszünk a belülről látás és a kívülről megfogalmazás félig szubjektív, félig objektíválódott alakzataiba illeszteni.

Két alaptételünk van ehhez a narratív politikálást földéző mai előadáshoz – mely, alig leplezetten maga is valamiféle szófacsaró játszma... *Az első szerint maga a politikai beszéd is a titok megosztásának és leplezésének módja*, vagyis maga a folytonossá tett

titok, amely „el”beszél a társadalom fölött, elirányítja a figyelmet, eltereli az érdeklődést a közpolitika történései és várható eseményei felől egy másik szférába, ahol kevesebb a kontroll, kisebb a bebeszélés veszélye – vagy adott esetben épp ellenkezőleg: annyira nyíltan megy minden, hogy átbeszélni is mintegy csak azt lehet, ami már érdektelen, szétbeszélhető, s nyomában nem történhet semmiféle változás, amelyre a beszéd elvileg hatna... (Lásd az *„Őszödi beszéd”* jelenségét mint a titok és kibeszélés sajátos egyvelegét a magyar közpolitika és politikai kommunikáció elmúlt egy évében, vagy a foci-diplomácia évzedeit román-magyar relációban!).

Másik alaptételünk az, hogy a politikai mezőben a titok nemcsak a kibeszélés, a félrebeszélés és rábeszélés olyasfajta tartománya, amelynek kezeléséhez a társadalom és a hatalom szinte egyneműen közös eljárás módja éppen az *„elpolitika”*, azaz olyan politikátlan vagy politikamentes diskurzus, amely főleg csak azok számára értelmezhető, akik hajlamosak minden megnyilvánulásban politikai jelentőséget keresni, még abban is, amiből a politika éppenséggel hiányozni próbálna...

Valaminő képtelenségnek tetszhet talán ez a képlet. Szerintünk azonban könnyűszerrel elképzelhető olyan depolitizált, politikától megfosztott cselekvés- vagy gondolkodásmód, amelynek pártolói szándékosan kerülnek az ilyesfajta kommunikatív formákat, s mentesíthetőnek, elvonatkozathatónak vélnék bárminő társadalmi cselekvést *„a” politikától* (v.ö. a közfelfogásban lapuló illetén vélekedést: „minden politika”). Ehhez az attitűdhez kétségtelesen szükség van a politikai mint jelenség olyasfajta meghatározására, amely magát nempolitikainak, vagyis mondjuk vallásinak, gazdaságának, kulturálisnak vagy joginak, pártatlannak vagy hagyománykööttnek állítja be, és önnön létét erre a különbségtételre építi. Mint azt Szabó Márton, a *„Beszélő politika”* című diszkurzív politikatudományi szövegválogatás szerkesztője alapozó tanulmányában rögzíti (Szabó 2000:24-29), ez egyúttal azzal is jár, hogy megkönnyíti a politikusok, avagy politikával foglalkozók számára egy jelzős szerkezet használatát („a” politikai), továbbá egy minőség tartalommal megtöltését annak révén, hogy ez a beszédben puszt

¹ Az itt közölt szöveg élő előadás anyaga, elhangzott a BBTE Magyar Tagozat Politikatudományi tanszékének *A beszélő politika – politikai kommunikáció, kampányok, választások*. Torockó 2008. konferencián. A szöveg háttérében, bár egyedül vezettem elő, Varga Andreaval közös kutatási projekt áll, mely a titokpolitikák és politikai titkok kollektív emlékezeti hatásait hosszabb távú elemzés témájává próbálja avatni.

tán rámutató, jelzős szerkezetű, de nem minősítő tartalmú lesz. Mégpedig főként a hatalmi-uralkodó és állami szférában, tehát ott, ahol a *politikai* minősítése voltaképpen fölösleges is, hiszen minden döntés, minden kérdés, minden gesztus, szimbólum, esemény alapvetően politikai vonzatú...

A politikainak mint jelentéssel bíró *lehetőségek* (s ennél fogva nem okvetlen, de esélyes jelenléte) nem kizárható a mindennapos politikai csatározások világából sem. Mert bár politikai köntöst ölt, de nem akar politikai lenni például a művészetek többsége, mondjuk a zene, ugyanakkor nem tudja elkerülni, hogy *nempolitikai minőségét* alkalmasint mégiscsak politikaiá változtassák a körülmények, politikaiá avassák a szereplők, akár egyének, akár tömegek, akár hivatásosak, akár naivan politizálók azok. Érdekes az utóbbi esetben mondjuk a himnuszokra gondolni, nemzeti dalokra, népies hagyományokra, az ellenbeszédre és olyan cselekvésekre is akár, amilyen – Gombár Csaba „*A politika partatlan világa*” című művében felhozott példájával – a hárfázás, amely nem akar politikai lenni, de mert a hárfázás már magányos gyakorláskor is kivonja magát a harsányan közhasznú társadalmi attrakciókból, ezzel máris politizál, hiszen a magányos gyakorlás, a közügyekbeni részt-nem-vétel ugyanúgy politikai tartalmú tevékenység, mint a cselekvő ottlét; ráadásul a hárfázó csak aligha vagy csak nehézkesen lenne képes agitatív erővel részt vállalni a politizálási szándékok növelésében – de éppen ezzel viszont már akaratlanul is politizál. Így hasonlóképpen *politikai lehet a nempolitikai is*, hiszen nemcsak hogy részt vesz „a politikai” konstruálásában (annak külsőszélső határai megvonásával), nemcsak segít felállítani a politika határvonalait, de azzal, hogy ennek nem aktív tartalmait, hanem passzív kiterjedését mutatja fel, bár szándéka nem politikai tartalmú, adandó esetben mégis politikai *jelentésű*, politikai *jelentőségű* (nem mindegy például, hogy a politikamentes hárfázás, noha nem a legitim hatalomgyakorlás eszközével él, s nem akar talán közvetlen politikai cselekvéssé válni, mégis politikai töltetre tesz szert pusztán azáltal is, hogy ki és mit játszik...! A nemzeti himnusz megszólaltatása nem kirívó tett egyes politikai alkalmakkor, vagy épp kívánatos is, de ha nem odaillő helyzetben invokálják, még köztözködésnek is vehető – mondjuk egy kocsmában vagy focimeccsen... Sőt: a ki és mit játszik még ki is egészülhet a hogyannal, túl harsányan is lehet ugyanazt megjelentetni, s részben vagy teljességgel mást is jelent olyankor, ha nem is mindenkinek, de

a politikai beszéd egyik árnyalt rétegében bizonyosan (lásd mondjuk Kusturica filmjeit vagy a Taraf de Haiduks zenéit külföldi turnéik alkalmával).

A politikai történetek messzi és mély hátterében tehát tetten érhetőek a nempolitikaiak is. Ez a narratív vagy diszkurzív politizálás a társadalmi és politikai tér olyan szegmenseiben jelenik meg többnyire, amelyekben „a politika” és „a politizálás” jobbra nem szorul leírásra vagy magyarázatra, mert mintha-egyezményes formái, mintha-közérthető tartalmi konvencionálisan részét képezik a politika fogalmának. Ugyanakkor a politikatudomány felől már mindez árnyaltabban is látható és taglalható, ha figyelmet fordítunk a politika művelésének (döntés, befolyásolás, cselekvés, készlet, provokáció, üzenet, kényszerítés, manipuláció, kihívás, ellenbeszéd, érdekeltté tétel, stb.) egész konstruktumára. Ebben ugyanis valaminek léte és hiánya, erők és ellenérek mechanizmusai egyként hatótényezők, rangjukat vagy hatásukat adott és adódó közegben nyerik el. Mi több, a *politikai beszéd* nemcsak szavakból áll, hanem hallgatásból, a kinyilatkoztatás hiányából, a kételyből, a bizonytalanságokból, a narratívák hangolásának szándékából, az interpretációk célzott közönségét orientáló akaratból, feltételezésekből, előképekből és víziófosztásokból, manipulációból és következtetésekből éppúgy. Csakhogy ezek a *diszkurzív térben* kapnak tartalmat, ott kelnek életre, ott válnak jelentéssé, motiváció-telítetté. Egyszóval anyaguk nem a könnyedén és materiális minőségben azonnal megragadható tartalom, hanem a hallgatás teréhez viszonyított jelentésnyújtás könnyed, szinte parfümált szférája. Ez a jelentéstiteltség azonban egészen nyilvánvalóan nem lehet egyszer-s-mindenkori jellegű. Ha azt mondom: *béke*, ez háborúban mást jelent, mint békében, s még békében is tükrözhet elégedettséget, *szabadság*-élményt, boldogságot, de ugyanakkor hiányérzetet, csalódottságot, tartósabb állapot reményét, garanciákat, teljesebb teljesülés igényét, provokatív vágyat, megszorító tartalmat, elvárás-szerű ideát, programot, vagy talányos tartalmú utalást is, amely épp a hiányára, nem teljesült voltára vonatkozik... Sőt: ha a sokszor közhelyesen használt fogalommal, a szabadsággal tesszük ugyanezt, akkor elegendő egymás után háromszor kimondani, elegendő időzójelben kiejteni, elegendő kérdő hangsúllyal újtára engedni, máris az ellenkezőjét jelentheti, azonnal forradalmas indulatot vagy képzetet szülhet. Esetleg épp attól, hogy kiemelten mondjuk a kiemelést magát nem tűrő közegben vagy szöveggörnyezetben,

közvetlenül is *formálhatja* épp a szabadság hiányát vagy elérésének szorgalmazását. Vagy: a *demokrácia* szó kiejtése, használata és jelentése nemcsak azért problematikus, mert nem mindegy, hogy indokolt, közhelyes, jelenléthiányos, felelősségteljes vagy álságos tartalmát kívánom éppen hangsúlyozni; következőképp minél többször mondom el egy érdemi diskurzuson belül, annál komolyabb esélyem van arra, hogy közmegítéléstől függő jelentéstartalma elkopik, lemállik, elvitatódik vagy épp kérdésessé válik, s még csak jelzöt sem kell mellé rakjak, még csak minősítő tartalmat sem okvetlen kell csatoljak a pontosításához, mégis más üzenetet hordoz, kontrasztot képez más állításokkal, értékekkel szemben.

Mindezen okoskodások között a főirányt mégsem pusztán a kommunikatív szféra, az áteresztő közeg, vagy a jelentéstulajdonítás gesztusának (kommunikatív tartalmainak) szánnánk. Sokkal inkább a diszkurzív politikai cselekvésmódok olyan változatának, amilyen például a *titokképzés*, a *mediatizált üzenetek mögötti elmosási szándék*, a *különböző fogalmak alkotta hálók dominanciájából fakadó politikai tudás*, vagy a *teoretikus tudást övező gyakorlati visszhangtalanság*. Ezek merőben elméleti tüneményeknek tetszenek első hallásra, holott alighanem többször találkozunk velük, s intenzívebben átéljük őket, mint a kormányzási döntéshozatal vagy a pragmatikus vezetés/irányítás metaszintű jelenségeit. Csak persze ez utóbbiakról – mint a hatalomgyakorlás módjairól, mint a ráhatás formáiról, mint a kényszer eszközeiről és intézményeiről – mindig is könnyebb beszélni, tanítani, szónokolni, kritikai felületeket képezni vagy tőlük eltávolodva utálkozni, köpködni, gyanúsítani, érvelni, elemezni, stb. „Utálom a politikát” – hallhatta már nem egyszer mindenki, kivált olyan emberektől, akik ebben a ködösen kirajzolt mozgástérben nincsenek kellőképpen pozicionálva, csalódtak, lemondóak, vagy éppen megfélemlítettek. Még politológustól is hallható efféle, és túl messze sem kell menni, hisz magam is nemegyszer nyilatkozom úgy, hogy nem érdekel a politika maga, nem foglalkozom az illetén elvontságban/felszíniességben feltüntetett dimenziókkal, vagy inkább és pontosabban: nem tudok velük érdemben foglalkozni, mert megfoghatatlanságuk, definiálhatatlanságuk kellőképpen nyilvánvaló és triviálisan adott. Hétköznapiabb példával: nem lehet „a vasúttal” foglalkozni, csak lehet fölszállni egy vonatra, megnézni egy menetrendet, bírálni a vasúttársaság áremelését, vagy megrendelni egy kézzelfoghatóvá válni képes hálókocsijegyet... De

még triviálisabb csalással folytatva a példát: mégis lehet „a vasúttal” foglalkozni, mert róla lehet bíráló cikket írni, lehet hiányát fölelegetni olyan társas térben vagy földrajzi miliőben, ahol szükség lenne rá, s lehet történetével vagy technikai mivoltával is foglalkozni, mondjuk a Fiumei Vasút jelentőségével a Monarchia-kor gazdaságában vagy interetnikus kapcsolatok formálása terén... – anélkül, hogy bármilyen értelemben megfoghatóvá válnék maga a sínpálya, a rajta gördülő vagonok vagy mindennek gazdasági haszonvételi jegyzőkönyve és költségvetési alapja...

Mikor fentebb a különböző fogalmak alkotta hálók dominanciájából fakadó politikai tudásról, vagy a teoretikus tudást övező gyakorlati visszhangtalanságról szóltunk, nem véletlenül húztuk alá ezek fontosságát. Egyfelől azért nem, mert például a fogalmi hálók maguk is *policy*-k a szó kivitelezési, végrehajtási, hatásegységi vagy hiányjelenségi értelmében. Továbbá a visszhangtalanság tüneménye mint válasz éppúgy része a jelentés-térnek, miként a replika, a vádaskodás, a kihívás, az ellenségkép formálása vagy a vetélytársak kijelölése a pártpolitikákban meg a sajtóközleményekben. Ha nem beszélünk arról, hogy Tökés László és Markó miként csépel egymást szavakkal a Duna Tv képernyőjén, miként udvariaskodik vagy miként birkózik a szavak homályában és jelentések erdejében, akkor ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy nem tudok e vitáról, vagy hogy bohóctréfának tekintem, vagy hogy eltévesztett üzenet színjátékát látom benne, vagy hogy egy több menetes játszma egyik pillanataként értékelhetem csupán, hozzáértve az előzőket és várva a következőket is... Az *elhallgatási gesztus* például, mondjuk a titokminiszterek tárcaközi egyeztetése során, vagy a politikai pártvezetők választási programjának saját kommunikációja során (amikor a lejárató jelentésű tények kimondása nem saját feladat, hanem az ellentáborra hagyható...), éppúgy politikai tett, mint a politikai közbeszéd más egyéb gesztusa, akár a félrevezetés, a dezinformálás, a megvezetés, a becsapás, a manipuláció, stb. Bizonyos értelemben ezt nevezem „elpolitikának”. *Olyan tetteket, olyan hatások kivitelezését, olyan jelentéstartalmak formálását tehát, amelyek a nemcselekvést, a nemhatást, a terek hiányát tekintik eszközüknek*. Avagy, a konvencionális értelemben vett politizálás eliminálását, esetleg a Konrád György által életre keltett „antipolitika” dimenzióját is ide számíthatjuk, avagy a parlamentáris demokráciákban ugyancsak hagyományossá vált dimenziót is, melyben politikai

szemantika kérdésévé válik, hogy a versengő erők és szereplőcsoportok küzdelmében hogyan alakíthatók ki a határok, a kollíziók, koalíciók, ellenfelek és ellenségek térségei (ismeretes a politikai vitákban zajló sokmenetes játszma, melyben a vetélytársak vagy partnerek az *idegen*, az *ellenfél*, az *ellenség* vagy a *szövetséges* szerepében tűnnek föl – mindez attól függ a politikában, ki a beszélő, mit mond, kinek, s ezáltal hogyan konstruálja meg diskurzusa határait, a kizártak és bekebelezettek körét, a megszólítottak érdekcsoportját, stb. Ez a *határdetermináció* elve szerint a lehetőségek és politikai hatások tengeréből kiemeli a káosz egy megnevezhető részét, megnevezi a diskurzusmezőt és ennek szintjét, a lehetőséget és az azonosítási tartományt, amelyen belül „a” politika vagy „a politikai” determinálódik (bővebben lásd Szabó Márton 2000:24-29). A diskurzus ezen az úton determinálódik, teremtődik, kizár és befogad, elvonatkoztat és közelít, konstruálja az elbeszélés terét, a narratívákat, a megjelenítésmódokat, homlokzatokat, front-page-eket.

Az általunk használt „elpolitika” ebben az értelemben a diskurzus mezője, a kiegyezéseskedés metanyelvi vagy politikai nyelvi kurzusa, divatja, hatásmechanizmusainak egyvelege is. *Elbeszél*ni a társadalom fölött, *elrejt*eni a történések komplex megközelíthetőségének szintjét, *el*iminálni a belátható viszonylatokat, *elf*edni az evidens összefüggéseket és kölcsönhatásokat – mind-mind politika mégis, csak egyfajta szubpolitika, metapolitika, titokpolitika, fikciós közlésnyelvi tartalom arculatában vagy maszkiában mutatkozás az, amely látszani engedi, vagy épp ellenkezőleg, elrejt a beszéd mint titokképzési felület mögött mindazt, amit politikai cselekvésnek, politikai gondolkodásnak, egyszerűbben: politikának hívnak...

Az elpolitika végtére *maga is politika*. Ahogy az antipolitika is, ahogy a politikai mezőből kívülmaradás, kiszorulás is... Az *elbeszélés* pedig a jelentés, a fogalom kvázi mesei értelmében, sztori, értelmezés, leíró közlés és tényközlés foszlékony tartalmában van jelen... Egészen addig, amíg magát „a” politikát még el lehet beszélni valamiképpen, amíg még a politikai vetélytárs, az ellenfél, az ellenség és a barát még elválik egymástól a szimbolikus politizálás során, s amíg még a közösségek mellett mindig ott marad számos nemközösség, az identitások között a nem vállalt identitás (amely ettől ugyancsak identitás mégis), vagy amíg a mindenkori kizárás párja a bekebelezés marad (vagy fordítva), s amíg a ha-

tárfelhatárról magukon a határokon belülről és kívülről is lehet beszélni...

Kérdés, és egyre karakteresebb kérdés marad ugyanakkor, hogy a „nempolitikai” politizálódásakor hogyan alakul az „elbeszélés” módja. Például ez előítéletes gondolkodásban, amelyből például rendre hiányzik a szükséges „átbeszélés”, vagyis a meg tárgyalás és megértő egyezkedés éppúgy politikák szorításában folyik, mint annak közreadása, ki és mit tekint politikainak, politikához tartozónak. A „kibeszélés” nem csupán a pletyka értelmében vagy a rágalom tartalmával lehet jelen, hanem a nyilvánossá tétel értelmében is, továbbá kizáró szándékú közlésmódban (exklúzió) is, a kiátkozó, kiszolgáltató gesztusban is. Ekképpen az elbeszéd a közlésnek az a politikai módja, amely például az orwelli világ, az 1984 „újbeszél” kommunikációját idézi, de leíró, ábrázoló jellegével úgy tesz, mintha szimpla közlésközvetítés volna, amely neutrális kíván maradni a tartalmat illetően. E hitelesség és közléstartalom-módosulás egyik gyakori verziója például az ideológikus beszéd, amely a maga új szótárát a megváltoztatott értelmezési tartományban kezeli, és mintha nem venne részt a társadalmi beszédmódokban, értelmezésekben, egyszerűen elbeszél a tények, vélemények, helyzetek, hallgatók, értelmezők fölött, megkonstruálva azt a nyelvi jelentésteret, amely képes önálló politikává is válni a társadalmi szereplők tekintetében (lásd pl. a „politikus” beszédmódot, a politikai szlogentárat vagy szótárat, amelyet nem értenek az emberek, s ezért megőződéssé válik, hogy csakis azért kreáltak ezt, hogy éppen őket félrevezessék vagy elvakítsák vele...). A *nyelvi policy* ezért az elbeszélő, narratív tudások területén honos, de épp azért, mert onnan bármikor elröppenhet a magasabb értelmezési régiókba, hatékony befolyást gyakorolhat a társadalmi értelmezésmódok bizonyos tartományára, esetleg szemben más tartományokkal. (Nem szükséges itt széleskörű szakirodalmat felvonultatni, elegendő, ha utalok például Michel Foucault közlésteoretikai munkásságának lényeges felismeréseire vagy Mary Douglas „rejtett jelentéseire”. Részleteket lásd még A.Gergely 2002). Még rejtélyesebb és politikai szemantika vagy diszkurzív politikák szempontjából még izgalmasabb kérdés a nyelvi policy és a hazugság problematikája, avagy a titok és a titokfejtések hermeneutikai világa (lásd ehhez V.Király István filozófiai-szociológiai háttérre vonatkozó oknyomozását és kontrasztként a hazugság mint politikai beszédmód köznapiságát az Antall-kormány elleni felzúdulás vádjaként

– „Hazudott a kormány!” – a taxis blokádnál idején, valamint azt a kérdéskört is, amelyben az igazság-igény, a hitelesség, a politikai máskéntgondolkodás és a határdefiníciók teóriái rajzolnak ki árnyalt teret, szemben a közfelfogás vagy közgondolkodás olyan sommás ítéleteivel, mint a Gyurcsány-féle öszödi beszédről formált ellenzéki vélemények).

Mіндеzen kérdések megjelenésmódja, vagyis az, hogy a hazugság mint határdeterminációs policy valamiféle kétpólusú, osztott társadalomra redukálja a teljes érdekkört: hitelesre és őszintétlenre, titokfejtőre és titkosítóra. Mindvégig tisztázatlan marad e policy tartalmán belül, hogy a hitelességet, a „valós elbeszélést” ki szavatolja, s miként válik lehetetlenné, hogy az „elbeszél” nyelvhasználat mint stratégiai megtévesztés érvényesüljön a társadalomban. Véleményünk szerint éppen az tekinthető hamis tudati eszköznek, félrevezetési stratégiának, hogy a „hitelességet” bárki is szavatolhatja – hiszen ez nem elvont kategória csupán, hanem tesztelhető, mérlegelhető, kontextusai szerint értelmezhető jelenség. Aki biztosítani igéri a hitelességet, alighanem maga lép elő a legfőbb megtévesztőként. Ez persze nem jelenti azt, hogy valóság- vagy igazság-igény ne lenne a társadalomban és a közbeszédben, vagy ne lenne legfőbb hivatkozási alapja a hatalmi nyilvánosságpolitikának. De érdemes tudni, hogy az igazság-igény vagy a hitelesség mindig relációfüggő, mindig az „igaz” dimenzióitól és az igazság-kimondás kontextusaitól függ első körben is, továbbá nem okvetlenül csak ez a mérhetőség alapja, hanem más kiterjedései, dimenziói is latba kerülnek, így például a háttérükben húzóódó előképek, víziók, konspirációk, koncepciók, preskriptív narratívák is.

Másként megfogalmazva: az „el”beszélés, a melébeszélés mindig egy permanens jelentés-tér és értelmezési folyamat része, mindig kontextusaiban érvényes csupán. De ezen belül is az „elpolitika”, amely nem tart igényt önmaga politikai legitimizálására, mind a kontextusokban, mind a premisszában és a közléshatékony teljes mezőjében mint az igaz/hamis dichotómia megjelenítői kapnak szerepet. Ekképpen – ha mikrokapcsolati vagy interperszónális miliőben ezt nem is szoktuk kiemelni – *hazudni politikai dolog*. Hétköznapi értelemben is, tudományos mérlegelés szempontjából is – érdekvérvényesítési testcsel...! A politikai mezőben a helyzetbe hozás, késztetés, kényszerítés a legintenzívebb hatások egysége – épp ezért: igazság sincs valójában, csupán fikatív tételezésre épülő, konvencióra utaló

gesztusok, tettek, normák, értékek, érdekvérvényesítések vannak. Mindig a szomszéd a bumburnyák, mindig a szomszéd nép a „barbár” vagy a „primitív” (lásd Koselleck bevezető tanulmányát, 1997), mindig ő az, aki hazudik, szemben velünk, aki épp ezért vagy épp ez ellenében mindig „igazat mondunk”. Az „igazmondás” mint policy ugyanakkor aligha más, mint árnyaltabb „el”beszélés, olykor alig több, mint valamiféle vélemény, de máskor szinte már cselekedet is, kísérő tényezőivel együtt pedig egyszerűen társadalmi ténynek tűnik.

Zárszóként, e vita-felvezető felfogás mintegy „foglataként” hadd fogalmazzuk meg: lehetséges, hogy itt pusztán egy nyelvi cselről van szó, nem többről. Mi lenne ugyanis a különbség ez *elbeszélés* és az „el”beszélés között...? Mindkettő narratív tünetemény, éppúgy mint a titok, s mindegyik esetében kérdés lehet: az alig-meghatározhatóság elemi tartozéka, része-e a megértés folyamatának, vagy pedig eredménye az árnyalt elbeszélésmódoknak? Csupán emlékeztetőül: a nyelvpolitika 19. századi szótárában az értés, a megértés, az elértés végül is sosem volt féreértésként értelmezhető, hanem mindig is az információ-átvétel egysége volt. Éppen úgy, miként a politikai cselekvések, tevékenységek, titokformálások és titokfejtések világában, vagy az interperszónális kapcsolatok kutatásában, az „elpolitika” is a politika egyik megújult, dinamikus jelensége volt és maradt.

Összefoglalás

Két alaptételünk van ehhez a narratív politizálást fölidéző íráshoz. Az első szerint *maga a politikai beszéd is a titok megosztásának és leplezésének módja*, vagyis maga a folytonossá tett titok, amely „el”beszél a társadalom fölött, elirányítja a figyelmet, eltereli az érdeklődést a közpolitika történései és várható eseményei felől egy másik szférába, ahol kevesebb a kontroll, kisebb a beleszólás veszélye – vagy adott esetben épp ellenkezőleg: annyira nyíltan megy minden, hogy átbeszélni is mintegy csak azt lehet, ami már érdektelen, szétbeszélhető, s nyomában nem történhet semmiféle változás, amelyre a beszéd elvileg hatna... Másik alaptételünk az, hogy a politikai mezőben a *titok* nemcsak a kibeszélés, a félrebeszélés és rábeszélés olyasfajta tartománya, amelynek kezeléséhez a társadalom és a hatalom szinte egyenmően közös eljárás módja éppen az „elpolitika”, azaz olyan politikátlan vagy politikamentes diskurzus,

amely nem zavar bele az állam gépezetébe, mégis jelen abban is, amiből a *politika* éppenséggel hiányozni próbálna... Könnyűszerrel elképzelhető olyan depolitizált, politikától megfosztott cselekvés- vagy gondolkodásmód, amelynek pártolói szándékosan kerülnek a kommunikatív formákat, s mentesíthetőnek, elvonatkoztathatóknak vélnek bárminő társadalmi cselekvést „a” politikától (v.ö. a közfelfogásban lapuló illetén vélekedést: „minden politika”). Ehhez az attitűdhöz kétségtelenül szükség van a politikai mint jelenség olyasfajta meghatározására, amely magát nempolitikainak, vagyis mondjuk vállalásnak, gazdaságinak, kulturálisnak vagy joginak, pártatlannak vagy hagyománykööttnek állítja be, és önnön létét erre a *különbségtételre* építi a rendszeren belül, vagy az azon kívülről behatoló nyomások függvényében. Ez egyúttal megkönnyíti a jelzős szerkezet használatát („a” politikai), továbbá egy minőség tartalommal megtöltését annak révén, hogy ez a beszédben pusztán rámutató, jelzős szerkezetű, de nem minősítő tartalmú lesz. Mégpedig főként a hatalmi-uralmi és állami szférában, tehát ott, ahol a *politikai* minősítése voltaképpen fölösleges is, hiszen minden döntés, minden kérdés, minden gesztus, szimbólum, esemény alapvetően politikai vonzatú... A politikainak mint jelentéssel jellemezhető *lehetősége* nem kizárható a mindennapos politikai csatározások világából sem, ugyanakkor nem tudja elkerülni, hogy *nempolitikai minőségét* alkalmasint mégiscsak politikaivá változtassák a narratív körülmények, politikaivá avassák a szereplők, akár egyének, akár tömegek, akár hivatásosak, akár naivan politizálók azok.

Abstract

The general interest of the political power is called upon to defend is a general interest not only in appearance, but totalitarian rule of the secret speaking. Basic ideas of that analyse is the latent system of the political communication: the standards of the legit speaking in forming of public opinion, in political socialization, even influenced (indirectly but sometimes directly too) by the latent function of monolitical (or authoritarian) political power in the political language, first of all the symbolisation of mental interest of the political elite by the idea of community values. The instrumental character of every political power in civil society, transmitted by these relations and problems is the main purpose of the symbolical analyses, had dif-

ficult consequences for the critical theory of value systems in during the last half century. The secret speaking system, were determined finally by these secretly of value systems, help to indirect ideas and non-ideological actions, which wants to maintain the existing form of political power, aspects of the meaning its own secretive capacity, will suppress every movement that protests against this power. At second these of the analyse is that topic, inner value system formed to the social structure by the secret external relations, discursive or converged, and tendentiously (as a „target-country”) by the politically speaking secrecy system. So the political and ideological terror of the state not only a structural component against the autonom society, as we can see in Hungary or in Romania in the ‘50s-’60s, but a specifical type of transmission process in the direct political communication and the secret verbal narratives.

Bibliográfia

- Biró A. Zoltán 1995
Nagy és kis történetek.
In Túros Endre szerk. Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról.
Pro-Print, Csíkszereda.
- Biró A. Zoltán 1996
A megmutatkozás kényszere és módszertana.
In: Gagy József (szerk.): Egy-más mellett élés...
Helyzet Könyvek. Pro-Print, Csíkszereda,
247-283.
- Biró A. Zoltán 1998
Stratégiák vagy kényszerpályák?
KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások
Központja
Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Bourdieu, Pierre 1965
Un art moyen. Essai sur les usages sociaux de la photographie.
Minuit, Paris.
- Bourdieu, Pierre 2001
Előadások a televízióról.
Osiris, Budapest.

- Bugovics Zoltán 2004
A torz(itó)szülött. Médiakritikai megközelítés.
Gondolat Kiadó, Budapest.
- Császi Lajos 1999
A média és az erőszak.
Replika, 35:21-43.
- Douglas, Mary 2003
Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok.
Osiris, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006
Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába.
Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel 1966
Les mots et les choses.
Une archéologie des sciences humaines.
Gallimard, Paris.
(Magyarul: A szavak és a dolgok.
Osiris, Budapest, 2000).
- Frétygné, Cédric 1999
Sociologie de l'exclusion.
L'Harmattan, Paris.
- Geertz, Clifford 2001
Sűrű leírás: út a kultúra értelmező elméletéhez.
In Az értelmezés hatalma.
Budapest: Osiris, 194-226.
- A.Gergely András 2002
Filmbeszéd és antropológiai szövegértés.
In Dialéktus fesztivál. Filmkatalógus és vizuális antropológiai írások. Szerk. Füredi Zoltán – Gergely István – Komlósi Orsolya.
Budapest, 127-143.
- Hartai László 1999
A mozgóképi szövegekörnyezet, mint a képernyős erőszak démona.
Educatio, 4:788-801.
- Koselleck, Reinhart 1997
Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.
Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- Lányi Gusztáv 2001
Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- Maquet, Jacques 2004
Az esztétikai tapasztalat – A vizuális művészetek antropológus szemmel.
Antropos könyvek,
Csokonai Kiadó, Debrecen – ME BTK KVAT, Debrecen-Miskolc.
- Niedermüller Péter 1994
Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás.
Replika, 15-16:217-234.
- Niedermüller Péter
Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában.
Replika 13, <http://www.replika.hu/13/13-08.pdf>
- Szabó Márton 1998
Diszkurzív térben.
Scientia Humana, Budapest.
- Szabó Márton szerk. 2000
Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete.
Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- V.Király István 1996
Határ – Hallgatás – Titok. Komp-press, Korunk,
Kolozsvar, 89-116, 117-166, 197-293.
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993
Tiszta háború.
Balassi – BAE Tartóshullám, Budapest.
- Virilio, Paul 1998
A harmadik intervallum.
Café Babel, 3 (Erő), 77-83.
- Virilio, Paul 2003
Háború és televízió.
Magus Design, Budapest.

Palcsó Mária

A TANULÁSKÖZPONTÚ PARADIGMA PARADOXONJAI

(AVAGY TÓTH JÁNOS LAKATOS ESETE A MŰVELŐDÉSSEL)*

Egy történettel kezdeném. Talán másodéves népművelés szakos egyetemista lehettem, amikor ellátogatott hozzánk, Debrecenbe László-Bencsik Sándor, az akkortájt megjelent nagysikerű *Történelem alulnézetben* című szociográfia szerzője. Előadást tartott, majd beszélgettünk. Lehetünk vagy 25-30-an. Egyszer csak megkért bennünket, hogy vegyünk elő egy darab papírt, s válaszoljunk erre a kérdésre: *Hogyan művelődjön Tóth János lakatos?* Többnyire lázasan dolgozott mindenki. Én nem, ugyanis azon morfondíroztam, hogy semmit sem tudok Tóth János lakatosról – nem tudom, hány éves, hol és miként lakik, van-e családja, buszbérlete, milyen háttérből indulva lett lakatos stb. –, ezért azt sem tudom megmondani, hogy miként kellene művelődnie. Így hát csak annyit írtam a kitépelt füzetlapra: NEM TUDOM. (Később kiderült, a válaszok között volt még egy hasonló jellegű.) A lelkes népművelő-jelöltek felsorolták az összes szóba jöhető művelődési csatornát, különös tekintettel a debreceni színházra, a Déri Múzeumra, no és a szimfonikus zenekarra. (A történet befejezése: László-Bencsik velünk, a minoritással értett egyet.)

Nem nagy sztori – mondhatnánk –, ám bennem mégis mély nyomokat hagyott. Hogy miért? Azért, mert egy szempillantás alatt érthetővé tette számomra azt a furcsa érzést, amely olykor elfogott egyes szaktantárgyak tanulmányozása közben. Rájöttem, hogy nem tudjuk, valójában kire is irányul a mi (valódi!) lelkesedéstől átfűtött áldásos tevékenységünk, azaz: kikből, milyen hús-vér individuumokból áll a „művelésre” váró „nép”. *Nem tudjuk, ki Tóth János lakatos.*

Ez a történet az utóbbi években gyakran eszembe jut, a vonatkozó szakirodalommal, a különböző EU-s és nem EU-s dokumentumokkal való birkózás, a különböző konferenciák üzenetei – és persze saját kurzusaim kapcsán is. *Tényleg tudjuk, hogy ki, és igazából milyen a tanulási paradigma TANULÓJA?* És azt, hogy miért vált az egész életen át tartó tanulás főhőssévé?

Itt most, természetesen, lehetne (de mégsem lehet, a terjedelmi korlátok és a műfaji kötöttségek miatt) alapos és kronológiailag feddhetetlen áttekintést adni a tanulási paradigma megszületéséről, ám erre nincs igazán szükség. Már csak azért sem,

mert leginkább újjászületésről, vagy talán inkább egy sajátos metamorfózisról van szó.

A tanulóhoz igazodó tanulási modell ugyanis az emberiség régi „találmánya” – gondoljunk csak a házitanítók és nevelőnők ténykedésére, a gladiátorok, az apródok és a céhinasok személyre szabott nevelésére, hogy Rabelais elgondolását már ne is említsük –, és csupán az elmúlt évszázadokban vált *uralkodóvá* a tanítás- és tanárközpontú oktatási felfogás. Ennek a gyökerei is mélyebbre nyúlnak vissza Európában a *felvilágosodás* egyenlőségeszményének jegyében fogant aufklärista koncepciónál, ti. egészen a *reformáció* Schreiebschuléinak, kisiskoláinak lutheri elgondolásáig. A felvilágosodás intézményesíteni, szabályozni kívánta a felnövekvő generációk képzését – racionálisan, hiszen csak így lehetett garantálni azt, hogy mindenki, aki akarja, vagy jogosult rá, vagy módjában áll, hozzáférhessen a Bildung intézményesített lehetőségéhez. A felvilágosodás felfogható egy civilizatorikus-emancipatorikus programként is, amelynek alapja az az elgondolás, hogy létezik egy emberhez méltóbb állapot, amelynek elérése egyben célja is az emberek ténykedéseinek. E ténykedések közül kiemelt szerepe van a művelődésnek/tanulásnak, amely ennek a szüntelenül előrehaladó fejlődésnek a motorja. Hogy elvileg mindenki számára megnyíljon a „képződés” lehetősége, szabványosítani, bárhol reprodukálhatóvá kell tenni a tanulás, az oktatás feltételrendszerét. Ám ennek az elgondolásnak a valóra váltásához nem csupán politikai akaratra, törvényekre, épületekre volt szükség, hanem legalább egy maroknyi embercsoportra, amely, szakértőnek tételezve magát, mert dönteni abban a kérdésben, hogy mi is legyen az átadandó tananyag, Milyen legyen, lépésről-lépésre, az ember kiteljesedését leginkább elősegítő tudás minősége és mennyisége? Többek között ez az igény hívta életre történelmileg az értelmiségi réteget, amely ettől kezdve, jó sokáig, mindenkor kijelölte a releváns tudás tartalmát és átadásának kereteit, s meghatározta azt is, hogy ki alkalmas ennek a tudásnak a közvetítésére.

De ki ennek az oktatásnak – a *tanításnak* – a „célszobjektuma”? Természetesen a *felvilágosodás embereszménye!* A saját sorsát önmaga kezébe ragadó, a kívül és a belül lévő természetet egyaránt

uraló, ésszerűen gondolkodó, önmaga szüntelen gazdagításán munkálkodó, sokoldalú, szilárd, morálisan motivált és kontrollált ember. Ez az embereszmény – mondani sem kell – sosem járt iskolába, ám a köré szövődött vízió mindmáig meghatározza emberek millióinak ismeretszerzését, önmagához és a világhoz való viszonyát. E vízióból született meg a szakirodalomban néha „hagyományos” jelzővel illetett, a tanár „curriculum-orientált” tevékenységén nyugvó *tanítási paradigma*, amely mindenkit alkalmasnak tartott arra (szabadság, testvériség, egyenlőség!), hogy a számára intézményesen biztosított uniformizált „képződési” utat végigjárja.

A modernitást, a modern kort reprezentáló személyiség *egész emberként* ölt alakot – *teljes, részekre tagolhatatlan egységes entitásként* áll előttünk. Azonban a 19. század vége felé feltűnnek másfajta figurák is: Kierkegaard önnön szubjektivitásába menekülő, ám a maga bizonyosságát (az „épületest”) csak az istenhez fűződő sajátos viszonyában meglelő szubjektuma, Nietzsche Zarathustrája, nem is szólva Freud három részre hasadt lelkű pácienseiről. (Ám azért ne feledkezzünk el Marx öntudatos proletárjáról sem, aki tovább akarja vinni a felvilágosodás emancipatorikus projektumát.) A 20. század hatvanas–hetvenes éveig együtt létezett e kétfajta, a személyiséget szilárd egységként (totalitásként), illetve részekre szabdaltként tételező megközelítés – az első dominanciájával.

A 20. század utolsó harmadában egyre nyilvánvalóbbá válnak a globalizálódás tendenciái, pozitív és negatív hatásaikkal együtt (gondoljunk csak a Római Klub jelentéseire), s mindezekről nem függetlenül, egyre látványosabban lép színre a sokak által vitatott, vagy éppen elutasított posztmodern világlátás/életérzés, amelynek teoretikus bázisa meglehetősen heterogén; kevés konszenzuson alapuló pontja van. (Még az sem egyértelmű, hogy az önmeghatározásában szereplő modern alatt mit is értenek képviselői.) Lyotardtól tudjuk (*Posztmodern állapot*), hogy a posztmodern legmarkánsabb jegye a „nagy narratívák” leleplezése és elutasítása, felváltásuk sok „kis elbeszéléssel” – ennek jegyében kell szembefordulni a felvilágosodással, a modernséget leginkább megtestesítő tudomány (és a vele összefonódott technika) túlhatalmával, túlzottan dezantropomorfizáló és technokrata szemléletével. Nem meglepő tehát, hogy ennek a heterogén gondolkörnek elég hamar a látókörébe kerül az individuuum problematikája: az egyik ilyen konszenzuspont éppen az, hogy a posztmodern a *személyiséget* egyszerre látja *fragmentáltnak* (széttöredezettnek), és

ugyanakkor *komplexnek* (összetettnek) is. Ez a felfogás (amely azonban nem tisztázódik konzekvens és koherens módon teoretikusan, pl. a posztmodern filozófiában) szembefordul a klasszikus polgári-modern elképzeléssel, az identikus (önazonos, egységes) egyéniség gondolatával. (Szerintem az, hogy a személyiség egysége ilyen hangsúlyosan jelent meg az elmúlt két évszázadban, arról is tanúskodik, hogy a modernitás nagyon is „tisztában volt” a „meghasadt”, külső kontrollját és önuralmát elvesztett személyiség lehetőségével és – veszélyeivel!) A posztmodern felfogás alapján személyiségünket, identitásunkat különféle egyenrangú komponensek, különféle kötődések, szerepek, élmények és tapasztalatok, öröklött és szerzett tulajdonságok bonyolult hálózataként tudjuk csak megragadni. A személyiség „decentralizált”: sokféle szerepet *játszik* – konkrét és átvitt értelemben is, s nem véletlen, hogy a szerep és a játék annyira kitüntetett szavai a posztmodernnek! –, sokféle „világban” van/lehet jelen (ez a személyiséggel való játék különösen jól látható napjainkban az internetkapcsolatokban), jövője nem determinált. De ha ez így van, akkor joggal vetődik fel a kérdés: vajon beszélhetünk-e még egyáltalán valamiféle *egészségről* az individuuum vonatkozásában? Nem irreális méretű-e ez a személyiséghez rendelt, önmagaválasztotta szabadság, az élmény és a játék világa?

Paradox módon azonban éppen a megtépázott tekintélyű *dezantropomorfizáló tudomány*, a klasszikus tudományművelési-paradigmát mégiscsak kénytelen-kelletlen tiszteletben tartó pszichológia, a nyelvészet, majd később az ideg- és a számítástudományok felől érkeztek használható érvek személyiség-ügyben. Ezek, a lépésről-lépésre kikristályosodó eredmények (karöltve a modern képalkotó eljárások fejlődésével) vezetnek el a „kognitív forradalomhoz” és a személyiségközpontú pszichológiai fordulathoz, amely felváltotta a „pozitivistá” szemléletmódot. Többet és mást tudtunk meg a személyiségről, a benne lejátszódó folyamatokról, a személyiség és a külvilág kapcsolatáról, mint amit korábban tudtunk. (A korábbi intelligencia-felfogás újraértékelődése – Gardner többszörös *intelligencia-elmélete*, Goleman érzelmi intelligenciáról szóló elgondolása – példázza talán legjobban a változást. Gardner 7 + 1 különböző intelligencia-területet különböztet meg egymástól, s már önmagában ez a tény is komoly érvet szolgáltat a korábbi univerzalizáló személyiségformálás tarthatatlansága mellett, hiszen pusztán az intelligencia is számtalan variációs lehetőséget rejt magában, amely elvileg

kizárja az uniformizálást.) Egyre határozottabban körvonalazódik az az igény, hogy a személyiség fejlesztése individualizáltan történjék. A különböző szaktudományok ezzel összefüggésben a holisztikus megközelítésmódot javasolják a személyiséggel hivatásterületen foglalkozók számára.

Azonban mielőtt közelebbről megvizsgálánk ezt a lehetőséget, nézzük meg, mit is jelent tulajdonképpen a holisztikus szemléletmód! Lényegében azt, hogy ne a rész felől közelítsünk az egészhez, ne az alkotóelemek tulajdonságaiból akarjuk megérteni a teljesség sajátosságait, hanem megfordítva. A holisztikus szemlélet szerint nem érhetjük be egy dolog vizsgálatánál a részek analízisével, mert a dolog maga több, mint részeinek összessége. Mindez miként is értelmezhető problémánk, a tanulási paradigma centrumában álló szempontjából?

A hagyma és a héj hasonlatával élnek (bár tudom, hogy talán túlságosan is profán ez a hasonlat): a pszichológia és más tudományok egyre alaposabban feltárják a „héjak” tulajdonságait, azaz az ember személyiségdimenzióit, a benne zajló folyamatokat, ugyanakkor úgy találom, hogy maga a „hagyma” valahogy csak fikcióként vagy csak „deklaratív” létezik (milliárdnyi egyedi példányban), ám olyan fikcióként, amelyet a különböző diszciplínák, társadalom-, gazdaság- és oktatáspolitikai megfontolások, trendek beemeltek egy koncepció, egy stratégia középebe. Azonban ez megfordítva is igaz: néha csak az egyes „absztrakt hagymák”, netán „hagymafajták” látszanak (például EU-s ajánlásokban, nemzeti stratégiákban), de hogy a tényleges tanulási folyamatokban miként kellene és kinek „lehántani a héjakat”, az már nem, mint ahogy az sem látszik, hogy újból összeállnak-e „hagymává”, netán új, stabilabb, életképebb „hagymává” ezek a rétegek.

Tehát itt állunk, a tanuló társadalom kihívásainak forgatagában, tanulni vágyó egyénként és tanulássegítőként, azzal a feladattal, hogy mit lehet kezdeni a „hagymasággal”, azaz miként lehet perszonalizálni ténylegesen a tanulást? Lehet-e a több évtizedes válsággal küszködő tömegképzés nem igazán személyre igazított keretei között kiképzett (és jó esetben az autodidaxissal és a szervezett továbbtanulással önmagát szüntelenül fejlesztő) pedagógusnak/andragógusnak a vele szintén *nem egyénként* kapcsolatba kerülő tanulókkal a „kognitív forradalom”, a „humanisztikus pedagógia” stb. tudásanyagával, módszertanával felvértezve igazán tanulóközpontúan ténykednie?

Nem arról van szó elsősorban (de erről is szó van egyébként), hogy a feltételek nagyrészt tovább-

ra is a szabványosított-tömegesített tanulás kondícióit jelentik, hanem arról, hogy mennyire vagyunk képesek ilyen viszonyok közepette egyenként és egyenként ténylegesen *megszólítani a tanulókat* – *s ő miként minket!* Azt gondolom, itt nagyon sok a bizonytalanság, és még a legjobb szándékokat is zátonyra futtató nehézség!

Legfőként *magának a tanulóknak a személye*. Itt most az egyszerűség kedvéért csak a felnőttekről beszélek. Milyen az ő ön- és helyzetértelmezésük – valóban tisztában vannak-e saját személyiségükkel, előnyeikkel-hátrányaikkal, céljaikkal, lehetőségeikkel, az önmaguk iránti felelősséggel? Röviden szólva: képesek-e felnőttek a tudatos, a szándékolt önreflexióra? *Többnyire* nem, s ennek a legfőbb oka, hogy *többnyire maguk is fragmentáltan szemlélik* saját magukat. S ez nem véletlen, hiszen maga a „világ” sem holisztikusan viszonyul hozzájuk, hiszen a legfőbb elvárás velük szemben: „kerülj be a munkaerőpiacra és minél tovább maradj benn!”, „légy öngondoskodó!”, „légy minél sikeresebb a társadalmi participációban”, „légy jó állampolgár!” stb. Erről szólnak nagyrészt az OECD-s és EU-s dokumentumok is, amelyek lényegében a szüntelenül tanuló, a változásokkal való szembenézéshez az *önmagát korszerű, flexibilis tudással és kompetenciákkal felvértezett munkavállaló ideáltípusát állítják elének* elérendő célként, olyan személyiségként, aki képes minden új tapasztalatból a lehető legtöbbet kihozni – azért, hogy mindez haszonulhasson a munkaerőpiacon.

Úgy vélem, ez már önmagában véve is *ellentmondás*, hiszen csak egyetlen (jóllehet domináns, ámde igencsak pragmatikus) aspektusból igyekszik megragadni az egyént – akár tanul, akár motiválatlan a tanulásra. (Persze tudjuk, hogy számos kritika érte már emiatt pl. a *Memorandumot* is, s bizonyos „finomításokra” éppen ezért került sor a különböző cselekvési programokban. Ám az sem véletlen, hogy éppen ezek, a munka világán túlmutató elgondolások – leszámítva talán az aktív állampolgárságra vonatkozóakat – jóval kevésbé körvonalazottak!)

J. Naisbitt és P. Aberdene sikeres könyvükben (*Megatrends*. W. Morrow & Co., New York, 2000.) az „egyen diadalát” a 90-es évek tíz meghatározó formáló elve egyikeként határozták meg. Ezen azt értik, hogy a 21. század küszöbén az egyes emberek jóval hatékonyabban képesek, éppen tanulásuk révén, alkalmazkodni a változásokhoz, mint a szervezetek. Nem vitatom, hogy találhatunk jónéhány példát ennek igazolására, ám abban már kételkedem, hogy a társadalmak tagjainak többségére érvényes lehetne ez a megállapítás. (A mostani gazdaság-

gi világválság is mintha erről szólna!) Úgy találok, ma szinte divat a kutatók, tudósok, neves és névtelen szakértők, bürokraták, politikusok körében az egyént, az egyén szabadságát, lehetőségeit túlértékelni. Azt gondolom, minden tudományos és politikai deklaráció ellenére ez leegyszerűsítő álláspont: nem vesz ugyanis figyelembe számos tényezőt.

Ezek közül *kettőt* emelnék ki. A különböző társadalmi intézmények (az oktatástól az egészségügyön és a médián át az adóhivatalig) a valóságban többnyire nem igazán működnek „személyre szabottan”, azaz inkább szűkítik, semmint tágítanak az egyén mozgásterét. Nem individualizálnak, hanem homogenizálnak, sőt: uniformizálnak. (Gondoljunk csak bele abba, hogy milyennek láttatják például az EU-s ajánlások, dokumentumok a kognitív társadalom tanulóját! Alapvetően kétfélének: vagy tanul magától, mert jól képzett, motivált, van karrier- és jövőképe, életkorilag is nagyjából rendben van stb., s ily módon teljesülnek rá a dokumentumok és stratégiák elvárásai, kritériumai – aktivitás, felelősség- és öntudat, kooperációs készség, dönteni tudás stb. –, vagy pedig nem tanul, mert hátrányos helyzetű, szegregált, motiválatlan, kilátástalan stb.).

A másik tényező szintén a standardizálást-homogenizálást tolja látókörünkbe: immár generációk élnek kényszerből és önként vállaltan olyan életforma-sémák szerint, amelyek ellene hatnak annak, hogy szert tegyünk az „egyedülállók képességére” (ahogy ezt a jelenséget Anthony Storr nevesítette 1988-as könyvében – *Solitude*. London, Flamingo Press.). Ahhoz pedig, hogy bármely területen, így a tanulásban is, valóban öntudatosan és önérzetesen juttathassuk kifejezésre individualitásunkat, ezzel tisztába is kellene jönnünk! Ám ehhez (átvitt értelemben) csendre, önmagunkra szánt időre és elmélyültségre lenne szükségünk! Úgy tűnik azonban, hogy ettől a feladattól egyre többen menekülnek. Így azonban, megítélésem szerint, lehetetlen a „perszonalizáció” – tehát a tanulás individualizálása is.

A közelmúltban került a kezembe Michael Fullan: *Változás és változtatás – az oktatási reform mélységének feltárása* című munkája (Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008.) Fullan („a világ egyik legismertebb és leggyakrabban idézett oktatásügyi szakértője” – írja róla Halász Gábor, a könyv előszavának szerzője) megkülönbözteti a belső és a külső tanulást. *Belső tanuláson a személyes értelemadást* érti, míg külső tanuláson a másokkal való kapcsolatot és együttműködést. Amiről az imént szóltam, az a belső tanulás kérdésköréhez kapcsolódik: véleményem szerint ami leginkább hiányzik a

tanulási paradigmából, az a „személyes értelemadás”! Kapcsolódva bevezető történetemhez: *miként lehet segíteni Tóth János lakatos tanulását, ha maga Tóth János sem tudja, hogy kicsoda, és mit és miért kellene tanulnia?* Azt gondolom, ennek a dilemmának a megoldásához nem elég, ha az andragógus/pedagógus változtat hagyományos (nota bene! hagyományosan értelmiségi!) szerepfelfogásán, ha szüntelenül naprakész módszertanilag és a munkaerőpiaci kihívásokban – ehhez a „posztmodern” társadalom összes szereplőjének (beleértve a családot, a médiát is) újra kell gondolnia saját szerepét!

Az utóbbi évek fejleményei azt mutatják, hogy már sok társadalmi aktor érzi a globalizáció „lépés-kényszerét”, ám ugyanakkor az is jól látszik, hogy a „személyes értelemadásra” nem igazán marad idő. És ez baj.

Fullan elfogadja a káoszelméletet, s úgy véli, hogy a „*változás tervezése ostobáknak való szórakozás, mivel a dinamikus komplex valóság változása nemlineáris. A változások többsége nem tervezett.*” A „káosz kijátszására” ajánlja megoldásként Csíkszentmihályi Mihály pszichológus receptjét, az „*autotelikus én*” („olyan én, amelynek önálló céljai vannak”) kifejllesztését. Ennek négy ismérve van: célok kitűzése; belemerülés a tevékenységbe; arra figyelni, ami éppen történik; megtanulni élvezni a közvetlen tapasztalatokat. [I. m.: 173. o.; hivatkozott mű: Csíkszentmihályi M. (1990): *Flow: The psychology of Optimal Experience*. New York, Harper Collins Publisher.]

A kérdés mármost a „*hagyomány*”, azaz: megte-methető-e, illetve miként ez az autotelikus én, a tanulási paradigma valódi szubjektuma?

Erről így vélekedik az idézett műben Csíkszentmihályi: „Az elmúlt néhány ezer évben [...] az emberiség hihetetlen eredményeket ért el a tudat *differenciálódásában*. Felismertük, hogy az emberi faj különbözik a lét összes többi formáitól. Rájöttünk, hogy az emberi lények különálló individu-mok. Feltaláltuk az absztrakciót és az elemzést – azt a képességet, hogy elkülönítsük egymástól a dolgok különböző dimenzióit és az eseményeket... Ez a differenciálódás létrehozta a tudományt, a technikát és az emberiség eddig példa nélkül álló hatalmát, amellyel képes a környezetet építeni vagy rombolni.

A komplexitás azonban nemcsak differenciálódásból áll, hanem *integrálódásból* is. A következő évtizedek és évszázadok faladata lesz, hogy kiműveljük elménknek ezt az alulfejlett komponensét. Ahogy megtanultuk különválasztani magunkat egymástól

és a környezetünktől, most meg kell tanulnunk, hogyan egyesüljünk a körülöttünk lévő más létformákkal anélkül, hogy elveszítenénk a saját, nehezen megszerzett individualitásunkat.” (I. m.: 181. o.)

Tehát a komplexitás és fragmentáltság kapcsolatán múlik majd, hogy valóban képes lesz-e az egyén önmagát nem pusztán a külső szükségszerűségeknek alárendelő individualitásként a tanulási paradigma középpontjába állítani. Hogy ez megtörténhessen, érdemi segítségre van szüksége, nem csupán deklarációkra! Ezt a segítséget (túl politikán és családon) leginkább a modernitás hagyományait – mindenekelőtt morális tradícióit – is megőrző pedagógustól/andragógustól kaphatja meg: „*A pedagógusoknak jut az a megtiszteltetés és felelősség, hogy minden tanulót felkészítsenek a belső és külső tanulásra, valamint a társadalom egyre szélesebb köreibe lvaló kapcsolatok kialakítására*”. (Fullan, i. m.: 182. o.)

Csak így lesz/lehet képes Tóth János lakatos önma-ga eldönteni, hogyan is művelődjék!

Hivatkozott művek:

- Csikszetmihályi Mihály (1990):
Flow: The psychology of Optimal Experience.
New York, Harper Collins Publisher.
- Michael Fullan (2008):
Változás és változtatás – az oktatási reform mély-ségének feltárása.
Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
- J. Naisbitt – P. Aberdene (2000):
Megatrends. W. Morrow & Co.,
New York
- Anthony Storr (1988):
Solitude.
London, Flamingo Press.
- * A Nonformális – informális – autonóm tanulás című konferencián (Eger, 2009. március 20.) elhangzott előadás szövege.

Farkas Zoltán

AZ INTÉZMÉNYEK FŐ TÍPUSAI:

A KÖZÖSSÉGI, A TÁRSADALMI ÉS A TESTISÉGI INTÉZMÉNYEK

Miután röviden utalunk az ismertnek feltételezett fontosabb fogalmakra, ebben a tanulmányban egyfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik, másfelől fedezetük szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Az előbbi szempontból megkülönböztetjük a közösségi, a társadalmi és a testiségi (az ellátási és a közvetlen kényszerítő) intézményeket. Fedezetük szerint megkülönböztetjük a belső fedezetű és a külső fedezetű közösségi, társadalmi és testiségi intézményeket. Rámutatunk az egyes típusok jellemző vonásaira, és e vonásokkal összefüggésben arra, hogy az intézmények egyes típusainak az intézmények milyen funkciójának az érvényesülése felel meg. A közösségi intézmények és az ellátási intézmények természetének az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg. A társadalmi intézmények és a közvetlen kényszerítő intézmények természetének viszont az intézmények tényleges funkciójának az érvényesülése felel meg.

Kulcsszavak: intézmény, intézmények típusai, közösségi intézmény, társadalmi intézmény, testiségi intézmény, intézmények funkciói

Az előfeltételezett fogalmakról

Ebben a tanulmányban tárgyalt fogalmak és összefüggések olyan átfogóbb elméletbe illeszkednek, amelynek bizonyos fogalmait az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Tekintettel azonban arra, hogy az olvasó e fogalmakkal ilyen értelemben esetleg még nem találkozott, mindenekelőtt röviden utalunk a tanulmányban előfeltételezett fontosabb fogalmakra.¹

¹ Így nem kerülhetem el olyan korábbi tanulmányaimra való hivatkozásokat, amelyekben e fogalmak meghatározásával foglalkozom: Farkas Z. (2006a): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. I. rész. Társadalomkutatás, 24. évf., 2: 191-216.; Farkas Z. (2006b): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. II. rész. Társadalomkutatás, 24. évf. 3: 331-357.; Farkas Z. (2007a): A szabályok és a cselekvések.

Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom a szociológiai irodalomban, de itt csak röviden utalunk a különböző felfogásokra. Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény jelképi természetű, és az intézmény jelentheti elvárások, illetve szabályok, szerepek sajátos rendszerét. (Parsons 1951: 37-40; Parsons – Shils 1962b: 191; ford. Parsons – Shils 1988: 6; Parsons 1971: 13; ford. Parsons 2000: 47; Parsons 1976: 97-98) A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti. (Homans 1969: 6; Mills – Gerth 1970: 40; Giddens 1984: 17; Hechter 1990: 14; Blumer 1969: 19-20; Granovetter 1994: 64) A harmadik felfogás szerint az intézmény beállítottságokat, tipizációkat, értelmezési hajlandóságokat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelynek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek. (Mead 1973: 239; Berger – Luckmann 1998: 80-82; Scott 1995: 40-45) A negyedik felfogásnak megfelelően az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt Weber is használta. (Weber 1987: 76; Weber 1995: 65, 71-72; Goffman 1981: 24-25; Elster 1995: 150-151) Ötödik felfogásként említjük, hogy a normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszeit értik, de nagyrészt elfogadva az intézmények természetére vonatkozó elsőként említett felfogást. (Colomy 1990; Alexander – Colomy 1990: 5-17) Végül találkozhatunk olyan „összetett” felfogásokkal is, amelyek szerint az intézmények különböző természetű elemi alkotórészekből (beállítottságokból, megszokásokból, szabályokból, cselekvésekből stb.) épülnek fel. (Scott 1995: 33)

JEL-KÉP, 1: 61-79.; Farkas Z. (2007b): Az intézmény fogalma, fedezete és formáltsága. Miskolci Jogi Szemle, 2. évf. 2: 33-55.; Farkas Z. (2008a): Az intézmények normatív és tényleges, szándékolt és nem szándékolt funkciói. I. rész. Társadalomkutatás, 26. évf. 1: 39-56; Farkas Z. (2008b): Az intézmények normatív és tényleges, szándékolt és nem szándékolt funkciói. II. rész. Társadalomkutatás, 26. évf. 2: 167-184.

Mielőtt rátérünk az intézmények típusainak a tárgyalására, a szabály és a kötelem fogalmához kapcsolódva röviden meghatározzuk az intézmény fogalmát olyan értelemben, amilyen értelemben ezt a kifejezést, illetve fogalmat a jelen tanulmányban használjuk.

Felfogásunk szerint a *szabály* a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó, és hosszútávra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi az adott körülmények között elvárt cselekvést, illetve viselkedést. A szabályokhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés, amely magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítését. (Erről lásd: Farkas 2007a)

Az ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott, és ebből a szempontból különböztetjük meg a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket. Az *intelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozatlan, ezért az ellenőrzés elvileg rendszertelen. A *kötelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozott, tehát elvileg rendszeres. A kötelem esetében az ellenőrzés külön szabályokba van foglalva, szabályok rögzítik a releváns cselekvések megfigyelésének, értékelésének, és a szankciók érvényesítésének a módját. Az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

Az *intelem* és a *kötelem* közötti fogalmi megkülönböztetésre támaszkodva röviden a következőképpen határozhatjuk meg az intézmény fogalmát. Az *intézmény* kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket *intézményes szabályoknak* nevezzük. Az intézmény tehát egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat, mint kötelmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Az intézmények létrehozásával és az ellenőrzéssel összefüggésben értelmezzük a fedezet fogalmát. Az *intézmény fedezetének* nevezzük az

adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Fedezetük szerint különbséget teszünk a külső fedezetű és a belső fedezetű intézmények között. A *külső fedezetű intézmény* fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik. A *belső fedezetű intézmény* fedezetével viszont az intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. (Erről lásd: Farkas 2007b)

Különbséget teszünk a szabályokhoz való beleélő és racionális alkalmazkodás, és ezzel a megkülönböztetéssel összefüggésben az intézmények normatív és tényleges funkciói között abból a szempontból, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. (Ehhez lásd: Farkas 2008a; Farkas 2008b) Az eddig említett fogalmakon túl e tanulmányban feltételezzük továbbá a *szükséglet* szűkebb fogalmának, és a *szükségletkielégítés* összetevőire vonatkozó, általunk bevezetett fogalmaknak az ismeretét. A *szükségletkielégítés összetevőin* belül megkülönböztetjük a *szükséglet tárgyát* és *negatív tárgyát*, a *szükségletkielégítés eszközt*, valamint *pozitív és negatív feltételét*. (Ehhez lásd: Farkas 2006a: 209-213; Farkas 2006b: 336-347)

A közösségi intézmények

A közösségi és a tiszta közösségi intézmény

Ebben a tanulmányban egyfelől a *szükségletkielégítés* összetevőire irányuló funkcióik, másfelől fedezetük szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Abból a szempontból, hogy az adott intézmény szabályai, és az intézmény funkciói a *szükségletkielégítés* milyen összetevőit képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, az intézmények következő típusait különböztetjük meg: (1) *közösségi intézmények*, (2) *társadalmi intézmények* és (3) *testiségi intézmények*. Fentebb említettük, hogy fedezetük szerint az intézmények lehetnek *külső fedezetű* vagy *belső fedezetű* intézmények.

A *közösség* és a *társadalom*, és ezzel összefüggésben általában a *közösségi* és a *társadalmi*

létezők megkülönböztetése legalább Ferdinand Tönniesig visszavehető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) Mi e hagyományos megkülönböztetéshez kapcsolódva beszélünk közösségi és társadalmi intézményekről, de a szóban forgó fogalmakat sajátosan értelmezzük. A testiségi intézmény kifejezéssel viszont valószínűleg még nem találkozhattunk a szakirodalomban. A közösségi és a társadalmi intézmények megkülönböztetését az 1. táblázatban láthatjuk, a testiségi intézmények altípusait majd később szemléltetjük.

Az alábbiakban először a közösségi intézmény, és a közösségi intézmény két altípusának, a tiszta közösségi és a kvázi-közösségi intézmény meghatározásával foglalkozunk. Röviden fogalmazva, közösségi intézménynek nevezzük a lelki szükséglet tárgyát képező intézményt. *Közösségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

A közösségi intézmények fedezetük szerint lehetnek belső fedezetű vagy külső fedezetű közösségi intézmények. Az előbbieket tiszta közösségi intézményeknek, az utóbbiakat kvázi-közösségi intézményeknek nevezzük. Az elnevezések arra utalnak, hogy az előbbi intézmények az „igazi” közösségi intézmények, az utóbbi intézményekben viszont eleve ellentmondás rejlik az intézmények fedezete és funkciója között.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösségi intézmény</i>	<i>Kvázi-közösségi intézmény</i>
eszközei és feltételei	<i>Belső fedezetű társadalmi intézmény</i>	<i>Külső fedezetű társadalmi intézmény</i>

1. táblázat: A közösségi és a társadalmi intézmények

Tiszta közösségi intézménynek nevezzük a belső fedezetű közösségi intézményt, amelynek létrehozása és fenntartása rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást igényel, ennek megfelelően az érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott. A tiszta közösségi intézmény tehát egyrészt belső fedezetű, az intézményes szabályok

érvényességi körébe eső egyének együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, és együttesen ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. Másrészt, az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az intézmény funkciói a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára.

A lelki szükségletek, és e szükségletek általános tárgyai a személyiséget jellemzik, és minden egyes egyén főleg önmaga lehet tisztában saját lelki szükségleteivel, valamint e szükségletek által szabályokkal szemben támasztott követelményekkel. Tehát az intézmény kialakításában és fenntartásában való közvetlen személyes részvétel biztosíthatja azt, hogy a kialakult, és az ellenőrzés révén érvényben tartott szabályok kielégítő mértékben megfeleljenek az e szabályok érvényességi körébe eső egyének lelki szükségleteinek. Mivel az adott intézmény érvényességi körébe eső minden egyes egyén közvetlen személyes részvételére, és érdemi befolyására van szükség az intézmény kialakításában és fenntartásában, a tiszta közösségi intézmény érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

A közvetlen személyes részvétel biztosíthatja ugyanakkor azt is, hogy a személyes elkötelezettség érzése alakuljon ki az intézményes szabályok azon vonatkozásainak a tényleges érvényesítésére is, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az egyes egyének lelki szükségleteinek. A szabályok együttes kialakítása és fenntartása ugyanis általában olyan megegyezést igényel, amelyben bizonyos mértékben valamennyi egyén lemond szükségletei korlát-

lan kielégítéséről. A személyes részvétel a szabályok kialakításában és fenntartásában jelentősen hozzájárul – a Mérei által úgynevezett „együttes élmény” révén – általában a szabályokkal való azonosuláshoz, tehát a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodáshoz. (Vö.: Mérei 1989: 29-44)

A tiszta közösségi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes közösségi* erkölcs, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. Az erkölcsi szabályok elvileg intelmek, és ilyen értelemben egy erkölcsi szabályrendszer elvileg nem intézmény. Valójában az intézmény és az erkölcs közötti átmenetet képezi azonban az olyan szabályrendszer, amelyet intézményes erkölcsnek nevezünk. *Intézményes erkölcsnek* nevezük, és a tapasztalat szintjén belső fedezetű intézménynek tekintjük az olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek – az egyének viszonylag szűk körére kiterjedő – érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony. Intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. (Ehhez lásd: Farkas 2007b: 50-51)

A fenti meghatározás szerint az intézményes közösségi erkölcs funkciói a lelki szükségletek tárgyait, az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A tiszta közösségi intézmények a valóságban gyakran nagyjából ilyen intézményes közösségi erkölcsök.

Tiszta közösségi intézményt, illetve intézményes közösségi erkölcsöt alakíthatnak ki például egy család, egy baráti társaság, egy szűk körű szabadidős klub, színjátszó kör, természetvédelmi egyesület, amatőr zenekar tagjai az együttes tevékenység szabályozására. Nézzük meg közelebbről például egy amatőr rock együttes közösségi intézményeit, illetve intézményes közösségi erkölcsöt.

Ha a szóbanforgó rock-együttes szabályrendszere megfelel az említett ismérveknek, az együttes valamennyi tagja egyenrangú, ugyanazokkal a jogokkal és köteleességekkel rendelkezik a szabályok kialakítása és fenntartása vonatkozásában. Az együttest és az egyes tagokat lényegesen érintő kérdésekre vonatkozó szabályokban a tagoknak kivétel nélkül egyet kell érteniük, egy szabály csak akkor

érvényes, ha azzal minden tag egyetért. Egy-egy kérdésben a vitát addig kell folytatniuk, amíg az egyetértés létre nem jön. Ugyanakkor valamennyi tagnak törekednie kell mások véleményének a figyelembevételére és a megegyezésre, mert e nélkül nem képesek szabályokat kialakítani és érvényben tartani.

Tételezzünk fel olyan egyéneket, akiknek szükségletük irányul a zenélésre és a másokkal való közös zenélésre, a zenélést csupán közvetlen örömszerzésnek, azaz a szükséglet tárgyának tekintik. Ha felmerül bennük az általános motívum, hogy szeretnének egy zenekarban játszani, eleve olyan egyénnel keresik a kapcsolatot, akikkel feltehetően egyetértésre juthatnak az ezzel összefüggő lényeges kérdésekben. Szabályokat kell kialakítaniuk mindenekelőtt a zenekar jellegére vonatkozóan, és bizonyos mértékben valószínűleg már e kérdésben is eltérnek az egyes tagok eredeti elképzelései. Végül megállapodhatnak, mondjuk abban, hogy egy rock zenét játszó zenekart szeretnének létrehozni, amely alkalmas szórakozóhelyeken zene szolgáltatására, ugyanakkor alkalmas koncertszerű fellépésre is. A tagsággal összefüggésben is teljes körű egyetértésre kell jutniuk, mert minden egyes tag hatással van általában a szabályokra, és így az együttes valamennyi tagjára. Tehát új tagot az együttes már meglévő valamennyi tagjának egyetértésével lehet felvenni, és valamelyik tag kizárása az együttes többi tagjának kivétel nélküli egyetértésével lehetséges. Megegyezésre kell jutniuk a normatív helyzetek és a szerepek felosztását illetően, és ki kell alakítaniuk az egyes szerepeket alkotó szabályokat. Például ki milyen hangszeren játszik, ki milyen feladatot vállal a zenekar tevékenységének szervezésében, a technikai feltételek megteremtésében. Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy milyen legyen az egyéni szükségleges felszerelés, amelyről valamennyi tagnak gondoskodnia kell, és meg kell határozniuk a közösen beszerzendő felszereléseket. Minden tagnak meg kell felelnie annak az elvárásnak, hogy olyan egyéni felszereléssel kell rendelkeznie, amely megfelelő a tagok által kívánt zenei hangzás és hangerő eléréséhez.

Fontos kérdésként merül fel a repertoárra vonatkozó szabályok kialakítása, mivel többé vagy kevésbé valószínűleg valamennyi tag ízlése eltér a többi tag ízlésétől. A repertoárt illetően valószínűleg olyan szabályt alakítanak ki, hogy az együttes repertoárjába olyan számokat kell és lehet felvenni, amelyek begyakorlásával és rendszeres előadásával

valamennyi tag egyetért. A megfelelő együttműködés eléréséhez a számok kiválasztásánál törekedniük kell egyrészt arra, hogy az együttes valamennyi tagjának az ízlése érvényesüljön, de még a többi tag által is elfogadható határok között. Másrészt azonban a repertoárt alkotó számok kiválasztásában tekintettel kell lenniük a tervezett fellépések várható közönségére és körülményeire is.

Ha feltételezzük, hogy az egyes tagoknak a színvonalas zenélésre irányul szükségletük, szabályokat fognak kialakítani a közös próbákra és az egyéni gyakorlásra vonatkozóan, amelyek betartását meg fogják követelni egymástól. Megfogalmazhatják például azt a szabályt, hogy a tagoknak rendszeresen fejleszteniük kell általános zenei tudásukat az adott hangszeren (vagy éneklésben), és a próbákra felkészülten kell eljönniük. Az előre megbeszélte, gyakorlandó számokat a próbákon egyénileg már megfelelő szinten kell tudni játszani. Vállalni kell a rendszeres próbálást, és a megbeszélte próbákra lehetőleg pontosan meg kell jelenni. Egyetértésre kell jutniuk a fellépésekre vonatkozóan, például hogy olyan fellépési lehetőségeket kell keresni és elvállalni, ahol egyrészt technikailag adott a jó hangzás lehetősége, másrészt, ahol a közönség igényei kielégítően illeszkednek a zenekar repertoárjához.

Bár az említett szabályok alapvetően olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, illetve határoznak meg a tagok körében, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik, de bizonyos vonatkozásokban a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit is képezhetik. Például a megfelelő zenekari felszerelés beszerzésére, a fellépési lehetőségek megszervezésére vonatkozó szabályok tulajdonképpen ilyen természetűek. Ha eleve feltételezzük, hogy a zenekar nem jövedelemszerzés céljából alakul, akkor is felmerülnek kérdések a költségek, és az esetleges jövedelmek egymás közötti elosztására vonatkozóan. Például a jövedelmet fordíthatják közös tulajdonba kerülő eszközök beszerzésére és/vagy egyénileg szétoszthatják a tagok között, az együttessel kapcsolatban felmerülő költségeik egy részének ellensúlyozására.

A fenti példából is kitűnhetett, hogy tiszta közösségi intézmények kialakítása és fenntartása nem problémamentes, főleg mert bizonyos mértékben különböznek az egyének szükségletei, illetve hasonló szükségletei is eltérő követelményeket támaszthatnak a szabályokra vonatkozóan. Az ezzel

kapcsolatos különböző elképzelések egyeztetését elvileg az teszi lehetővé, ha az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének közvetlenül személyesen vesznek részt az intézmények, illetve a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok érvényesülésének ellenőrzésében.

A tiszta közösségi intézmények természetének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg. A normatív funkció érvényesülése esetében az egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek az intézményes szabályoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszenek. A szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék eleve adott az egyének részéről, ehhez képest az ellenőrzés másodlagos. A normatív funkció érvényesülése, tehát a tiszta közösségi intézmények esetében az ellenőrzésnek az intézményes szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és az intézményes szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

A szociológiai elméletben a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik, tehát e szemléletmód szerint a szabályokból álló intézmények normatív funkciója érvényesül. A fentiek szerint ezt a felfogást egyértelműen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézményekre vonatkoztatva tekinthetjük érvényesnek, és majd látjuk, hogy bizonyos mértékben a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményekre vonatkoztatva, valamint bizonyos értelemben a testiségi intézményeken belül az úgynevezett ellátási intézményekre vonatkoztatva.

Például Parsons normativista rendszerelméletében az intézményesülés és az intézmény fogalma azt fejezi ki, hogy azok a szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről (normatív) elfogadottak és világosak, ezért az egyik fél cselekvései a szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek

vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők szándékai szempontjából, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja, és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozícióit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának. (Parsons 1951: 37-38) Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által készterve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Parsons – az előző bekezdésben csak nagyon röviden idézett – felfogása tulajdonképpen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézmények, illetve részben a kvázi-közösségi intézmények természetének felel meg. Parsons, és hozzá hasonlóan általában a normativista szemléletmód képviselői azonban ilyen természetűeknek tekintik általában az intézményeket. Ez alapvető tévedés, aminek valószínűleg főleg az a magyarázata, hogy amikor a társadalomkutató kidolgozza általában a társadalomra vonatkozó elvont fogalmakat és összefüggéseket, valójában nagyrészt mindig konkrét együttélési formákra gondol, és nagyrészt az ezekre vonatkozó ismereteit általánosítja az elvont társadalomra. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az adott együttélési formák megfelelő mintákként szolgálhatnak-e általában a társadalom megismeréséhez. Valószínű, hogy amikor Parsons elméleti szinten kialakította általában az intézményekre vonatkozó felfogását, elsősorban olyan valóságos intézményeket tartott szem előtt mintákként, amelyek fogalmaink szerint tiszta közösségi intézményeknek, esetleg a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetők. Ezáltal azonban alapvetően félreismerte az olyan intézmények természetét, amelyeket mi társadalmi intézményeknek nevezünk.

A kvázi-közösségi intézmény

A tiszta közösségi intézmény fedezetével tehát nem rendelkezhetnek az adott intézmény érvényességi körén kívüli egyének, eltekintve annak általában vett szavatolásától, hogy az egyének az adott körben – bizonyos korlátok között – maguk hozhatják létre saját intézményeiket. Találhatunk azonban olyan intézményeket, amelyek bár külső fedezetűek, de az érvényességi körükbe eső cselekvések, és az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek jellemzően mégis a lelki szükségletek tárgyait képezik az érvényességi körükbe eső egyének számára. Ezeket az intézményeket nevezük kvázi-közösségi intézményeknek.

Kvázi-közösségi intézménynek nevezük a külső fedezetű közösségi intézményt, amelynek a létszáma egyértelműen nem korlátozott, de amelyben ellentmondás van az intézmény fedezete és funkciója között. Mint már említettük, az elnevezés arra utal, hogy az ilyen intézmények nem „igazi” közösségi intézmények. A kvázi-közösségi intézményekben belső ellentmondás rejlik ezen intézmények fedezete, és a szükségletkielégítésre irányuló funkciói között. Az előző alcím keretében hangsúlyoztuk ugyanis: azt, hogy egy adott intézmény a lelki szükséglet tárgyát képező cselekvési lehetőségeket és képességeket hozzon létre az érvényességi körébe eső egyének számára, épp az biztosítja – az intézmény érvényességi körébe eső adott tevékenység jellegén túl –, hogy az adott intézményt maguk az érintett egyének alakítják ki. Amennyiben mások alakítják ki az intézményes szabályokat, és mások ellenőrzik az érvényesülésüket, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének, és/vagy az intézmény érvényességi körébe eső egyének motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösségi intézmények esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének szükségleteinek ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az intézmény szabályait.

Kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetjük például az egyházak intézményeit a hívők szem-

pontjából. Az istentisztelet, a keresztlő, a temetés, a gyónás vagy az úrvacsora lefolytatására vonatkozó szabályok tulajdonképpen a hívóktól függetlenül léteznek, de a vallásukat gyakorló hívók ezen szabályok érvényességi körébe eső cselekvései számukra jellemzően a lelki szükségletek tárgyait képezik. Vagy például az ifjúsági klubok szabályait nagyrészt nem maguk a klubtagok, hanem az őket irányító felnőttek alakítják ki és tartják fenn. De az erre irányuló tudatos szándékból eredően e szabályok olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hozhatnak létre a klubtagok körében, amelyek lelki szükségleteik tárgyait képezik. Másik példával élve, az apácázárda szigorú szabályai az egyszerű apácák számára eleve adottak. De amennyiben az apácát a hit vezérelte erre a pályára, hitbeli köteletségének érezheti, hogy e szabályok előírásainak eleget tegyen.

A kvázi-közösségi intézmények lelki szükségletek tárgyaira irányuló funkciójának alapvetően a beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg, amely azonban a külső fedezettel összefüggő ellentmondás következtében elvileg is tökéletlenül érvényesül. A fentebb említett belső ellentmondás a kvázi-közösségi intézmények fedezete és funkciója között különféle zavarokat idéz elő a kvázi-közösségi intézmények szabályaihoz való alkalmazkodásban, és az ilyen intézmények által meghatározott emberi viszonyokban és magatartásokban, de e kérdéssel itt nem foglalkozunk. A kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de minél több egyén esik ezen intézmények érvényességi körébe, annál jelentősebb az említett belső ellentmondás, s annál kevésbé valószínű, hogy még kvázi-közösségi intézményekről, vagy egyáltalán intézményekről beszélhetünk.

A társadalmi intézmények

A társadalmi intézmény fogalma és funkciója

A szociológiai irodalomban intézmény és társadalmi intézmény általában azonos fogalmak, a társadalmiság tág értelmezésének megfelelően. Mi viszont különbséget teszünk az intézmények fő típusai között, amelyekben belül a külső és a belső fedezetű társadalmi intézmények az intézmények sajátos típusait képezik.

Röviden fogalmazva, *társadalmi intézménynek* nevezzük tényleges funkciója révén a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételét képező intézményt. Társadalmi intézménynek nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Társadalmi intézményeket találunk tipikusan például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység területén. Társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, az örökösödési jog, vagy az adózásra vonatkozó jog. Társadalmi intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata. Ilyen intézmény egy munkahelyi vagy politikai „klikk” nem formális szabályrendszere.

A társadalmi intézmények esetében nem lehet szó a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál említett ellentmondásról az intézmények fedezete és funkciója között. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei ugyanis az egyének szükségleteihez és személyiségéhez képest tetszőlegesen. A társadalmi intézmények tehát külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek, különösebb feltétel kikötése nélkül. A társadalmi intézmények azonban a valóságban többnyire, illetve döntően külső fedezetűek, és alapvetően ezen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre és maradhatnak fenn belső fedezetű társadalmi intézmények.

A társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciójának az érvényesülése felel meg. Amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az

ellenőrzés, amelynek – az úgynevezett konvencióktól eltekintve – lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára.

Hangsúlyozzuk azt is, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Azaz, a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak. (Farkas 2008b) Majd később látjuk, hogy az intézményes szabályoktól való eltérés különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények esetében jellemző, viszont a belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

A közösségi intézmények tipikus funkcióit tárgyalva említettük, hogy a normativista szemléletmód tulajdonképpen a közösségi intézmények, különösen a tiszta közösségi intézmények vonatkozásában tekinthető érvényesnek. E szemléletmód alapvető tévedése, hogy nem tesz különbséget a közösségi és a társadalmi intézmények között, és az általunk úgynevezett társadalmi intézményekről is azt feltételezi, hogy normatív funkcióik révén határozzák meg az egyének cselekvéseit, és az összetettebb társadalmi jelenségeket.

A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény

Különbséget tehetünk a külső fedezetű társadalmi intézmény és a belső fedezetű társadalmi intézmény között, annak megfelelően, ahogyan egyrészt a társadalmi intézmény, másrészt korábban a külső és a belső fedezetű intézmény fogalmát meghatároztuk.

A külső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől

függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozzák létre az intézményes szabályokat, és végső soron mások ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Tipikusan ilyen intézményekből áll például a gazdasági szervezet szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere. A modern (nemzeti) társadalom átfogó intézményei tulajdonképpen külső fedezetű társadalmi intézmények. Általában az állampolgárok szempontjából külső fedezetű társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, a családjog vagy az örökösödési jog, az adózásra vonatkozó jog. Ilyen intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere általában a vállalat alkalmazottai számára, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata általában az oktatók és a hallgatók számára.

A belső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen alakítják ki az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Ilyen intézményeket hoznak létre például a munkahelyi „klikk” tagjai, esetleg a szabadon társult kisebb létszámú vállalkozások tagjai. Említhetjük példaként a közkereseti társaság, a betéti társaság vagy a kartell intézményeit, amelyek egyrészt belső fedezetű, másrészt társadalmi intézmények. A belső fedezetű társadalmi intézmény tehát a fedezet szempontjából hasonló a tiszta közösségi intézményhez, de a szükségletkielégítés összetevői szempontjából lényeges különbség van köztük.

A belső fedezetű társadalmi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes társadalmi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Ismét utalunk arra, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyi-

ben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. A fenti meghatározás szerint az intézményes társadalmi erkölcs funkciói és szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára. A szóban forgó intézmény társadalmi természetű szerint tiszta intézmény, intézményként viszont nem tiszta intézmény, hanem kvázi-intézmény.

A korábban tárgyalt intézményes közösségi erkölcstől eltérően, intézményes társadalmi erkölcs a valóságban viszonylag kevés valószínűséggel alakul ki, tehát a valóságban a belső fedezetű társadalmi intézményekként értelmezhető szabályrendszerek közelebb állnak a tiszta intézményhez, mint a kvázi-intézménynek tekintett intézményes erkölcshöz. Ez azzal magyarázható, hogy a társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amin azt értettük, hogy ellenőrzésre eleve szükség van az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is. Tehát az ellenőrzés általában eleve kevésbé lehet hatékony, ha kifejezetten nem szabályozott. A külső fedezetű társadalmi intézményeket viszont egyáltalán nem helyettesítheti az erkölcs, de az erkölcsi szabályok bizonyos mértékig módosíthatják az ilyen intézmények funkcióit is. Félig-meddig intézményes társadalmi erkölcsnek, de félig-meddig tiszta intézménynek is tekinthető például egy munkahelyi „klikk” nem hivatalos szabályrendszere. A rokonságban is kialakulhat intézményes társadalmi erkölcs bizonyos munkák (házépítés, szüret, disznóölés stb.) kölcsönös segítségnyújtás révén való elvégzésének a szabályozására.

A társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de a belső fedezetű társadalmi intézmények esetében nagy létszám, és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják.

A külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan. Egyrészt, mert a szükségletkielégítés eszközei és feltételei, amelyeket a társadalmi intézmények létrehozhatnak, az egyének személyiségéhez képest tetszőlegesen. Másrészt, a tisztán külső fedezetű társadalmi intézmények esetében az egyének nem

vesznek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében, sem közvetlenül sem közvetve. Tehát külső fedezetű intézmények érvényességi körébe emberek százai, ezrei, milliói, tízmilliói, százmilliói is eshetnek. Azonban minél több egyén esik egy adott intézmény vagy intézményrendszer érvényességi körébe, a fedezettel rendelkező egyének annál több közvetítésen keresztül gyakorolhatják az ellenőrzést. Az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ezzel összefüggésben, minél több egyén esik egy intézmény érvényességi körébe, és minél közvetettebb az ellenőrzés, az adott intézmény tényleges funkciói annál inkább eltérhetnek az intézményes szabályoktól.

A belső fedezetű társadalmi intézmények esetében összetettebb a probléma. Ezen intézmények esetében ugyanis az érvényességi körükbe eső egyéneknek nem kell feltétlenül közvetlenül is részt venniük az intézményes szabályok kialakításában és érvényesülésük ellenőrzésében. Azonban végül is minden egyes egyének közvetlen részvétel formájában is jóvá kell hagynia a kialakult szabályokat, és ellenőriznie kell a közvetlen ellenőrzés jogával felruházott egyéneket. Ezért bár a belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de nagy létszám és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják. Bár elvileg lehetségesek, de a valóságban kevés valószínűséggel alakulnak ki olyan belső fedezetű intézmények, amelyek érvényességi körébe nagyszámú egyén esik. Például a politikai pártok vagy a szakszervezetek intézményei formálisan részben belső fedezetű intézményeknek tűnnek, de valójában tulajdonképpen külső fedezetű intézmények.

Azt a korábbi állításunkat, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak, a társadalmi intézmények két fő típusának a megkülönböztetése után pontosíthatjuk. A külső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek vagy nem felelnek meg, illetve általában részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak. A belső fedezetű társa-

dalmi intézmények tényleges funkciói viszont alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

Az eddigiekből már kitűnhetett az intézmények funkcióira vonatkozóan a következő általános összefüggés: azt, hogy egy intézmény funkciói milyen mértékben felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szóban forgó tipizálás mindkét szempontja meghatározza. Általánosságban egyrészt azt mondhatjuk, hogy kevésbé jellemző az intézmények funkcióinak az eltérése az intézményes szabályoktól a közösségi intézmények esetében, és nagyobb mértékben jellemző a társadalmi intézmények esetében. Másrészt kevésbé jellemző a szóban forgó eltérés a belső fedezetű intézményekre, és nagyobb mértékben jellemző a külső fedezetű intézményekre.

Itt már csak a társadalmi intézményekről beszélve, a külső fedezetű intézmények esetében elvileg esetleges, hogy az intézmények funkciói megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A valóságban igen gyakori, hogy a külső fedezetű társadalmi intézmények olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények esetében viszont a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények funkciói megfelelnek az intézményes szabályoknak. Fentebb utaltunk azonban arra, hogy a valóságban belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, tehát az említett összefüggés csak bizonyos mértékig érvényesül.

A testiségi intézmények

Az ellátási intézmény

Összefoglaló elnevezéssel *testiségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) amennyiben szükség van szankcióra, az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. A testiségi in-

tézmények egyik altípusát az ellátási intézmények, másik altípusát a közvetlen kényszerítő intézmények képezik. A testiségi intézmények típusait a 2. táblázatban szemléltetjük, a következőkben először az ellátási intézményekkel foglalkozunk.

Ellátási intézménynek nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének mint ellátottak számára: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a testi szükségletek tárgyait képezik.

Az ellátási intézmények arra szolgálnak, hogy az érvényességi körükbe eső ellátottak, illetve gondozottak bizonyos testi szükségleteit kielégítsék. Az ellátottak szempontjából, illetve az ellátottakra vonatkoztatva ellátási intézmények például az olyan egészségügyi intézmények, amelyek a betegek gyógyítását, az egészséges emberek egészségének a megóvását szolgálják. A gondozói intézmények, amelyek a gondozottak általános ellátásáról, testi szükségletei közvetlen kielégítéséről gondoskodnak. Ilyen intézmények a nyilvánosház bizonyos intézményei az adott szolgáltatást igénybe vevő vendégek számára, akik ily módon kielégíthetik nemi szükségleteiket.

Bizonyos testi szükségletek közvetlen kielégítésére vonatkozóan elvileg elképzelhetőek olyan tiszta ellátási intézmények, amelyek érvényességi körében az ellátók és ellátottak szerepei nem különülnek el, az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének ugyanakkor ellátók és ellátottak is. A valóságban azonban az ilyen ellátási intézmény valószínűtlen, és elvileg is azt előfeltételezzük, hogy az ellátási intézmények érvényességi körében elkülönülnek egyfelől az ellátottak szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények ellátási intézmények. Másfelől viszont az ellátók szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények már nem ellátási intézmények, hanem közösségi vagy társadalmi intézmények, esetleg közvetlen kényszerítő intézmények.

Tehát előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény, esetleg közvetlen kényszerítő intézmény.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Testi szükségletek tárgyai	<i>Belső fedezetű ellátási intézmény</i>	<i>Külső fedezetű ellátási intézmény</i>
Testi szükségletek negatív tárgyai, szk. negatív feltételei	-	<i>Közvetlen kényszerítő intézmény</i>

2. táblázat: A testiségi intézmények típusai

Vegyünk például olyan intézményt, amely által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek bizonyos egyének betegségének gyógyítására, közvetlen táplálására, közvetlen testi gondozására (mosdatás, tornáztatás stb.) irányul. E cselekvési lehetőségek és képességek az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének számára már nem képezik a testi szükségletek tárgyait, tehát vagy a lelki szükségletek tárgyait kell hogy képezzék, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Tehát az adott intézmény az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének szempontjából vagy közösségi, illetve kváziközösségi, vagy társadalmi intézmény. A gondozó lehet például egy családtag, vagy egy jótékonyági szeretetotthon gondozója, de lehet egy kórház vagy idősok otthona fizetett gondozója. Az előbbi esetben a gondozó szempontjából az adott intézmény közösségi, az utóbbi szempontjából társadalmi intézmény. Az ellátó, illetve a szolgáltatást nyújtó intézményes helyzetében lévő egyén szempontjából az adott intézmény esetleg lehet – a következőkben tárgyalandó – közvetlen kényszerítő intézmény is, például a rabszolga esetében, aki tulajdonosa testi szükségleteinek a közvetlen kielégítését szolgálja.

Az ellátottak vagy gondozottak vonatkozásában eleve feltételezhető az intézményes szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, tehát a helyeslően vagy helytelenítéssel túl más szankciókra elvileg nincs szükség. Az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról nézve az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg.

Az ellátási intézmények, figyelembe véve azt is, hogy eleve közösségi vagy társadalmi, esetleg közvetlen kényszerítő intézményekbe ágyazódnak, külső vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek. A kórházi osztály betegek ellátására vonatkozó intézményei például a betegektől függetlenül léteznek, de tulajdonképpen az ellátók (or-

vosok, nővérek) számára is külső fedezetűek. Úgy tűnik, hogy a belső fedezetű intézmények esetében, amennyiben az adott intézmény részben ellátási intézményként is értelmezhető, nem különül el az ellátási intézmény és a közösségi vagy a társadalmi intézmény. Például a család intézményeiben, illetve intézményes erkölcsében egymással összefonódva léteznek azok a szabályok, amelyek közösségi, amelyek társadalmi, és amelyek ellátási funkciókat látnak el.

A közvetlen kényszerítő intézmény

Az intézmények eddig tárgyalt típusaitól alapvetően eltérnek azok az intézmények, amelyeket közvetlen kényszerítő intézményeknek nevezünk, és amelyek az úgynevezett testiségi intézmények másik és fontos altípusát képezik. *Közvetlen kényszerítő intézménynek* nevezük az olyan külső fedezetű intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső, kényszerített egyének számára (1) az adott intézmény a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, oly módon, hogy (2) az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.

A közvetlen kényszerítő intézmények eleve külső fedezetűek a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára. Közvetlen kényszerítő intézmények például a börtönök, a fegyenctelep, a kórházi zárt osztályok bizonyos intézményei az elítéltek és az elzártak számára. Közvetlen kényszerítő intézmények azok a büntetőjogi intézmények is, amelyek szabályaihoz közvetlenül kapcsolódik szankcióként a testi kényszerítés (erőszakos rendőri beavatkozás, letartóztatás, börtönbüntetés, esetleg kivégzés).

Máshol röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy testi kényszerítés alkalmazása révén a

szükségletkielégítés összetevőiként létre lehet hozni, illetve meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. (Farkas 2007a: 78) Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazásának az elkerülése céljából robotoljon, vagy rendszeresen adózzon. De a testi kényszerítés, mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoznak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munkateljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó testi kényszerítő szankciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

A közvetlen kényszerítő intézmények olyan felemás intézmények, amelyek a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára más természetűek. Egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie. A közvetlen kényszerítő intézmények mindig feltételeznek olyan társadalmi, esetleg közösségi intézményeket, amelyek a közvetlen kényszerítést végrehajtó egyének cselekvéseit szabályozzák. Például a börtön rabjai körében érvényben lévő közvetlen kényszerítő intézmények feltételezik a börtönőrök körében érvényesnek tekinthető társadalmi intézményeket. Vagy a rabszolgákkal szembeni közvetlen kényszerítő intézmények fenntartása igényli a rabszolgatartók és a rabszolgák felügyelői körén belül érvényes társadalmi intézményeket.

Részben a közvetlen kényszerítő intézmények felemás természetére mutat rá Hart is, amikor azt írja, hogy a szabályok valamilyen rendszerét csak akkor lehet ráerőltetni az emberek egy részére, ha elegendő számban vannak olyanok, akik azt önként elfogadják. Az önkéntes együttműködésük és az ebből eredő hatalom nélkül nem szilárdítható meg a jog kényszerítő ereje. Az a kényszerítő erő viszont,

amit így a hatalomra alapozva szilárdították meg, kétféleképpen használható. Alkalmazható kizárólag a gonosztevők ellen, akiknek felkínálták a szabályok védelmét, de megszegték azokat. De alkalmazható arra is, hogy leigázzanak, és állandó alávetettségben tartsanak egy alárendelt csoportot, amelynek mérete az uralkodó csoporthoz képest attól függően lehet nagy vagy kicsi, hogy a kényszernek, a szolidaritásnak és a fegyelmezésnek milyen eszközei állnak a felüllevők rendelkezésére, és hogy mennyire kiszolgáltatottak és mennyire képtelenek a szervezkedésre az alávetettek. (Hart 1995: 233)

Az nyilvánvaló, hogy felemás természetű közvetlen kényszerítő és társadalmi intézmények kialakulhatnak, és a valóságban kialakulnak, mivel – ahogyan a következőkben hangsúlyozzuk – az adott intézmények mindkét oldalról racionális alkalmazkodást feltételeznek. Eltekintünk azonban annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy a valóságban mennyiben alakulhatnak ki olyan intézmények, amelyek a kényszerítő intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi intézmények.

A közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciójának az érvényesülése felel meg. Már említettük, hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A közvetlen kényszerítő intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amelynek igen lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Láttuk, hogy ebben az esetben az ellenőrzés szankciói eleve a szükségletek negatív tárgyait képezik az egyének számára

A testi kényszerítéshez, és az ilyen természetű szankciókkal alátámasztott szabályokhoz való racionális alkalmazkodás igen fontos előfeltétele viszonylag nagyszámú egyének együttélésének. Viszonylag nagyszámú egyének viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkal-

mazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

Az intézmények e tanulmányban elemzett típusai természetesen ideáltípusok, azaz a valóságos intézmények lehetnek részben közösségi, részben társadalmi vagy testiségi intézmények, részben belső fedezetű, részben külső fedezetű intézmények. A család intézményei például a legnyilvánvalóbban magukon viselik a különböző típusok ismertetőjegyeit, és tisztán egyik típust sem képviselik. Egyes valóságos intézmények azonban elég tisztán kifejezik az intézmények egyes típusainak a sajátosságait.

Összefoglalás

Miután röviden utalunk az ismertnek feltételezett fontosabb fogalmakra, ebben a tanulmányban egyfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik, másfelől fedezetük szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Az előbbi szempontból megkülönböztetjük a közösségi, a társadalmi és a testiségi (az ellátási és a közvetlen kényszerítő) intézményeket. Fedezetük szerint megkülönböztetjük a belső fedezetű és a külső fedezetű közösségi, társadalmi és testiségi intézményeket. Rámutatunk az egyes típusok jellemző vonásaira, és e vonásokkal összefüggésben arra, hogy az intézmények egyes típusainak az intézmények milyen funkciójának érvényesülése felel meg. A közösségi intézmények és az ellátási intézmények természetének az intézmények normatív funkciójának érvényesülése felel meg. A társadalmi intézmények és a közvetlen kényszerítő intézmények természetének viszont az intézmények tényleges funkciójának érvényesülése felel meg.

Abstract

After referring briefly to the most important concepts, which are supposed to be known, in this paper we differentiate the main types of institutions, partly according to their functions concerning the components of need satisfaction, and partly according to their coverage. From the former point

of view we make a distinction between community, social and corporality (welfare and direct coercive) institutions. According to their coverage, we distinguish between the mentioned institutions with internal and external coverage. We point out the characteristic features of the individual types, and, in connection with these features, we also determine which functions of institutions correspond to the certain types of institutions. It is the fulfilment of the normative functions of the institutions that corresponds to the nature of community and welfare institutions, whereas it is the fulfilment of the factual functions of the institutions that corresponds to the nature of social and direct coercive institutions.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. – Paul Colomy (1990):
Toward Neofunctionalism. In: Paul Colomy (ed.):
Neofunctionalist Sociology.
Brookfield: Edward Elgar Publishing Limited, 5-17.
- Berger, Peter L.– Thomas Luckmann (1998):
A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.
Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó
- Blau, Peter. M. (ed.) (1976):
Approaches to the Study of Social Structure.
London: Open Books
- Blumer, Herbert (1969):
Symbolic Interactionism. Perspective and Method.
Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Burgess, Robert L. – Don Bushell (eds.) (1969):
Behavioral Sociology.
New York: Columbia University Press
- Colomy, Paul (ed.) (1990):
Neofunctionalist Sociology.
Brookfield: Edward Elgar Publishing
- Elster, Jon (1995):
A társadalom fogaskerekei.
Budapest: Osiris-Századvég Kiadó

- Farkas Zoltán: A szerző hivatkozott munkáit lásd az 1. sz. lábjegyzetben.
Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) (2000):
Szociológiai irányzatok a XX. században.
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Giddens, Anthony (1984):
The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.
Cambridge: Polity Press
- Goffman, Erving 1981:
A hétköznapi élet szociálpszichológiája.
Budapest: Gondolat Kiadó
- Granovetter, Mark (1994):
A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.):
A gazdasági élet szociológiája.
Budapest: AULA Kiadó, 61-79.
- Hart, Herbert L. (1995):
A jog fogalma.
Budapest: Osiris Kiadó
- Hechter, Michael (1990):
The Emergence of Cooperative Social Institutions.
In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wipplet (ed.):
Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.
New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Hechter, Michael– Karl-Dieter Opp – Reinhard Wipplet (ed.) (1990):
Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.
New York: Walter de Gruyter
- Homans, George C. (1969):
The Sociological Relevance of Behaviorism.
In: Robert L. Burgess, – Don Bushell (eds.):
Behavioral Sociology.
New York: Columbia University Press, 1-24.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) (1994):
A gazdasági élet szociológiája.
Budapest: AULA Kiadó
- Mead, George Herbert (1973):
A pszichikum, az én és a társadalom.
Budapest: Gondolat Kiadó
- Mérei Ferenc (1989):
Társ és csoport.
Budapest: Akadémiai Kiadó
- Mills, C. Wright – Hans Gerth (1970):
Jellem és társadalmi struktúra.
In: C. Wright Mills:
Hatalom, politika, technokraták.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 39-114.
- Mills, C. Wright (1970):
Hatalom, politika, technokraták.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Némedi Dénes (szerk.) (1988):
Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás).
Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) (1962a):
Toward a General Theory of Action.
(1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1962b):
Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.):
Toward a General Theory of Action.
(1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1988):
A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.):
Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. (Válogatás).
Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, Talcott (1951):
The Social System.
New York: Free Press
- Parsons, Talcott (1971):
The System of Modern Societies.
Englewood Cliffs, Prentice Hall

- Parsons, Talcott (1976):
Social Structure and the Symbolic Media of Interchange. In: Peter. M. Blau (ed.):
Approaches to the Study of Social Structure.
London: Open Books, 94-120.
- Parsons, Talcott (2000):
A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.):
Szociológiai irányzatok a XX. században.
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Scott, W. Richard (1995):
Institutions and Organizations.
London, Sage Publications
- Tönnies, Ferdinánd (1983):
Közösség és társadalom.
Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Weber, Max (1995):
Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/2.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max (1987):
Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.
Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Kraiciné Szokoly Mária

ANDRAGÓGUS SZEMMEL AZ IDEGENNYELV OKTATÁSRÓL

Európai és hazai kitekintés

Egy filológiai tanulmány adata szerint¹ a világ lakosságának több mint 70 %-a többnyelvű, ami azt jelenti, hogy az anyanyelvük mellett otthonosan mozognak és kommunikálnak más nyelveken is, többnyire a velük együtt élő, más anyanyelvű és kultúrájú nyelvközösségekkel, tehát mentalitásukban befogadják a más kultúrákat.

Már a 2000-ben, az európai nyelvi akadémiák értekezletén szorgalmazták a többnyelvűség és a kulturális sokszínűség fejlesztését, miszerint „Az európai többnyelvűség fenntartásában az idegennyelv-oktatásra fontos szerep hárul. Az idegennyelv-oktatásnak legkésőbb az általános iskolában el kell kezdődnie közös európai minőségi mércéknek megfelelően. Az idegennyelv-oktatás célja két európai idegennyelven való írásos és szóbeli cselekvőképesség elsajátítása, valamint további nyelveken az értés- és olvasási készségek kifejlesztése. Cél továbbá a szomszédos országok nyelveinek megismertetése, közvetítése.”

Számos Európai tanácsi dokumentum² hívja fel a figyelmet a nyelvi, ezen belül a működőképes idegennyelvű tudás fontosságára, mivel a soknyelvű Európában a nyelvismeret a mobilitás és a társadalmi-gazdasági versenyképesség egyik fontos feltétele. Ezek között témánk szempontjából különös figyelmet érdemelnek az alábbiak.

- 2000. márc. 23-24. lisszaboni Európa tanácsi határozat, amely az idegen nyelveket befogadja az egész életen át tartó tanulás révén biztosítandó új alapvető készségeket meghatározó európai keretrendszerbe.

¹ Komlósi László-Knif Erzsébet: *Modern Filológia Közlemények, Volumem 4/1. pp44-53. (letöltés: 2008. szept.)*

² u.a. Szerzők szerint a nyelvközösséget identitásformáló kulturális narratívák tartják össze, amelyben a nyelviség, illetve az egynyelvűség a nyelv által létrehozott társas valóságra vonatkozó reflexív élmények segítségével inherens világteljességet hoz létre. Ebben a közegben nyelv és kultúra specifikus mintázatokat sajátítanak el a nyelvközösség tagjai, amely hatékonyan működő általános társas-interaktív képességeket biztosít számukra interkulturális kontextusokban való érintkezésekhez. A közösségi nyelvek megállapodáson nyugvó közvetítőeszközöknek tekinthetők, amelyek tapasztalati élmények alapján kialakított társas valóságot hoznak létre.

- Az Európai Unió Alapjogi Chartájának 22. cikke elismeri, hogy az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget.
- Az Európa Tanács 2002. március 15-16-i barcelonai nyilatkozata, amely további intézkedésekre szólított fel az alapkészségek elsajátításának javítása, különösen az ajánlott két idegennyelv igen fiatal életkorban kezdődő tanítása révén.
- „A nyelvtanulás és a nyelvi sokszínűség ösztönzése: cselekvési terv 2004-2006.” c. 2003. július 24-i bizottsági közlemény, s az azt követő, a cselekvési terv végrehajtásáról szóló 2007. szept. 25-i bizottsági jelentése.
- A képesítések és szakmai alkalmasság átláthatóságának egységes közösségi keretéről (EUROPASS) szóló 2004. december 15-i, 2241/2004/EK európai parlamenti és tanácsi határozat.
- Az „Új keretstratégia a többnyelvűség ösztönzésére” c. 2005. november 22-i bizottsági közlemény, amely felöleli a nyelvek támogatására és a polgárokkal folytatott kommunikáció javítására irányuló külső és belső fellépéseket.
- Az Európai nyelvi Kompetenciamutatóról szóló 2006. május 19-i tanácsi következtetések, amelyek megerősítették, hogy az idegennyelvi készségek, valamint a népek közötti kölcsönös megértés elősegítése a munkaerő mobilitásának előfeltétele és hozzájárulnak az Európai Unió gazdaságának versenyképességéhez;
- Az egész életen át tartó tanulásához szükséges kompetenciákról szóló 2006. december 18-i európai parlamenti és tanácsi ajánlás, melyek egyike az idegennyelven folyó kommunikáció;
- Az európai kulturális menetrendről szóló 2007. november 16-i tanácsi állásfoglalás, mely a többnyelvűséget a kulturális örökség népszerűsítését szolgáló egyik kiemelt cselekvési területként határozza meg.

A nyelvi kompetenciák fontosságát jelzi az a tény, hogy az Európai Parlament és a Tanács 2006/962/EK sz. ajánlásában megfogalmazott Európai Referenciakeret a kulcskompetenciák között első helyen a kommunikációt, második helyen az idegen nyelven folytatott kommunikációt jelöli meg, az Európai Tanácsa 2008. májusi többnyel-

vűségéről szóló nyilatkozata pedig meghatározta az idegennyelvoktatás hat tudásszintjét (A1 Minimum-szint; A2 Belépő-szint; B1 Küszöb-szint; B2 Közép-szint; C1 Haladó-szint; C2 Mester-szint).

Hazánkban az elmúlt két évtizedben jelentős mértékű változások mentek végbe a nyelvoktatás területén, mégis, továbbra is kiemelten kell kezelni a felnőttek képzésében az idegennyelvoktatás kérdését. Az Oktatási Minisztérium anyag szerint: „... a lakosság nyelvtudásának javítása érdekében a nyelvoktatás és –tanulás terén is jelentős előrehaladás szükséges: növelni kell a két, vagy több idegen nyelvet beszélő, a nyelvet készség szinten használni képes diákok számát; emelni kell a tartalomalapú nyelvoktatást megvalósító közoktatási intézmények számát, valamint hangsúlyt kell fektetni a felsőoktatásra, a szaknyelvi tananyag fejlesztésre és oktatásra, a pedagógusok képzésére, átképzésére, továbbképzésére valamint a felnőttképzésre. Egyúttal a formális nem formális és informális keretek között folyó nyelvoktatás hatékonyabbá tétele érdekében a nyelvoktatás módszertani megújítása, infrastrukturális feltételeinek javítása mellett szükséges az informatika és a hírközlés nyújtotta lehetőségek maximális kiaknázása.”

Az OM Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya és az Európa Tanács Nyelvpolitikai Főosztálya szakértői csoportja által 2002.-2003-ban kidolgozott „Nyelvoktatás politikai arculat” c.³ dokumentuma összegzi a nyelvoktatás jelenlegi magyarországi helyzetét és a jövőbeli elképzeléseket. Az anyag megállapítja, hogy „a szakma orientált nyelvtanítást és felnőttoktatást folytató pedagógusok és iskolák több nemzetközi projektnek köszönhetően metodikával, szakmai kapcsolatrendszerrel és együttműködési projekt-tapasztalattal rendelkeznek.”⁴ Ugyanakkor megállapítja, hogy „a távoktatással történő nyelvtanulásnak még nincs meg a módszertani kultúrája”⁵, érdekes és meglepő az a megállapítás miszerint „A nyelvtanulás-nyelvtanítás kultúra specifikus arculata, az interkulturális és plurikulturális kompetencia szerepe mostanában kezd tudatosodni a nyelvpedagógusok zömének a fejében, és így lehetségé válik az ezekkel kapcsolatos szakmai ismeretek további bővítése.” E kijelentést az egyetemeken nyelvi tanszékeken oktató kollégák bizonyára megcáfolnák.

³ www.okm.hu „Nyelvoktatás politikai arculat” letöltés 2008 október 10.

⁴ u.o. 14. p.

⁵ u.o.15. p.

Magyarországi helyzetkép⁶

Magyarországon a nyelveket beszélők elsősorban az angol és német nyelvet birtokolják, a hosszú éveig tartó orosz nyelvtanítás nem volt eredményes. Használható angol nyelvtudással a 15-44 éves népesség 17%-a, némettudással 10%, más nyelveken a vizsgált korosztály 4%-a beszél. Orosz nyelvtudással a 30-on felülieknek csupán 2%-a rendelkezik.

A 15-44 éves magyar népesség 45%-a egyáltalán nem beszél nyelveket, a 45 év alattiaknak csak 7%-a felel meg annak az Uniós követelménynek, hogy mindenki legalább két nyelvet beszéljen az anyanyelvén kívül. Mivel a nyelvoktatás egyre inkább az oktatás középpontjába kerül (diplomaszerzés feltétele, felvételi pluszpontszám), ezért a nyelveket beszélők aránya jóval magasabb a fiatalabb korosztályokban, nagyobb arányban, több nyelvet és intenzívebben tanulnak.⁷ A 15-44 évesek 25%-a mondhat magáénak legalább B1 szintű, 30%-a A1, A2 szintű tudást, közülük 11% rendelkezik nyelvizsga szintű tudással.

A nyelvtudás erőteljesen kapcsolódik az iskolai végzettséghez, a diplomás népesség 70%-a beszél legalább egy nyelven B1 szinten, és minden ötödik beszél még egy nyelvet. Az érettségizetteknél ez 26%, az érettségivel nem rendelkezők között ez az arány 5%.

A nyelvismeret jelentőségének gyors növekedését jelzi az a tény, hogy minden tizedik 45 év alatti aktív kereső olyan munkát végez, amelynek során rendszeresen használnak idegen nyelveket. Az idegennyelv oktatása sok éven keresztül ingyenes volt – rendszerváltás óta a növekvő elvárások miatt megnőtt a nyelviskolákba, vagy magán nyelvtanárhoz járók száma. A nyelvtanulás költségeihez való hozzájárulás a leggyakoribb munkahelyi támogatási forma. A nyelviskolába járók aránya a 20-24 éveseknél lényegesen nagyobb, mint a 15-19 éves korosztálynál.

⁶ A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet a nemzeti felnőttképzési Intézet megbízásából a Nyelviskolák Szakmai Egyesületének támogatásával 2004-ben 1000 fős, véletlenszerűen kiválasztott 15-44 éves reprezentatív mintán az idegennyelvekkel kapcsolatos attitűdök, az idegennyelv tanulás és az idegennyelv-tudás felmérésére. Elsősorban a nyelvtanulási életút, a nyelvtanulási szokások és attitűdök feltárására került sor.

⁷ A felmérés szerint minden korosztály az angoltudását fejlesztené a legjobban, leginkább a 30-34 évesek, akiket a rendszerváltás a középiskolában, a nyelvtanulás szempontjából leghatékonyabb életszakaszban érte.

A fő tendencia az angol nyelv felé tolódik el, ez lesz a jövőben első idegennyelv, és a német csak az egyik lesz a második idegennyelvek között.

Kutatás a felnőttek nyelvtanulásáról

A TIT győri Pannon Egyesülete egy létrehozandó „Határon Átnyúló Felnőttképzési Nyelvi Módszertani Központ” létesítésére irányuló projekt keretében⁸ 2007 őszén kutatást végzett a felnőttek idegen nyelv ismeretére, tanulására vonatkozóan, az osztrák-magyar határ két oldalán, Nyugat-Dunántúlon, Burgenlandban, Bécsben és Alsó-Ausztria déli részén. A kutatás célja a nyelvtanulással kapcsolatos tapasztalatok összegyűjtése és összegzése volt. A helyzetelemzés célcsoportja egyrészt a felnőtt lakosság volt (nyelvtanulók és aktuálisan idegen nyelvet nem tanulók); valamint nyelviskolákban dolgozó nyelvtanárok.

A kutatás keretében megtörtént a célcsoport idegennyelv-tudásának felmérése, a fejlesztési lehetőségek keresése a térségben, továbbá tájékozódás a nyelvtanulás módszertanának, hatékonyság növelésének lehetőségeiről. *A kutatás módszere:* a reprezentatív minta (371 magyar és 150 osztrák megkérdezett) kérdőbiztos általi kérdőíves lekérdezése, valamint felnőttoktató intézményeknél dolgozó nyelvtanárok kérdőíves és interjú megkérdezése (6 magyar és 14 osztrák nyelvtanár).

Az eredmények általában a felnőttképző, különösen a nyelvtanulási intézmények számára adnak friss információkat a fejlesztéshez.

Eredmények

A magyar és osztrák **„nyelvet nem tanulók” körében** a korábban választott idegen nyelvek közül a legnépszerűbb az angol, magyar oldalon másodikként a német. A határ mindkét oldalán megállapítható, hogy a jelenleg idegen nyelvet nem tanulók többsége több éven keresztül tanult nyelvet, és csak ideiglenesen, a folytatás szándékával hagyta abba.

Hasonlóan vélekednek az osztrák és a magyar megkérdezettek arról, hogy miért van szükség idegen nyelvet tanulni. Mindkét oldalon a válaszadók többsége úgy gondolja, alapvető követelmény, hogy

ma már tudjanak beszélni az emberek egy idegen nyelvet. Másodikként mindkét országban a külföldi munkavállalást jelölték meg, amelyhez szükséges az idegen nyelv ismerete.

A magyar iskolarendszerű nyelvi képzés a megkérdezettek szerint nem megfelelő. Hasonló a helyzet Ausztriában is, hiszen az ottani válaszadók többsége is úgy véli, hogy az iskolarendszer keretein belül működő nyelvi képzés összességében nem hatékony. Ezzel ellentétben valamennyi magyar és az osztrák válaszoló szerint a iskolarendszeren kívüli nyelvtanulást hatékonyan működtetik.

Az osztrák megkérdezettek 93,33%-a, magyarok 66,81 %-a szerint van olyan nyelvi képző központ a lakóhelyén, vagy annak 30 km-es körzetében, amely a többféle nyelvi képzés mellett vizsgáztatást is végez és figyelembe veszi a felnőttoktatásban résztvevők igényeit. Mindkét országban a nyelviskola vagy magántanár megválasztásakor elsődleges szempont az iskola társaság, barátok és munkatársak véleménye. A magyar megkérdezettek körében a második helyen a képzés utáni nyelvvizsgázási lehetőség áll, míg az osztrák válaszadók többsége az iskola gyors megközelíthetőségének szempontját részesíti előnyben. Egyetértenek azonban a határ két oldalán élők abban, hogy fontos, sőt sokak szerint nagyon fontos, hogy a nyelvet oktató tanár rendelkezzen felnőttoktatási, módszertani ismeretekkel.

Jóllehet, a magyar válaszadók többsége szerint van megfelelő oktatási intézmény a lakóhelyén, vagy annak körzetében, mégis a megkérdezettek több mint fele szerint szükséges lenne a lakóhelyén egy új oktatási tartalommal és módszertannal rendelkező intézmény felállítása. Ugyanez a helyzet az osztrák oldalon, ahol a megkérdezettek 78%-a szerint szükség van új intézményre annak ellenére, hogy szinte mindenki szerint van megfelelő, jól működő nyelviskola.

Minden megkérdezett szerint szükség van az oktatók ismereteinek bővítésére, a tudásuk frissítésére, illetve a szakmai kompetenciák fejlesztésére. Különbség van azonban abban, hogy míg a magyar megkérdezettek többsége ezt „csak” fontosnak, addig szomszédaink nagyon fontosnak találják.

A nyelvtanulás során sem az osztrák, sem pedig a magyar hallgatók nem kedvelik a nyelvtani szabályokat, illetve a szavak és mondatok tanulását. A ma-

⁸ A projekt címe: „Határon Átnyúló Felnőttképzési Nyelvi Módszertani Központ létesítése”, azonosítója: AT-HU/06/01/141

gyar hallgatók körében a legkedveltebb a situációk tanulása, a határ túl oldalán a történetek tanulását szeretik legjobban.

Különbség van a határ két oldalán abban is, hogy a tanuló a nyelvtanulás folytatásakor az intézmény megválasztásánál mit venne figyelembe. A magyaroknál a nyelvvizsgázási lehetőség, az osztrákoknál az iskola közelsége és tanári kara az elsődleges szempont.

A **nyelvet tanulók közül** angolul tanulnak a legtöbben, valamilyen nyelvoktatási intézményben, vagy magántanárnál. A magyaroknál az angol után a német a legnépszerűbb. Mind az osztrákok, mind a magyarok az idegen nyelv elsajátítására több évet fordítanak, és úgy gondolják, hogy egy idegen nyelv ismerete ma már alapvető követelmény.

A magyar nyelvtanulók véleménye szerint az iskolarendszer keretein belül működő nyelvi képzés nem eléggé hatékony, ezzel szemben Ausztriában az iskolarendszerű képzésről megoszlanak a vélemények, fele elégedett, másik fele nem. Azonban mindkét országban hatékonynak tartják az iskolarendszeren kívüli nyelvoktatást.

Az aktuálisan nyelvet nem tanulók véleménye megegyezik a nyelvtanulókéval osztrák és a magyar megkérdezettek többsége szerint működik a lakóhelyén, vagy annak 30 km-es körzetében olyan nyelviskola, amelyik többféle nyelvi képzést és vizsgáztatást is végez, valamint figyelembe veszi a felnőttoktatásban résztvevők igényeit. A nyelviskola megválasztása során a magyar hallgatók a barátok, iskolatársak, munkatársak ajánlásait veszik figyelembe, osztrák oldalon azonban a megkérdezettek elsősorban az iskola gyors elérhetősége alapján választanak intézményt vagy magántanárt. Egyetértenek az osztrák és a magyar nyelvtanulók abban, hogy fontos a nyelvtanár módszertani és andragógusi képzettsége.

A megkérdezettek szerint mind osztrák, mind pedig magyar oldalon szükség van új oktatási tartalommal és módszertannal rendelkező intézmény felállítására. A diákok szerint fontos az oktatók tudásának frissítése és szükség van új típusú képzésekre. Egy idegen nyelv elsajátítása során a kérdőívek alapján megállapítható, hogy a hallgatók osztrák és magyar oldalon egyaránt történetek és situációk tanulását kedvelik a leginkább, szavakat, mondatokat

és nyelvtani szabályokat azonban nem tanulnak szívesen.

A **nyelvtanárok véleménye** a határ két oldalán megegyezik a tekintetben, hogy ma már alapkövetelmény a munkaerőpiacon a használható nyelvtudás. A magyar és az osztrák tanárok egyaránt alacsony arányban vettek részt felnőttképzési módszertani továbbképzésen, pedig általában fontosnak gondolják, és számos kihívással, elvárással néznek szembe, ami az ilyen irányú továbbképzésüket indokolttá tenné. A határ mindkét oldalán fontosnak tartják, hogy több módszertani útmutató kerüljön a gyakorlatba, valamint szükségesnek érzik egy módszertani központ felállítását is.

A kutatás megerősítette a magyarországi felnőttnyelvoktatásra vonatkozó alábbi kutatási hipotéziseinket.

- Az idegennyelvtudás kiemelt fontosságú Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődése szempontjából. Jelentősége Magyarországon Ausztriával való összehasonlításban hangsúlyosabb kérdésként jelentkezik mind az oktatáspolitikai és a felnőttképzés-politika, mind a lakosság karrier elképzelései vonatkozásában.

- Bár az elmúlt két évtizedben számos változás következett be a magyarországi nyelvoktatás világában, a nyelveket beszélők aránya a lakosság körében alacsony, még akkor is, ha a fiatalabb korosztályokban és a diplomások körében ez az arány magasabb.

- A magyar iskolarendszerű oktatásban az idegennyelv-tanítás nem kellően hatékony (óraszám, csoportlétszám, módszerek, egyénre szabottság).

- A nyelvoktatás intézményrendszerében jelentős az iskolarendszeren kívüli felnőttképzés világa, különösképpen a nyelviskolák szerepe: az iskolai nyelvtanítás fontos kiegészítő intézményei, főként rájuk hárul a felnőtt lakosság nyelvi képzés és továbbképzése. Jelentős továbbá az a tény, hogy a nyelviskolák letéteményesei a nyelvoktatás módszertani megújításának, a nyelvoktatás területén az elmúlt években tapasztalható minőségi átalakulásnak.

- Magyarországon egyetlen a felnőttképzési programok, ezen belül a nyelvtanulási lehetőségek eloszlása országosan, ezek fele Budapesten és Pest megyében található.

- A nyelvtanárok alap és továbbképzéséből hiányzik a felnőttképzésre történő felkészítés.

A kutatás igazolta, hogy nemcsak az európai felnőttképzési dokumentumok, hanem egyre inkább az európai polgárok is kiemelkedően fontosnak tartják az idegennyelvi kompetenciák megszerzését, mert az idegennyelvtudás

- az önálló ismeret- és információszerzés feltétele: az idegennyelv használat a tanulási környezet elengedhetetlen elemévé vált;

- a diplomaszerzés feltétele;
- s nem utolsó sorban a munkaerőpiaci mobilitás feltétele, az idegennyelvi kompetencia megléte Európa szerte az otthoni és külföldi munkavállalás feltételévé vált.

A célcsoport

Ausztria: 150 fő

- Aktuálisan nyelvet nem tanuló felnőtt tanuló: 45 fő
- Aktuálisan Nyelvet tanuló felnőtt tanuló: 105 fő;

Módszer: kérdőív

Nyelvtanár: 14 fő. Módszer: mélyinterjú

Magyarország: 378 fő

- Aktuálisan nyelvet nem tanuló felnőtt: 235 fő
- Aktuálisan nyelvet tanuló felnőtt: 143 fő;

Módszer: kérdőív

Nyelvtanár **12 fő.** Módszer: mélyinterjú

AKTUÁLISAN NYELVET NEM TANULÓK Ausztria (45 fő)

65% csak ideiglenesen hagyta abba és több évig tanult

Tanult nyelvek: Angol, orosz, spanyol

70%-a rendelkezik középfokú nyelvvizsgával, 4 fő felsőfokúval

Miért hagyta abba?

25% Időhiány

3% a tanult nyelv nehézsége

0% az oktató miatt

AKTUÁLISAN NYELVET NEM TANULÓK Magyarország (228 fő)

90% csak ideiglenesen hagyta abba és több évig tanult

Tanult nyelvek: angol, német

13%-a rendelkezik középfokú nyelvvizsgával 1 fő felsőfokúval

Miért hagyta abba?

- 10% nyelvvizsga megszerzése,
- 13% időhiány,
- 5% az oktató miatt

Jegyzetek

1. Komlósi László-Knif Erzsébet: Modern Filológia Közlemények, Volume 4/1.pp 44-53. (letöltés: 2008. szept.)
2. Medián Közvélemény- és Piackutató 2004. évi kutatása az NFI megbízásából (in: 5. sz. forrás)
3. www.okm.hu Nyelvoktatás politikai arculat OM 2002-2003.
4. Matheidesz Mária, Rádai Péter, Sipos Júlia: Általánosan elérhető nyelvvizsga programok Magyarországon. NFI 2006/8;
5. www.confintea.hu: Magyar országjelentés Többsnyelvűség – a Tanács következtetései. Letöltés: 2008.10.01.
6. www.nk7.hu: szekciójelentések (4. szekció) Letöltés: 2008.10.01.
7. Az Európai Parlament és Tanács ajánlása (2008. április 23.) az életen át tartó tanulás Európai Képesítési Keretrendszerének létrehozásáról. Letöltés: www.confintea.hu: 2008.10.01.

Felhasznált irodalom:

AT-HU/06/01/141 „Határon átnyúló Felnőttképzési nyelvi Módszertani Központ INTERREG projekt (TIT Pannon Egyesület) kutatása (2007. Győr-Burgenland.)

Az idegen nyelvek oktatásának alakulása az utóbbi tíz évben. 1973–1982.: Statisztikai adatgyűjtemény.

Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest. 1984.

BOGNÁR Anikó:

Az idegen nyelvek oktatásának helye és szerepe az Európai Unióhoz való csatlakozásban.

In: Új Pedagógiai Szemle,

1997. október

BOURDIEU, Pierre (1991):

Language and Symbolic Power.

Polity Press.

- BUDAI Ágnes:
Élő nyelvek iskolai tanítása az Európai Unióban.
In: Új Pedagógiai Szemle, 1999 október
- CSÁNYI Vilmos (1999):
Az emberi természet.
Budapest
- GARAMI Erika, IMRE Anna:
Nemzetiségi szülők iskolázási stratégiái. Kutatási zárótanulmány,
Budapest. TÁRKI, 1995.
- IMRE Anna:
A nyelvtudás társadalmi háttere.
Iskolakultúra, 19951-2. sz.
- IMRE Anna:
Tendenciák az elmúlt évek nyelvoktatásában.
Iskolakultúra, 199515-16-17. sz.
- IMRE Anna:
Nyelv, tudás, kutatás.
Társadalomkutatás, 19941-4. sz.
- KSH: 1990. évi népszámlálás. 3. összefoglaló adatok.
Budapest. 1992.
- LANNERT Judit, Vágó Irén, Körösné Mikis Márta:
A felnőttek digitális írás és idegennyelvtudása
NFI 2006/7
- LÁZÁR Péter:
Új utak a pedagógus-továbbképzésben.
In: Új Pedagógiai Szemle, 2001/2
- MEDGYES Péter :
Angol a kommunikáció pótnyelve: Körkép az angol nyelv magyarországi oktatásáról és terjedéséről.
Magyar Pedagógia 1992, 4. sz.
- MIHÁLY Ildikó:
A multikulturális nevelésről a világban.
In: Új Pedagógiai Szemle, 2001/4
- MIHÁLY Ildikó:
Idegennyelv-oktatás a ma iskolájában a jövő Európájáért.
In: Új Pedagógiai Szemle, 2000. július-augusztus
- MENUS Borbála:
Tanuljunk nyelveket másképp!
In: Új Pedagógiai Szemle, 2000. július-augusztus
- DE SWAAN, A.:
The Evolving European Language System.
International Political Science Review,
1993July.
- TUSA Cecília:
A multikulturális nevelés létjogosultsága és szükségessége az Európai Unióban
- VÁGÓ Irén:
Az élő idegen nyelvek oktatása: Egy modernizációs sikertörténet.
Kézirat, Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központ. 1997.
- WARDHAUGH, R.:
Languages in Competition: Dominance, Diversity and Decline.
Basil Blackwell. 1991.

Díósi Pál

LEGYEN-E EGY NAGY CSODA, NEVE WELLNESS ISKOLA?

A kutatásról

A DIÓDATA Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda az OKTORG System Bt. megbízásából 2004. március 25 és április 14. közötti terepmunkára alapozva szociológiai célvizsgálatot végzett, amelyben alföldi településeken működő fürdők és szállók kompetens dolgozóinak álláspontját kellett feltárnia a wellness asszisztens munkakörben foglalkoztatott, vagy így foglalkoztatható dolgozókkal kapcsolatos elvárásaikról.

A kutatás háttérkutatásként szorosan kapcsolódott egy dél-alföldi szakiskola fejlesztési programjához. A reménybeli programtól a wellness asszisztensek szakiskolai, ill. szakközépiskolai képzésének megteremtését várták. Feladatunk elsősorban az volt, hogy képet adjon azokról az elvárásokról, amelyeket a Csongrád és Békés megyékben, ill. a Bács-Kiskun megye déli részében felkeresett gyakorló szakemberek megfogalmazznak a vendégeikkel kapcsolatba kerülő wellness asszisztensnek nevezett kollégáik kapcsán. Azt kellett feltárnunk, hogy mit tekintenek fontosnak ismereteik, készségeik, fellépésük és kommunikációs gyakorlatuk kapcsán, ill. nyelvtudásukra vonatkozóan. A wellness asszisztens elnevezést kutatásunk során munkadefinícióként használtuk és feltételeztük, hogy ahol alkalmaznak ilyen vagy ehhez közeli munkakörben dolgozó beosztotta(ka)t, ott munka-helyenként más-más elnevezést használnak a munkakör megjelölésére, és esetenként az ilyen feladatok mellett más feladatokat is ellátnak a munkatársak.

A terepmunka során 19 település 22 intézményében 24 célzott szociológiai interjú készítettünk, amelyekről minden esetben hangfelvételt készítettünk. Előfordult, hogy egyetlen intézményben két, különböző beosztású szakemberrel beszélgettünk, és volt olyan hely, ahol két intézményt is felkerestünk. Egy esetben nem idegenforgalmi vállalkozás szakemberét kérdeztük, hanem egy civil szervezet (Regionális Wellness Egyesület) képviselője volt a partnerünk. Néhány előkészített interjúról kénytelenek voltunk lemondani, mert felkért partnereink előre nem látható (részben munkájukkal, részben családi gondokkal összefüggő) akadályok miatt lemondták a beszélgetést. Ezek között egy olyan eset volt, amelynek jellemzését fontosnak tartom. Erre

a fürdők működés módjával kapcsolatos fejezetben kell majd kitérnem.

Néhány kiválasztott intézmény elérhetetlennek bizonyult, és volt olyan intézmény, amelynek vezetője körülményeikre hivatkozva úgy vélte, nem lenne képes érdemi információkkal segíteni a kutatást. A sikertelen interjúkísérletek egy része is informatívnak bizonyult, részben a kereslet hiányában nem létező wellness szolgáltatásokról, részben a fürdők önkormányzati gazdáltságának kirívó esetei miatt. Ezek is olyan információk, amelyeket a dolgozatban felhasználtam. Az így szerzett tapasztalatokat telefoninterjúknak tekintettem, néhány mondatos feljegyzéseket ezekről is készítettem.

Az interjúk bevezetésében minden esetben arról kérdeztem partnereimet, hogy milyen feladatok hárulnak rájuk munkakörükből (vagy bérlő, tulajdonosi pozíciójukból) adódóan. Az interjúkban megfogalmazott elvárások egy része a nézőpontok eltérései miatt eltérő volt, más esetekben pedig nagyfokú konszenzust találtunk. Voltak olyan eltérések is, amelyek abból adódtak, hogy szállodai vagy fürdős szakemberrel beszélgettem. A dolgozatban ezeket az eltéréseket természetesen érzékeltetem.

A legfontosabb ismeretek, készségek, viselkedési mozzanatok, személyes tulajdonságok

Ezt a témát az interjúban két irányból közelítettük. Előbb azokat a mozzanatokot kérdeztük, amelyeknek a *hiánya* kizáró oka lehet egy jelölt alkalmazásának. Amikor partnereink már kisegítő kérdésekre sem tudtak új elemeket elmondani, akkor nézőpontot váltottunk, és azt kérdeztük, melyek lehetnek azok a tényezők, amelyeknek *meglétét* tekintik kizáró oknak. Ezzel a technikával olyan mederbe tereltük az interjút, amelyben feltárhattuk a legfontosabb elvárásokat, egyben azt is áttekinthetővé tettük, hogy közülük melyekben van konszenzus a megkérdezettek körében, ill. melyek azok a mozzanatok, amelyeket sajátos nézőpontú partnereink tartanak fontosnak.

Szinte minden esetben a *kapcsolatteremtő készséget* említették elsőként. A kevés kivételes esetben sem maradt ki a megemlített elvárások sorából, leg-

feljebb egy-egy eltérő mozzanat után második-harmadik elemként hozták szóba. Egyetlen alkalommal sem kellett külön rákérdeznem, inkább az jellemezte partnereimet, hogy részletesen kifejtették, mit is tekintenek idetartozónak.

Magyarázataikat arra alapozták, hogy az idegenforgalomban (néhányszor a vendéglátásban) mindenkinek úgy kell viselkednie, hogy a vendéggel éreztetni kell, ő a „király”. Jellegzetes közelítés volt a következő gondolatmenet: „A szolgáltatóiparban, ahol a dolgozó emberekkel áll kapcsolatban (esetleg ő találkozik elsőként a vendéggel) nagyon kell tudnia az emberekkel bánni. Ezért a személyisége legyen megnyerő. A létszámihiány miatt valószínűleg sok egyéb dolgot is rábíznék, ahol ez nem olyan fontos, de ez a legfontosabb, mert ennek hiányában nem engedhetem a vendég közelébe. Az első interjúban 5-10 perc alatt kideríthetem, miképp kezel egy nehéz vendéget – mert lássuk be: ők nem mindig aranyosak –, nem kell sok hozzá. Direkt szimulálom a nagyképű, a lekezelő, a flegma vendéget, és aki erre ingerült lesz, azzal nem tudok mit kezdeni.”

Ez a vonulat annyira erős az interjúkban, hogy partnereim esetenként nem csak az ismeretek elé sorolták, hanem szinte szembeállították azokkal. Jól érzékelteti ezt a következő interjúrészlet: „Nem a tudás oldalát emelem ki, hanem a hozzáállást a vendéghez. Ha én elmegyek egy wellness kúrára, akkor az külön-külön csodálatos dolgokat tartalmazó csomagból áll, különböző fürdőkezelésekből, szórakozásokból. De ha eközben az a munkatárs velem nem olyan kedves, akkor az egésznek más lesz a kicsengése.”

A *szakmai tudásanyag* szerepét viszonylag kevesen említették azoknak az elvárásoknak a sorában, amelyeknek a hiányát kizáró oknak látják. Ez feltehetően abból adódik, hogy igen gyakran műszaki alapvégzettségű vezetők irányítják a fürdőket. A gyógytornász, testnevelő tanár, orvos szakmájú, előzményű interjúpartnerek viszont külön rákérdezés nélkül is hozták az emberi testre, ritkábban a pszichés mozzanatokra vonatkozó elvárásokat. Elsősorban anatómiai, élettani, táplálkozás-élettani tudásról szóltak, elvértve előfordult hogy a pszichoszomatikus látásmód szükségességét is megemlítették.

Partnereimnek többnyire szükségük volt az interjújuk arra a fordulatra, amikor azt kérdeztem, mit kell készen hoznia egy reménybeli wellness asszisztensnek, amit semmiképpen sem bízhatunk a praxisra, amely sok mindent képes megoldani.

Még ezen belül is gyakran rá kellett kérdeznem az *emberi test felépítésére, működésmódjára* vonatkozó ismeretek elvárására, sokszor csak az anatómia, élettan szavak hallatán kezdtek ilyen tudáselemekről beszélni. Akkor azonban legtöbbször úgy fogalmaztak, hogy ezeket a tudásokat nem nélkülözheti egy wellness asszisztens. Gyakran hozzátették, hogy ez nem jelenti az orvosoknál szükséges alaposítást, néhányszor azzal az indoklással, hogy a wellness szolgáltatás háttérében valamilyen orvosi felügyelet feltételezhető.

Mindössze egyetlen esetben fordult elő hogy alapvetőnek tekintett elsősegély nyújtási ismereteket spontán az elvárásokhoz sorolt valaki. Számára magától értetődő volt, hogy a wellness asszisztens értsen a vízből mentéshez, a szívmasszázsához, a lélegeztetéshez. Hozzá kell tennem, nem testnevelő, gyógytornász vagy orvos, hanem mentőbúvár háttérű fiatalemberről van szó, aki szinte amatőrként dolgozik egy szálloda wellness részlegében.

A *pszichoszomatikus látásmód* fehér hollóként fordult elő az elvárások sorában. Partnerem egy jó megfigyelésre hivatkozott, elmondta, hogy a lelki feszültség, a stresszes állapot idején a vállöv izmai spasztikusak, ha ezt tapasztalja egy felkészült asszisztens, akkor célszerű azon gondolkodnia, hogy a vendégnek előbb egy célzott beszélgetésre lenne szüksége és csak ezt követően érdemes az izomcsomókra alkalmazott masszázsról gondolkodni.

Ez eddig rendben is lenne, viszont a folytatás alaposan megkérdőjelezte beszélgetőtársam mondandójának háttérét. Megjegyzésével felkeltette az érdeklődésemet, és kissé belekérdeztem a pszichoszomatika alapvető tanításába, a pszichés és szomatikus tünetek közötti „váltógazdálkodásba”. Ekkor derült ki, hogy partnerem úgy gondolja, egy pszichés állapot magával hoz egy testi tünetet, még hozzá szükségszerűen egy azonos következményt. Márpedig ez a mechanikus ok-okozat összefüggés korántsem igaz. A pszichés eredetű testi következmények nem a „ha lelki a, akkor testi b módon következnek, mint a fizikai törvények, hanem a lehetőség módján. Mindezen túl abban is különböznek a fizikai törvényektől, hogy az ok megszűnésével az okozat változatlanul fennmaradhat, így a jól megválasztott pszichoterápia elvezethet a lelki gyógyuláshoz, de ettől a testi tünetekkel még számolni kell, és azokat is kezelni szükséges.

Ez az egyetlen mozzanat önmagáért nem érdemelne ekkora kitérőt, de az interjúsorozat egésze olyan szöveggörnyezetet jelent, amely más olva-

satot ad, mintha elszigetelt eset lenne. Több partnerem utalt az alternatív gyógmódokra, a holisztikus szemléletre, a jóga és a taichi megjelenésére a wellness csomagokban. Ezek ismeretét többen is a wellness asszisztentstől elvárható tudás-elemeknek írták le: „Fontos a jóga és a taichi alkalmazása, ezért ez is szükséges tudás. A segítő beszélgetés, például a talpreflexológiával gyakran szerephez jut.”

Ebben a környezetben minden a hagyományos egészséghelyreállító, egészségmegőrző eljárásokkal szembeállított alternatív eljárás igen könnyen veszélyes kuruzslássá válhat. Különösen akkor, ha a wellness szolgáltatásokat, minden deklaráció ellenére, alárendelik a profitszerzés szempontjainak. Az interjúsorozat alapján úgy látom, hogy a kis fürdőkben és szállodákban gyakran csak a kívánságműsor szintjén gondolnak a wellness szolgáltatásokra, vagy csak annak néhány elemét képesek megvalósítani. Mindkét esetben a meglévő gyakorlat felől szemlélik a szolgáltatást és a wellness asszisztens kapcsán megfogalmazható elvárásokat. Inkább az általános vendéglátó, idegen-forgalmi szemléletből következhetnek a lehetséges követelményekre, míg a nagyüzemekben hajlanak a személytelen, tárgyiasult látásmódra.

A követelmények sorában gyakoriak a bizalomkeltő vagy a fittséget, egészséget tükröző *külső megjelenéshez* kapcsolt elvárások. „Ha itt 140 kilóval, hurkákkal flangál a vendégek előtt, akkor alig lehet foganatja annak, amit tanácsol.” „Arra van szükség, hogy egész megjelenésével az egészséges életmódot sugározza, mint ahogyan a kiegyensúlyozottságot is. Mosolyogjon, hagyja kapun kívül a problémáit, mert a komorság első ránézésre riasztja a vendéget.”

Többször spontán megemlítették, hogy *nők és férfiak* egyaránt lehetnek wellness asszisztensek. „Tulajdonképpen első hallásra egy fiatal nőt képzeltem el ebben a pozícióban, de aztán rájöttem, hogy ebben tévedek. Itt férfiak és nők egyaránt számításba jöhetnek, csak ránézésre derüljön ki, hogy bizonyára egészségesen élnek.”

Mindössze ketten említették, de nagyon hangsúlyosan, hogy *„éretlen” emberre nem bízának* ilyen feladatokat. Egyikük azzal példálózott, hogy az életmód-terapeuta képzésben fiatalok is részt vehetnek, de bizonyítványukat csak 28 évesen kaphatják meg. Mint mondta: „A kellő empátiás szemléletet azok tudhatják a magukénak, akik már túljutottak a saját krízis problémáikon.” Más megközelítésben: „Az érettségi utáni két éves képzés talán szerencsésebb, mert 18 évesen még igen fiatalok, ezeket a felada-

tokat nehéz ifjakra rábízni, hiszen emberekkel kell bánniuk, és erre csak az érettebbek alkalmasak.”

Ritkábban, de elhangzottak az *etikus viselkedést* elváró megjegyzések. Ezeket kivétel nélkül a készen hozott magatartáselemek sorában említették, és annyira fontosnak, hogy hiányát az alkalmazást kizáró oknak tartották. Két irányban is etikus viselkedést várnak egy wellness asszisztentstől.

Egyrészt a titoktartást. „A vendégekről sok mindent megtudnak, és azt semmiképpen sem fecsegetik tovább.” Ugyancsak az etikus eljárásmódhoz kapcsolódik a vendég személyéhez illeszkedő, a kockázatokat maximálisan kizáró szolgáltatások ajánlása.

Egy másik interjúban pedig az etikának egy olyan vetületét hozta szóba partnerem, amely a munkáltatóhoz köti. „Nem verheti át a tisztelt munkáltatót. Erre akkor van módja, ha elteszi a szolgáltatás árát, vagy drágábban adja a szolgáltatást, és az árkülönbötetet vágja zsebre.”

Az egyes *szolgáltatások, más szóhasználatlaltal „kezelések” ismeretét* majdnem mindenki a praxisban elsajátítható elvárásokhoz sorolta. Legtöbbször azzal összefüggésben, hogy a szolgáltatások legtöbbje gépi berendezést feltételez, és azok gyártótól függően eltérő működtetést kívánnak.

Másféle közelítést jelentett, amikor a gyakorlatban megszerezhető képességeket az *egészség-helyreállító szolgáltatások* felől értelmezték. „Hosszú éveket kell eltölteniük egy jó mester mellett, mire igazi szakemberré válhatnak. A termelésben nehéz a szaktudást átadni, a mi munkánkban erre inkább van lehetőség.” Nem véletlen, hogy ebben az interjúban kivételesen a hozott ismeretekről is a szokásostól eltérően beszélt partnerem: „A wellness asszisztens felkészültsége legyen közeli a fizioterápiás szakasszisztens ismereteihez. Ismerje a víz javallott és ellenjavallott használatát. Anatómiai, élettani, kórélettani ismeretek kellenek.” Hozzá kell tennem, hogy számára három év elégséges volt, hogy pályázaton elnyert mostani munkájával azonosuljon, annak ellenére, hogy előtte 27 évig dolgozott egy téglagyárban, különböző termelésirányító beosztásokban, és végzettsége elektromos szaktechnikus.

Az *ellenjavallatok szerepéről* és az ilyen helyzetek felismeréséről, a vendégek ekkor szükséges meggyőzéséről minden interjúpartneremet külön részben kérdeztem. A megkérdezettek két irányból is szemlélték ezt a témát. Gyakrabban a többi vendég szemszögéből, amikor a ránézésre is felismerhető gyulladások, bőrbetegségek kapcsán arról beszéltek,

hogya a wellness asszisztensek tudnia kell, az ilyen vendégeket nem szabad a többiek közé engedni: „Időnként a többiek érdekében, mert például egy bőrbetegségben szenvedő vendég igen riasztó lehet a medencében lévő összes további vendég számára. Ezen kívül akad itt vendég is, akinek azt kell megmagyarázni, hogy itt a sarkon, átellenben sokkal olcsóbban kapja meg a következő italát.” Azokat a helyzeteket spontán módon ritkábban hozták szóba, amikor a vendégre nézve kockázatos szolgáltatás kapcsán indokolt a „piros lap” felmutatása. Rákérdezésre egyetlen kivétellel megértették, hogy mire gondolok és elmondták a leggyakoribb ellenjavallatokat.

A helyzetek megoldását nehéz feladatként jellemezték: „Ezt megmondani a legnehezebb a mi munkánkban.” Ezután szinte minden partnerem úgy vélekedett, hogy a határozott, de nem bántó fellépés lehet célravezető. Ezt az általánosságban mozgó fordulatot mindössze ketten tudták kikerülni. Egyikük úgy vélte: „Legtöbbször elég a jó szó is, de ha ez nem használ, akkor veszem elő a rugalmasságomat. A szaunában kintről is alacsonyabbra tudom venni a hőmérsékletet és szerintem észre sem veszik. Ha nagyon kiélezett a helyzet, akkor csinál egy áramszünetet, ami mindent felülír.”

Sokkal nehezebb helyzet vendégek központú megoldását hallhattam egy másik interjúban: „Előfordult, hogy egy pszoriázisos vendég éppen akut fázisban volt, amikor a csomagjában szereplő masszázsr került sor. A kollega figyelmeztette, hogy ebből biztosan baja lesz, felizgatja a sebeit, és ezért nem kezelheti. Elment és még aznap visszajött a lánya, aki azzal kezdte feldúlva, hogy ki felel ezért, hiszen a mamája fizetett a szolgáltatásért. Elmondtam neki, hogy érdemes lenne megvárni az akut szakasz végét, amikor megnyugszanak a sebei, és akkor szívesen elvégezzük a kiesett kezeléseket. Ekkor felfogta, hogy nem akartuk megrovidíteni a mamáját, sőt csakis az ő érdekében tartózkodtunk a masszázstól.”

Egy nagyüzem értékesítési vezetője sokáig ellenállt annak a gondolatnak, hogy előfordulhat olyan vendég, aki nem tudja, mi a kockázatos a számára. Ezt az esetet – más összefüggései miatt – elkülönítve fogom felidézni.

A *szükséges nyelvismeretről* elvétve szóltak spontán módon. A kizáró okok sorában két alkalommal említették a nyelvtudás hiányát, és a készen hozott készlet áttekintésekor is ritkán hozták szóba. Viszont önálló témaként kérdezve, szinte minden partnerem szükségesnek tartott valamilyen nyelv-

tudást. Még olyankor is, ha a fürdő, vagy szálloda pillanatnyi helyzete alapján úgy látták, vendégek közül kevésbé teszi indokolttá a nyelvismeret megkövetelését. Egy fejlesztési pénz hiányában évek óta kínló intézmény vezetője arról beszélt, hogy „...a német újraegyesítésig a forgalom 30 százaléka németekből adódott, most viszont csak 2 %. Ha magasabb lenne, akkor sem vízszintre lenne szükség, hanem gyakorlatias, beszédképes nyelvismeret. Ebből én sajnos már végleg kimaradtam, de mindig akad olyan kollega, aki ismeri azt a néhány szót, amire feltétlenül szükség van.”

A legtöbben viszont jobb helyzetről, és ebből adódóan a nyelvismeret feltétlen szükségéről beszéltek. A nyelvterületek közül – a vendégek összetétele alapján – a német nyelvet emelték ki, és közvetítőnyelv szerepe miatt az angolt. „Ezek valamelyikét mindenképpen beszélje, de lehetőleg mind a kettőt.”

A terepmunka helyéből adódóan többen szóba hozták a határ közeli helyzetet. „A politikai változások miatt ritkábban fordulnak elő szerbek, de azért jönnek onnan is vendégeink. Ha másra nem, de magamra biztosan támaszkodhatok, hiszen 8 évig tanultam szerb-horvátot.” Máshol a gyakori román vendégeket említették, és hozzáfűzték: „Van itt egy pénztárosunk, aki odaátról települt át, kiválóan beszél románul, és ha valamelyik román vendégünk egyáltalán nem ért magyarul, akkor ő szívesen kiegészíti a kollegákat.”

A településen élő, jelentős számú szlovák nemzetiségűek családi kapcsolata miatt egy alkalommal a szlovák nyelvtudás elvárhatóságát említették, de azzal kiegészítve, hogy „...ezek a vendégek többnyire itt élő rokonaikkal jönnek hozzánk, és emiatt mindig, minden nyelvi problémát áthidalnak. Ennek ellenére nem árt, hogy az alkalmazottak egy része – éppen a családi meghatározottság miatt – képes beszélni velük.”

Az angol nyelvismeretet sajátos követelményként jellemezték: „Angolul még a németek is értenek, de bárhol is érkezzon egy vendég, az angol mindig alkalmas közvetítő nyelv lehet. Igazi angolt, pláne amerikaiat csak elvétve láttam itt, de angolul már gyakran kellett megszólalnom. Volt, hogy lengyelekkel, de még franciákkal is. Úgy gondolom, hogy ezt joggal elvárhatom az alkalmazottaktól is, hát még egy wellness asszisztentstől, aki biztosan személyes kapcsolatba kerül a vendégekkel.”

A nyelvismeret elvárható karakteréről maguktól ritkán mondtak bármit is partnereim. Direkt

kérdésre egybehangzóan állították, hogy ők nem nyelvvizsgában, hanem kommunikációképes beszédkészségben gondolkodnak. Esetenként összekapcsolták a két közelítésmódot: „A szükséges nyelvtudás szintje erősen függ a munkakörtől, de elsősorban olyan praktikus nyelvismeret kell, ami nagyjából a középfoknak felel meg.”

A legtöbb esetben viszont azt hangsúlyozták, hogy a vendégek nem a hibátlan nyelvhasználatra figyelnek, hanem arra, hogy kérdéseikre érthető módon kapjanak választ: „Ha nincs is nyelvvizsgálója, de jól beszél, akkor nem érdekel, hogy ezt nyelvvizsga nélkül teszi. A vendég nem arra figyel, hogy minden kis végződés jól hangzik el, hanem arra, hogy információhoz jusson.”

Ritkábban, de szóba hozták a szaknyelv szükségességét is: „Beszélheti felőlem az úgynevezett piaci nyelvet is, csak értesse meg magát a vendéggel. Legyen annyira jártas a szakmai fordulatokban, hogy folyamatosan beszélhessen. Annál kínosabb nincs, mint amikor ajánlani szeretne egy szolgáltatást, de kutatnia kell az agyában a szavak után, és Istennek sem tudja elmagyarázni, hogy mitől tenne jót az a vendégnek. Abból szinte biztosan nem lesz üzlet. Tudom, a vendégért vagyunk, de ha nem keresünk rajta, akkor rövidesen nem leszünk. Sem érte, sem egyáltalán.”

Szinte mindenki megemlítette, hogy ingerlékeny, nagyképű, vagy a vendéget lekezelő ember szóba sem jöhet. Többen példálóztak azzal, hogy aki fütyörészik, miközben a vendég beszél hozzá, annak nincs sok esélye. Egy partnerem ebben megengedőbb volt: „Ha úgy fütyül, hogy az tetszik a vendégnek, akkor ám tegye, csak vegye észre, amikor valakinek nem tetszik.”

A *kereskedelmi látásmódot*, esetleg a *marketing szemléletet* viszonylag kevesen említették. Ahol szóba jött, ott inkább az idegenforgalomban általában szükséges közvetlen stílus, kedves, barátságos fellépés egyik alkalmazási területeként. Olyan eszköznek jellemezték, amely segíthet egy-egy szolgáltatás eladásában. Ennél részletesebben két alkalommal beszéltek arról, hogy a wellness asszisztensnek szerepe lehet az értékesítés folyamatában. Egyaránt úgy gondolták, hogy ebben a pozícióban dolgozó kollégájuk akkor teszi jól a dolgát, ha folyamatosan figyelemmel kíséri az igényeket, a vendégek érdeklődéséből levonható tanulságokra figyelmezteti a menedzsment hozzá legközelebbi tagját, javaslatokat tesz a célszerűnek látszó fejlesztésekre, egyszóval kissé sajátjának tekinti a fürdőt vagy a szállodát: „Ha nem csak gépiesen ellátja a napi rutinfeladatokat,

hanem ötletekkel próbálja segíteni a munkámat, az nekem az egyik legjobb visszajelzés a rátermettségről. Az ilyen alkalmazotról pontosan tudhatom, hogy együtt lélegzik a céggel, szívén viseli a sorsunkat, és nem szalad el egyik-pillanatról a másikra egy kicsivel több pénz reményében.”

De ezzel már közel kerültünk a vállalkozásként működő fürdők, szállodák és az önkormányzati intézmények nézőpont differenciáló szerepéhez, ami egy önálló fejezetet igényel dolgozatunkban.

A wellness szolgáltatások esélyei a működésmód változatai mentén

A terepmunka során szerzett tapasztalatok arról győzték meg, hogy az *önkormányzatok csak elvétve képesek a jó gazda gondosságával kezelni intézményeiket*. Pontosabban, csak ott képesek, ahol – leginkább a Széchenyi terv, elvétve más külső források révén – alkalom adódott jelentősebb felújításra, fejlesztésre. Ellenkező esetben viszont igencsak gazdátlanok találtam az intézményeket. A Dél-alföldi kőolaj és földgázvagyron feltárása során igen gyakran fellelt termálvíz készletek hasznosítására kialakított fürdők egy részét az önkormányzatok vízmű társulások, vízművek gondjaira bízta, alkalmanként e célra szerveződött gazdasági vállalkozásoknak adták bérbe üzemeltetésre.

A *vízmű kezelésű fürdők* esetében már az interjúkat előkészítő telefonbeszélgetések során többször előfordult, hogy egy-egy helyen azért nem találtam beszélgetésre alkalmas partnert, mert március végén még nem tudták, kit bíznak meg a május elejétől nyitva tartó fürdő vezetésével. Az előző vezető elment, visszavonták a megbízását, az újról még nem született döntés.

Ennél cifrábbnak csak azt tartom, hogy beszéltem olyan vezetővel is, aki egy társas vállalkozásban arról számolt be, hogy a fürdő viharos előtörténetre tekint vissza, és újabb viharoknak néz elébe. „Előbb egy vállalkozónak adták bérbe, aki kivette belőle azt, amit lehetett, utána az önkormányzat visszavette. Utána mi vettük bérbe, kis lépésekkel elindult a fejlesztés. Campinget csináltunk az úttörőtáborból. A szomszédságában levő medence lett a gyógy-medence, amikor elértük a gyógyvízzé minősítést. Arra gondoltunk, hogy ezt téliessítjük, elbontható folyosóval kötjük a campinghez. Eddig jutottunk, amikor kiderült, hogy az önkormányzat vissza akarja venni, és az üzlettársaim megálljt intettek minden fejlesztésre. Egy fillért se, mondták. Az önkormány-

zat viszont külföldi beruházót vár messiásként, így most mindenki áll. Mi is, ők is.” Ettől kezdve csak elképzelt elvárásokról tudtam kérdezni, így beszélgetésünk Déry után szabadon „képzelt riport” lett a magyarországi wellness asszisztensekről.

Ez persze máshol is előfordult, mert volt olyan szálloda, amelynek társtulajdonos igazgatója maga szögezte le, hogy csak a fantáziájára támaszkodik, mert meg sem fordult olyan helyen, ahol wellness szolgáltatásokkal találkozhatott volna. A szaunájukat nem tekinti ilyennek.

Vállalkozásban is módomban volt alapvetően eltérő magatartások megismerésére. Egyik partnerem elmagyarázta, hogy: „Ez itt egy vállalkozásba adott fürdő, a Kft. tíz éve alakult édesapám vezetésével. Most a vezetés, a gépészet, a takarítás, minden hozzám tartozik. Egészen más, mint a többi fürdő. A kollegák a rokonságból, a barátokból adódnak, mert ez egy szezonális dolog, senkit sem vehetek fel egész évre. Szó sem lehet arról, hogy felveszek egy wellness asszisztent, majd várom, hogy jön a vendég, aki ezt igényli. Ha megteremtettem azt a kört, akinek kell a wellness, akkor esetleg felveszek egy embert. *Ez a vállalkozói szemlélet egészen más, mint a nagy strandoknál*, ahol beleölték milliárdokat, és panaszkodnak, hogy ráfizetnek, mert konganak az ürességtől. Ez itt jobban tükrözi a valóságot. – Mikor érdemes wellness szolgáltatásra gondolnia? – Most mennek a pályázatok, és ha bejönnek, akkor 2-3 év múlva lehet wellness is csinálni, de embereket felvenni majd csak a vendégszámtól függően. *Addig polihisztor módon kell csinálni*. Legfeljebb akkora létszámmal, hogy az ÁNTSZ előírásainak megfelelően minden előírt végzettségben.”

Egy másik településen a tulajdonos-fürdővezető így jellemezte helyzetét és távlataikat: „Ez családi vállalkozás, édesanyámmal és a testvéremmel közösen. A szüleim előbb máshol voltak fürdősök, én ott kezdetem a nyári szünetben dolgozni, így tulajdonképpen fürdőben nőttem fel. 1994-ben ide jöttünk, előbb béreltük, majd megvettük. A fagyaltozás után már önálló pultos voltam, mire felnőttem, addigra beletanultam. Ma már az egész fürdő irányításával foglalkozom. Két éve jött hozzá a camping, és úgy képzelje, hogy a vízkezeléstől a takarításig mindenre figyelni kell. – Minden a maguk kezelésében van? – Nem, a pedikúrt, a manikúrt, a masszázst tőlünk bérelt helyen önálló vállalkozók végzik. Ott csak a helyet adjuk, a berendezés, az eszközök az a sajátjuk. A további szolgáltatásokat az alkalmazottaink végzik, azoknak a felszereléseit is mi vettük. Később lesz egy orvos, és szakképzett asszisztencia

a tangenterokhoz, az elektroterápiához. Ezek két év múlva működnek. *Fontos a komplex szolgáltatás, mert akkor hosszabban marad a vendég*, mondjuk, két hétig. Ezért akarunk egy szállodát is építeni, már tudjuk, melyik telekrészre lehetne. Azt meg kell venni az önkormányzattól, ha végre rászánja magát. Ott egész évben elhelyezhetjük a vendégeinket.

– Hogyan lehet ezeket a fejlesztéseket megoldani?

– Csak akkor, ha nem akarjuk azonnal az összes pénzt kivenni. Ez egy *dinasztikus vállalkozás*, édesapámék eljutottak addig, hogy megvehették, most már egy csomó hitelt tudunk felvenni a fejlesztésekhez. Itt egy életen át lehet becsületesen dolgozni, és becsületesen megélni belőle. Ne úgy képzelje, hogy ez egy aranybánya, de jó egzisztencia. *Aki gyorsan milliomos akar lenni, annak a kezén lerohad a fürdő.*”

E két utóbbi vállalkozó látásmódjának és gyakorlatának eltérései szinte nem is kívánnak értelmezést. Megjegyzésként is csak annyit érdemes hozzáfűznöm, hogy az első interjúnál fel sem merült a szezonális működtetés kiterjesztése, a másodikat pedig egy feszített vizes medence csarnokának előterében készítettem, amelyet további nyitott medencék vettek körül, kettőben olyan hőfokú vízzel, hogy a vendégek egy része áprilisban már azokat használta. A még nem üzemelő medencék előkészítése itt még el sem kezdődött, mégis jobb állapotban láttam őket, mint azokat, amelyeket az első esetben éppen a szezonra készítettek elő.

A tulajdonosi, üzemeltetői helyzet eltérései érthető módon jelentősen befolyásolták, miképp tekintenek a wellness szolgáltatásokra a megkérdezettek. A szolgáltatások eladásában többen szerepet szánnak a wellness asszisztenseknek, ezért *kereskedelmi szemléletet, kereskedői vénát feltétlenül elvárhatónak tartanak*. Ezt annak ellenére megteszik, hogy a wellness programokat több interjúban is olyan üzletágként írták le, amely nálunk még gyerekcipőben jár. Akik ezt hangsúlyozták, azok elsősorban a kétszen hozott mozzanatok sorában említették előkelő helyen a kereskedelmi tudáselemeket.

Egy alkalommal még annak ellenére is, hogy a beszélgetésből egyértelművé vált, partnerem nehezen helyezi el a wellness asszisztens tevékenységét a számára megszokott munkaköri szerkezetben. Ebből az interjúból célszerű a szokásosnál hosszabb részletet idéznem, mert nyilvánvaló idegenkedése mellett az is átláthatóvá vált, hogy a munkahelyén kialakult nagyüzemi szolgáltatásokon belül a profit-szerzésben fontos helyet tölt be a wellness csomagok értékesítése:

„Értékesítési tudás, marketing alapképzettség mindenképpen szükséges. Ismerje a nálunk lévő wellness szolgáltatásokat, például a különféle masszázstípusokat. Nekem a wellness az, amikor egy csúciszolgáltatást adunk egy feldobott környezetben, jó hangulatban, amikor megfélemlíthetnek a hétköznapi gondokról, satöbbi, satöbbi. Egy hosszú hétvége vagy akár egy egész hét, ezt hívják mostanában wellnessnek. Az ilyen csomagban szolgáltatások vannak. Fürdő, élményelemek, szauna, gőz. A vendég kimozdul a hétköznapi rutinból, teljesen más feltöltődés, mint egyéb helyzetekben. Ezért is nehéz elképzelnem, hogy mi lehet a wellness asszisztens. Mert itt kell recepciós, akkor képezzünk recepciósokat. Ha kell személyi tréner, akkor képezzünk személyi trénereket.”

Később – legalább is a szavak szintjén – ugyanő megértett valamit: „Mi kell ahhoz, hogy egy vendégnek, sportnyelven szólva, felmutathassák a piros lapot, lebeszéljék egy szolgáltatásról, mert az kockázatos lehet a számára? – Más az a vendég, akinek egy wellness hétvégét, és más az, akinek egyhetes gyógykúrát ajánlottunk ki. Az utóbbi célcsoportban nem is kapnák amiből a wellness áll, mert azt sem tudják, hogy mi az. – Ha megérkezett a wellness célcsoportból a vendég, kinek kell észrevennie, hogy ennek az embernek valami nem jó, ha ő maga nem tudja? – Hogy neki nem jó???! – Például nem tudja azt, hogy Isten ments, hogy bemenjen x hőfoknál magasabba, de nem tud róla, mert az ember gyakran önmagát ismeri a legkevésbé. – Most kezdem érteni, hogy mi lehet a wellness asszisztens dolga, hiszen ez semmiképpen nem a recepciósé. Ez személyes kapcsolatot igényel, és a recepciós erre nem jó, a személyi trénernél már késő, itt tényleg kell valaki, aki például orvosi vizsgálatot javasolhat. De azt gondolom, hogy akinek magas a vérnyomása az nem fog bemenni a szaunába. – Akkor sem, ha még egyetlen tünet miatt sem ismerte fel, hogy neki magas a vérnyomása? – Akkor majd az ott dolgozó úszómester segít neki, ha bajba kerül a szaunában. – Én azt kérdeztem... - Tudom, ki emeli fel a piros lapot. Senki, legfeljebb a vendég emeli fel. Nálunk senki. – A vendégek ilyen tudatosak? – Ha nem is, akkor is, senki sem olyan bolond, hogy bemenjen másodjára is.”

Azt gondolom, hogy ennek a partneremnek a gondolkodásmódjában a vendégek, ha más jellemzőkkel is, de szintén papírfigurák, mint ahogyan a beszélgetés későbbi szakaszában a mások gyakorlatát kritizálva leírta. „Ez a wellness dolog még gyerekcipőben jár. Vannak szolgáltatásaink, de azt

látom, hogy a vendégek 90 százaléka ül a medencében és mást fel sem vesz a csomagjából. Esetleg a tanácsadást, és vásárol életmódhoz szükséges készítményeket.

Mi nem tudjuk azt szolgáltatni, mint egy négycsillagos wellness farm, ahol felméri a fizikai állapotát, találhat kozmetikust, pedikűröst, tanácsadót, satöbbi. Kínálnak barlangterápiát, és olyanokat kiagyalnak, hogy én megdöbbenek. És ennek bedőlnek, nem értem, hogy miért. – Elképzelhető, hogy éppen arra vágnak, hogy bedőlhessenek valami hangzatosnak? – Talán így van, de ha egy kicsit foglalkoznak vele, akkor elégedett, és erről szól az egész. Hagyjon érte sok pénzt, menjen Isten hírével, és lehetőleg térjen vissza. Menedzser csomagok vannak, ugye rohanó világ, feszes élet-mód, rengeteg a felelősség, és ha eljön egy hétvégére, akkor kikapcsolja a mobilját, és már attól elégedett. Erre nekünk nincs megfelelő háttérünk.”

Feltehetően arra nem is gondol, hogy szűkebb csomagokkal, de hasonló módon működik a nagyüzem náluk is. A vendég a „célcsoport” tagja, „személyes hangvételt” kiajánló levelet kap. Ha megvette a csomagot és megérkezett, akkor felveszi a szolgáltatásokat, de személyesség helyett csupán jól begyakorlott kommunikációs készségüket próbálgatják rajta az ott dolgozók. Arra senkinek nincs esélye ebben a fürdőben, hogy a vendégben meglássa a hús-vér embert és észrevegye, hogy esetenként fel kell mutatnia az a bizonyos piros lapot.

Hozzá kell tennem, az interjúk többségét inkább az jellemezte, hogy az üzememért nem vitte ilyen messzire partnereimet a vendégektől, és helyel-közzel maguk is kapcsolatba kerültek velük. Ennek ellenére szükségesnek tartottam az utóbbi részletek felidézését, mert így a wellness szolgáltatásokról megismert látásmód teljes terjedelmét jellemezhettem.

Ezt a fejezetet egy adósságom törlesztésével kell lezárnom. Április 8-ikán a Szegeden működő fürdők igazgatója titkárnője közvetítésével választott interjúkéresemre, és a következő hét keddjét választotta ki időpont javaslataim közül. Negyed órával a megadott időpont előtt megérkeztem bajai interjúmról a szegedi Termál Fürdőbe, ahol felvilágosítottak, hogy az igazgatót a Széchenyi téren található központban kellene keresnem. Készséggel segítettek a telefonkapcsolathoz, és a vonal másik végén a titkárnő már ismerős hangját hallhattam. Tájékoztattam, hogy mintegy 5-10 perc alatt tudok átjutni központjukba, kérjen elnézést nevében a főnö-

kétől. Ekkor következett a meglepetés: „Az igazgató úr pozíciója megrendült, nem tudja fogadni.” Gondoltam, áthidaló megoldást kell javasolnom, és megkérdeztem, a wellness kérdésekben járatos igazgatóhelyettes idejébe bele-férhetek-e, így, váratlanul. „Csak nem képzeli, hogy ebben a helyzetben bármelyik igazgatóhelyettes vállalja, akár a magánvéleményének az elmondását?” A tények makacs dolgok, akár az álláspontok, de még mindig nem tettem le az interjúról. A fürdőben segítő férfit kérdeztem, megtalálhatom-e itt, azt a kollegáját, akinek köze van a wellness szolgáltatásokhoz. Kérdésre kérdéssel válaszolt. „Látta a pénztárnál azt a vonalat, amely a szőnyeg kezdeténél található? – Hogyne, ott jöttem be. – Na látja, mi egy önkormányzati intézmény vagyunk. Amíg az igazgató úr nem telefonál ide, addig egy újságíró, egy rádiós vagy egy televíziós át sem lépheti azt a vonalat. Maga kivételes helyzetben van, mert belülről is megnézhet. De ennél többet ma, itt nem érhet el.”

A tények annál is makacsabbak, mint amilyenek eredetileg gondoltam. Az önkormányzati tulajdonlás pedig arra is alkalmas, hogy egyetlen nagypénteki munkanap alatt egy tennivalóit kompetens módon tervező vezető pozíciójáról kiderülhessen, hogy „megrendült”, és ennek fényében át kell értékelnie, vállalhatja-e szakmai álláspontjának elmondását. *Ahol a tulajdonos így gyakorolhatja pallosját, ott nehezen várhatjuk, hogy a pozíciójában stabilan ülő vezető távlatokban gondolkozzon, akár wellnesről, akár más szolgáltatásról.* Ezért azt kell megismételnem, amit e fejezet kezdő mondatában leírtam: az önkormányzatok csak elvéve képesek a jó gazda gondosságával kezelni intézményeiket.

Dolgozatom következő fejezetében azt kell áttekintennem, hogy partnereim mit gondoltak a wellness asszisztensek alkalmazhatóságáról.

A wellness asszisztensek alkalmazásáról, képzéséről

A beszélgetések során egyszer sem fordult elő, hogy létező wellness asszisztensi munkakörrel hallottam volna. Ha eltekintünk a munkakör megnevezésétől, akkor is mindössze egyetlen szállodát találtam, amelyben egy ember kizárólag a wellness szolgáltatásokkal foglalkozott. A további intézményekben – ha voltak wellness szolgáltatásaik –, akkor azokkal olyan alkalmazottak foglalkoztak, akiket vagy a fürdőkben, vagy a szállodákban ha-

gyományosan kialakult munkakörök valamelyikére vettek fel: „Nálunk a wellness asszisztens közele beosztás elnevezése egészségügyi koordinátor. Fogadják a vendéget, felvilágosítják, és minimális adminisztrációt is ellátnak. Ha viszont felépül a saját szállónk, akkor már itt kell egy ilyen wellness asszisztens feladatkörű kollegának dolgoznia. Késő lenne, ha akkor kezdenénk el a megkeresését.”

Ugyancsak egyetlen alkalommal, egy közel-múltban felújított fürdő vezetője állította, hogy egy wellness asszisztent már most is alkalmazni tudna főleg akkor, „ha képes lenne személyi tanácsadó feladatra is a vendégek számára. Két évig elég is lenne egy ilyen dolgozó, négy év múlva már két kollegát is foglalkoztathatnánk. Persze, ha lesz szállodánk, akkor annyi vendéggel kell számolnom, hogy akár tíz ember is jó lehetne.”

Átmeneti helyzetűnek tekinthetjük azt a szállodát, amelyben a most foglalkoztatott masszört már beiskolázták egy wellness tanfolyamra. Náluk feltehetően az ő munkakörét alakítják át valamilyen általánosabb wellness funkcióvá, de valószínűleg úgy, hogy jelenlegi szakfeladatát, legalább részben továbbra is ellátja.

Gyakori, hogy a wellness vagy a tervekben, vagy még azokban sem szerepelt. Ahol a reménybeli fejlesztések kapcsán felmerült a wellness lehetősége, ott mindenütt legalább 2-3 éves vagy ennél is távolabbi célként beszéltek ilyen feladatkörű munkatársak alkalmazásáról. Egy határozottan fejlesztésekre törekvő, és eddig is terjeszkedő üzletpolitikájú vállalkozó így fogalmazott: „A mai vállalkozásban nem tudnék mit kezdeni egy wellness asszisztens kollegával, de amikor már működik a szálloda, és csomagban fogjuk árulni, akkor abszolút szükségem lesz rá. Főleg, ha kialakul a családi fürdőkultúra, bár ez inkább a 4-5 csillagos színvonalú helyeken lehetséges. Én nem ilyet akarok, hanem a kevésbé módos, de szélesebb réteget céloz meg. Náluk a wellness abszolút bejöhethet, és akkor meg sem lehetek ilyen kollega nélkül.”

Máshol kevésbé határozottan írják le a fejlesztésekhez kötött esélyeket: „Ha bejönnek azok a fejlesztések, amelyekről szándéknyilatkozatot írt alá a polgármester, akkor ezek megvalósulásával lehet, hogy kell 2-3 kollega. De tudnia kell, hogy nálunk a fürdőkultúra alacsony, a forgalom 70 százaléka gyerek. Ez a fürdő inkább gyermekmegőrző a felnőttek más irányú programjainak idejére. A város egyébként is öregszik, a munkanélküliség miatt elmennek a fiatalok, így romlik az itt élők fizetőképessége.”

Beszéltem borúlátóbb vezetővel is, aki egy tavaly átadott új intézményben így látta a lehetőségeket: „A mostani feltételek mellett 8 év múlva sem lesz szükség 2 wellness felkészültségű emberre. Ha csoda folytán bejönnek a távlati tervek, akkor viszont már tanulniuk kellene a leendő kollegáknak.”

A lehetséges alkalmazás kapcsán partnereim gyakran elmondták, hogy náluk szó sem lehetne főállású wellness asszisztens felvételéről. Pontosabban, olyan munkatárs felvételéről, akinek kizárólag ilyen feladatokat adhatnak: „A mi cégünk egy ideig alkalmatlan lesz főállású wellness asszisztens alkalmazására, ezért egy ilyen iskolában a wellness képzést csak a szakok egyikeként tudom elképzelni. Olyan végzősei legyenek, akiket betehetek a recepcióra, de akár pincérnek is.”

A feladatkör megosztása más partnereimnél is felmerült. Volt, aki elmondta, a találkozásra készülve átgondolta intézményük működés módját és abban nehezen találta meg egy wellness asszisztens helyét: „Gondolkodtam, hogy egy ilyen szakembert hogyan illesztem az itteni munkába, és elakadtam. A munkaidejének 30 százaléka lenne szaktevékenység, a többi más feladat. Szerintem feszültséget okozna, ha mondjuk, küldöncnek használnám. Ha októbertől a 15 személyes nappali szanatórium is működni fog, akkor már egyszerűbb a dolog, mert ott már kell recepció is, és a wellness asszisztens ideje egy részében ezzel foglalkozhatna.”

A wellness asszisztens megnevezés gyakran okozott gondot a megkeresett szakemberek számára. Többen úgy találták, hogy a fürdőknél ismert, műszakvezetői munkakörnek felelhet meg.

Mások nem azzal kísérleteztek, hogy az általuk ismert munkaköri szerkezetbe illesszék, hanem az elnevezés szerintük feltételezett tartalmához közelebb álló fogalmat kerestek. Több olyan javaslatot is elmondtak, amely szerintük találhatóbb lenne. A már hivatkozott, *egészségügyi koordinátor* beosztáshoz hasonlóan előfordult, hogy a *wellness koordinátor* megnevezést elfogadhatóbbnak, az elképzelhető feladatokhoz jobban illeszkedőnek tartotta egy gyógyászati vezető. Mások a *tanácsadó* szerepkört hangsúlyoznák, de a legtöbben úgy látták, hogy munkakategóriaként elfogadható a wellness asszisztens megnevezés, mondván ezt a gyakorlatban a munkahelytől függően úgyszólván alakítják.

Két alkalommal esett szó olyan képzésről, amelyet a tervezett képzéshez közelinek tekintettek. Egy partnerem a nemrégiben befejezett életmód terapeuta képzést említette közeli, esetleg példaértékű

szakképzési modellként, egy másik beszélgetőtársam pedig nemrég kezdett a Testnevelési Egyetem wellness tanácsadó alaptanfolyamára járni a margitszigeti Termál Hotelban.

Egy alkalommal interjúpartnerem úgy készült a beszélgetésre, hogy magával hozta az általa megtervezett egészségturizmus asszisztens képzés téma és időbontásos programját. Ennek egy példányát beszélgetésünk befejezéseként átadta, kópiáját mellékelem a dolgozathoz.

Összegzés

Elsőként azt kell kiemelnem, hogy a wellness asszisztensek felkészültségére vonatkozó elvárások legnagyobb nyomatékkal elmondott elemei nem specifikusan a wellness szolgáltatásokkal foglalkozó kollegákról szóltak. Egy sokkal szélesebben értelmezett idegenforgalmi, vendéglátói látásmódot és ennek megfelelő magatartást tartottak a legfontosabbnak. A sajátos tudáselemek, és kiváltképpen az egészségturizmusban elengedhetetlen ismeretek: az emberi test ismerete, anatómiai, élettani tudnivalók lényegesen kisebb súllyal fordultak elő az elvárásokban. A szolgáltatásokkal kapcsolatos ellenjavallatok ismerete pedig ennél is ritkábban, szélsőséges esetben még az ellenjavallatok létéről is nekem kellett meggyőzőnem partneremet. Elsősegély nyújtási ismeretet mindössze egyszer tartottak elvárhatóknak.

Az interjúsorozat alapján csak azt tarthatom valószínűnek, hogy főállásban elvéve kívánnak wellness asszisztenseket alkalmazni. Ahol vannak vagy belátható időn belül lehetnek wellness szolgáltatások, ott legtöbbször szélesebb felkészültségű alkalmazottakat látnának szívesen, akiknek ismereteit más feladatoknál is használni tudják. Ebből adódóan olyan végzősök, akiknek képzése csakis a wellness szolgáltatásokra irányult elvéve számíthatnak munkahelyre az egészségturizmus, szűkebben a gyógyturizmus intézményeiben.

Mindezek alapján elhibázott döntésnek tartanám, ha a fejlesztési programot megrendelő szakiskola, vagy bármely más középfokú iskola a wellness asszisztens képzés megteremtésére korlátozná törekvéseit. Úgy látom, hogy erre a képzési irányra kizárólag egy szélesebb körű képzési program részeként szabad készülni. Az egészségturizmus, az idegenforgalom általánosabb tudásszerkezetű szakembereit érdemes szakközépiskolai szerkezetben képezni, amelynek egyik lehetséges belső szakosodása lehet a wellness. Hangsúlyozom, hogy ez a lehetőségek

egyike, és legalább két ilyen belső szakosodási lehetőséget célszerű minden hallgató számára biztosítani. A minden diákra kiterjedő, többszálú belső tagolás lehetővé teheti, hogy a végzősök – a lehetséges munkahelyek elvárása-inak megfelelően – többféle feladatra is felkészülten hagyhassák el az iskolát. Ez lehet a munkaerő piac várható igényeivel összhangban álló képzés, a szűkebb képzési program igen nehéz helyzetű végzősöket indítana útjukra.

Végül fontosnak tartom, hogy a képzéshez szervesen kapcsolódó szakmai gyakorlat, ne csak a választott belső tagolódás praxisát ismertesse meg a diákokkal. Meg kell találni annak lehetőségét is, hogy a majdani munkahelyek igen változatos tulajdonszerkezetéről képet alkothassanak. Ismerjék a működtetés változatait, és azt, hogy ezek miképpen befolyásolják már a kapun belül is eltérő kilátásait. Ezt semmiképpen sem a riogatás szándékával, hanem a tisztánlátás igényével kell számukra biztosítani.

Összefoglalás

A szociológiai interjúkra, és helyszíni megfigyelésekre alapozott tanulmány feltárja, hogy a wellness szolgáltatásokkal is foglalkozó fürdőkben, szállodákban elsősorban nem specifikusan ezekhez értő szakembereket kívánnak alkalmazni. Ennél szélesebb körű, általános idegenforgalmi és vendéglátó-ipari látásmód kialakítására irányuló képzést tartanak indokoltnak. Az így képzett végzősöket többféle feladat elvégzésére tudják használni, míg a kizárólag wellness szolgáltatásokhoz értő fiatalokat csak elvétve tudnák foglalkoztatni. A kialakítani kívánt szakközépiskola képzési terveihez a szerző azt javasolja, hogy a wellness irányú képzést az iskola belső szakosodás keretében, legalább két párhuzamos fakultáció egyikeként tervezze.

Abstract

The study based upon sociological interviews and participant observations reveals that spas and hotels, which also offer wellness services, do not tend to employ professionals specializing in this field. In their opinion trainings establishing a more comprehensive general touristic and catering-industry approach is more appropriate. Graduates, therefore, may be assigned various tasks, while those specialized only in wellness services could scarcely be offered a job. Regarding the curriculum of the technical school to be established, the author proposes to offer training in wellness services as a further specialization option, alongside with at least another one.

Melléklet

A terepmunka helyszínei

Layla Al-Zubaidi

VÁROSANTROPOLÓGIA

1. Alapelvek

A városantropológusok megkülönböztetése nyilvánvalóan kedvez a szociokulturális antropológiának, azonban elismerik, hogy a régészet is jelentősen hozzájárult a városi térrendszer és a civilizációk vizsgálatáival.

A „városi forradalom” kifejezést V. Gordon Childe (1950), a régi (marxista) világ történésze vezette be, amely a komplex és civilizált, felemelkedett társadalmak folyamataként írt le. Ez a folyamat, Childe nézőpontja szerint a gazdasági termelékenységben bekövetkező változásokon alapul, és úgy tűnik, a világ számos pontján különböző időben, de függetlenül jelent meg. A precíz kritérium, amely által ezt a folyamatot felismerhetjük, nem minden esetben ugyanaz, alapjaiban azonban lehetnek szabályszerűségek, amelyek minden önálló megnyilvánulásban, vagy folyamatban jelentkeznek.

Az alap kritérium, amelyet Childe elkülönített, a következő: teljes munkaidejű osztályok és elitek mentesülnek a létfenntartási feladatok, a mechanizmusok, mint például az adók vagy a sarcok alól, amely által a „társadalmi fölösleg” az elitek kezében koncentrálódhatna, a monumentális középületekben, az írásrendszer, az extenzív külföldi kereskedelem, és a politikai szervezet felbukkanása által. Noha a régészet valódi érdeklődésével a civilizáció iránt, a komplex társadalmak felemelkedésének és összeomlásának vizsgálatában úttörő munkát végzett, kevés érdeklődést mutatott a városi jelenségek iránt.

Csak ennek az évszázadnak a második felében, főleg az 1960-as években kerültek a kulturális antropológia figyelmének előtérbe a városi társadalmak és városok, bár az antropológusok már végeztek vizsgálatot a városokban a városantropológia kifejezése előtt is. A fókusz eltolódásával a „városantropológia” ellentmond az antropológiai hagyománynak, amely az ipari és komplex társadalmak és a városból való kirekesztett „primitív” és paraszti réteg vizsgálatára helyezi a hangsúlyt (Basham 1987). Ez a változás elkísérte a „primitivistá” antropológia összeomlását, és elismerték, hogy minden kultúra a modern világ része és nem izolálódott, öntartalmú valóság. A további motivációt az a megfigyelés adta, hogy a városiasodás a 20. századi városokban gyorsabban

nő, mint valaha. Ezt az új hangsúlyt úgy is lehet érteni, mint a tanulás egyik formáját, amelyben az elmozdulás a perifériák kutatásától a központ vizsgálatáig halad.

A városantropológia nézőpontjában nemcsak új, népszerű szakma adódott a hagyományos antropológiához, amely révén azután elhanyagolni szándékoztak volna a kevésbé komplex társadalmakat, hanem ellenkezőleg, az úgynevezett „primitív” társadalmak rehabilitálására kezdtek koncentrálni. Figyelembe véve gyarmati antropológia ellenállását, amely elfogadja a „primitív” társadalmat, noha az alapvetően különbözik a „nyugati civilizációtól”, az új kutatási szemléletmód számos területet átengedett a szociológiának, ezzel elősegítve munkamegosztást az antropológia és a szociológia között. Ekképpen a városantropológia érvényesülése a II. világháború és a dekolonizáció folyamatának következményeként értelmezhető. A városantropológusok szemében a városok iránti érdeklődés megerősítette az antropológia hagyományos figyelmét, mely szerint az a létező társadalmak és az emberi kultúrák változottsága felé irányul. Az antropológia elkülönülését többnyire úgy látják, mint a „primitív” társadalom vizsgálatát, a szociológiát pedig mint az ipari társadalmak vizsgálatát. Ez azonban nem bizonyosodott be, mivel a Nyugat mint ipari társadalom, és a többi mint primitív társadalom nem maradhatott sokáig érvényes elmélet, mivel nincs társadalom a világban, amelyet ne érintett volna meg az iparosodás. Elméletileg a városantropológia magába foglalja a városok kulturális rendszerének vizsgálatát ugyanúgy, mint a városok kapcsolatát a nagyobb és kisebb területekhez és a populációhoz a világot átfogó városi rendszer részeként (Kemper 1996).

2. Módszertan

A rétegzett társadalmak felé való elmozdulás során a hagyományos antropológiai módszertan az úgynevezett résztvevő megfigyelés újratárgyalására kényszerült. Az etnográfiai munkát sokáig úgy értelmezték, mint zárt kapcsolatot kis számú informátorral, amely azonban lehetetlen volt immár egy városi kontextusban. A városantropológusok tehát a kutatási körük kiterjesztését kezdeményezték, hogy

bevonhassanak írott forrásokat, felméréseket, történelmi tanulmányokat, irodalmi és más területeket is. Ez már nem feltétlenül foglalja magába a résztvevő megfigyelés módszerét vagy holizmus szempontját. A városantropológusok számára az igazi kihívás ezeknek a forrásoknak az elrendezése lett, és a nagyobb csoportok valóságának megragadása anélkül, hogy az eleven leírásokat hanyagolnák, amely pedig sok esetben a korábbi néprajz és az antropológia jellemzője volt. Gyakran a hagyományos antropológiai témákat, mint például a rokonságot, a társadalmi rétegződést stb. átültették a városokba. Ennek alapján a városantropológia nemcsak arra ösztönözte az antropológusokat, hogy elkülönítsék az elméleti és metodikai keretet, hanem hogy újra dolgozzák ki azokat, amelyek már létrejöttek és még léteznek (a városi környezet jellegzetes problémáiról lásd Foster – Kemper 1974).

A résztvevő megfigyelésre helyezett túl nagy hangsúly azzal a problémával járt, hogy a városi kontextusban elveszett a holisztikus szemlélet. Középpontba a család került, míg a hagyományos antropológiában a törzsek és más társadalmi egységek voltak előtérben; ezáltal a városi valóság leginkább az összkép széttöredezettségéhez vezetett, egyfajta „városi mozaik” jött létre (Fox 1977: 2-9). Ami a módszertant illeti, az *Urban Anthropology* folyóirat felmérése szerint immár a következő nagy lélegzetvételű tanulmányok dominálnak: összehasonlító tanulmányok magában álló közösségekről, multiközösségekről, regionális kutatások, nemzeti szintű vizsgálatok, összehasonlító multinacionális, illetve általános elméleti és módszertani tanulmányok. Kis lélegzetvételű tanulmányokban főként az egyének élettörténetére, vagy speciális társadalmi kontextusra (mint például a piacra, városi bandákra, üzletközpontokra), lakónegyedekre és munkahelyekre fókuszálnak (Kemper 1991b).

3. A tudományág története

A városantropológia fokozatos felemelkedése az 1960-as évek végén és a '70-es évek elején szinte észrevétlen maradt. Eredete inkább a szociológiában, az ipari társadalmak vizsgálatában keresendő. Márcsak azért is, mert a korai szociológusok voltak az elsők, akik figyelmüket a városi élet felé fordították. Korábban, 1930-tól 1950-ig a kulturális antropológusok a parasztok és a városok életükre való kihatása iránt mutattak növekvő érdeklődést (Redfield 1947); 1950-re már számos antropológus

és szociológus végzett vizsgálatot a városi jelenségekről (Childe 1950, Bott 1957, Sjöberg 1960). A városantropológia kiterjedése az 1960-as években annak felismerését tükrözi, hogy a hagyományos célcsoportok, mint amilyen a törzs és a parasztság egyre inkább integrálódott az urbanizált világba. Rendkívüli figyelmet szenteltek a vidéki-városi migrációnak, a városi adaptációknak, az etnicitásnak és a szegénységnek (Lewis 1968, Hannerz 1969). A jelentősen megsokasodott eredmények fényében a városantropológiát az 1970-es évekre már a kulturális antropológián belül elkülönülő tudományágként definiálták a tankönyvekben, könyvekben és folyóiratokban (Chrisman – Friedl 1974, Gulick 1973, Southall 1973). Ráadásul az első teljes tankönyv is megjelent: Fox (1977) a városok öt különböző típusát azonosította, és megvitatta azon belül a városok és szélesebb társadalmi környezet közötti kapcsolatot. Basham (1978) a városi társadalom vizsgálatának és különböző hozzá kapcsolódó témáknak összefoglalását adta, vitatémává téve a városkutatásokat. Az 1980-as évek során már a tankönyvek és tanulmányok második generációja jelent meg (Collins 1980, Gmelch – Zenner 1980, Hannerz 1981, Press – Smith 1980).

3.1 Korai városszociológia

Ferdinand Tönnies (1887) különbséget tett *Gemeinschaft* (közösség) és *Gesellschaft* (társadalom) fogalma között annak alapján, hogy a polgári társadalmat személytelen együttműködések kötelei jellemzik, szemben a feudális közösség intim kapcsolataival és kollektív tevékenységeivel. Emile Durkheim, aki bevezette az „anómia” fogalmát, ugyancsak ez iskola gondolkodását követte. „Öngyilkosság” című tanulmányában (1897) megkülönböztette az anómikus öngyilkosságot, mint olyat, amely az elszigeteltség és a személytelenség következményeként valósul meg. Mindkét fogalom abból az elméleti előfeltevésekből fakad, amely megkülönbözteti a városi és nem-városi életvalóságot.

A városantropológia későbbi fejlődéséhez fontos még hozzátenni Louis Wirth esszéjét: „Az urbanizmus, mint életmód” (1938). Ebben a tanulmányban kifejtette a városi élet a társadalmi szervezetre és attitűdökre gyakorolt hatásának jellemzőit, amellyel bizonyította, hogy mikor a vidék a városba költözik, a városi élet már személytelen, eszközjellegű kapcsolatokká válik, mert bár az olyan elsődleges csoportok erős kontrolljától, mint amilyen a

nagycsaládé, a szabad egyének felé hajlik, viszont az egyéni cselekvésnek ez a szabadsága a kollektív biztonosság elvesztésével is összekapcsolódik.

Robert Redfield (1947) átvette a Wirth által alkalmazott csoportosítást, melyben a népi-városi folytonosságot karakterisztikus eltérésekkel fejezte ki (a városi pólusra, illetve annak ellentettjére, a népi pólusra osztva a városlakókat, utóbbiak kis, homogén, izolált, hagyományos közösségek voltak, amelyek gazdaságilag önállók, és csak kezdetleges munkamegosztásuk van); ugyanakkor továbblépett abban, hogy kidolgozta a városok szerepére vonatkozó kulcsfogalmat, a „Nagy Tradíciót”, és szemben vele a helyi, falusi közösségek „Kis Tradícióját” is. Végülis mindkét kutató jelentős hatással volt a komplex társadalmak antropológiájának fejlődésére. A kritikák azonban megbélyegezték az általuk használt városiság fogalmát, mint tipikusan nyugati képzetet, és a szembeállított vidékiség fogalmát, mint a nem-nyugati társadalmak eurocentrikus ideáltípusát.

3.2 A városi ökológia chicagói iskolája

A városi szociológiához nagyban hozzájárult Robert E. Park és „iskolája” a Chicagói Egyetem. Figyelmük középpontjában a demográfiai és népszámlálási információk, interjúk és történelmi adatok, amellyel a hangsúly a városok társadalmi problémái, nem pedig a városi életről való elmélkedés felé irányult. Ennek az iskolának gondolata, hogy a városokra úgy tekintett, mint energiát követelő ökoszisztémára, amely fenntartja struktúrájukat, és amely lakónegyed öröklés törvényének alárendelt „természetes területekre” oszlott (természetes terület például a nyomornegyedek szomszédságai és az alterületek). Az „öröklés fogalma” a nagyobb házra és telekre vonatkozik. Ezzel a modellel vizsgálták a kutatók a lakónegyed minták változását, például az afro-amerikai gettók fejlődését, melynek tagjai elköltöztek Chicagóba munkát keresni (Duncan – Duncan 1957). Később viszont az iskola inkább a népszámlálási adatok empirista, mennyiségi és statisztikai munkák felé fordult, előidézve a következő elméleti visszahatást.

3.3 A Közösségtanulmány megközelítése

Ez a megközelítés a korai városi antropológiában inkább „antropológiai” a hagyományos értelemben. Ez fejlődött részben válasz formában a későbbi Chicago iskola absztrakt empirizmusává. A kulcsfigurák közül az egyik Carolyn Ware, aki a „Greenwich falu, 1920-1930” című munkájában vizsgálat alá vette a new york-i metropolisz expanziója során Greenwich falu bekebelezését, és sajátos jellemzőik fennmaradásának folyamatát. Noha ez a legkorábbi közösség-tanulmány kutatása közül csak egy reprezentáció, a globális integráció körüli kortárs viták még ma is igen elterjedtek. W. Lloyd Warner a „Yankee City” című munkájában megkísérelt beolvasztani egy etnográfiai szemléletet, amelyet az ausztráliai aboriginok terepmunkája során gyűjtött formális interjúkból nyert a new england-i város, Yankee City társadalmi tanulmányára vonatkozólag. William Foote Whyte „Utcasarki társadalom” című munkája egy amerikai olasz nyomornegyed etnográfiája, amelyet „Cornerville”-nek nevezett el. Tanulmánya, koncepciójában leginkább antropológusokéhoz és a résztvevő megfigyelés módszeréhez hasonló: bérelt egy szobát egy itáliai családnál és részt vett társadalmi életükben több éven keresztül.

3.4 Kölcsönhatás

A mozgalom a későbbi Chicagói Iskola élettelen empirizmusára is egyfajta válasz. A legfontosabb munka (nemcsak a városi antropológiára vonatkozóan) Ervin Goffman emberi kölcsönhatásról végzett tanulmánya „Önmagunk beállítása a mindennapi életben” címmel (1959). Az emberi kölcsönhatást, amely az emberi viselkedés vizsgálata, a szerepek végrehajtásának sorozata, dramaturgiai metafora kifejezéssel definiálta. Ennek a kutatásnak a városantropológiára vonatkozó értéke, hogy az emberi kölcsönhatás során a szövevényes szerepjátékokra helyezi a hangsúlyt. Főként a városias élet, amely állandóan megköveteli, hogy önmagukat beállítsák mások, idegenek, vagy olyan emberek szemében, akik etnikai vagy foglalkozási kategóriák töredékes nézőpontjából ismerik őket. Minden nap konfrontálódnak számos különböző emberrel és környezettel. Így ad megmunkálható eszközt a városi társadalom struktúra megértéséhez.

4. Kutatási hagyományok és kritika

4.1 A városi szegénység antropológiája

Fox (1977) szerint különböző kutatási hagyományok vannak a városantropológián belül, amely fenntartja kontinuitását a hagyományos antropológiával és módszereivel azáltal, hogy nem magára az urbanizációra fókuszál, hanem a városokon belüli kisebb egységekre. Egy példája a városi szegénység antropológiája. Oscar Lewis bevezette a „szegénység kultúrája” kifejezést, amely alatt egy olyan életformát értett, amely a gazdasági és politikai megfosztatástól függetlenül létezik – ezzel kiváltva kritikák sorozatát (lásd. Valentine 1968, Goode / Eames 1996). A gettó vizsgálat és a kivándorló populációk figyelemreméltó tanulmánya egyaránt tükrözi a holisztikus szemléletet az egzotikum, a kisebbség, a szegénység, az etnikai enklávés kis skálájú egységeinek formájában.

4.2 Hálózat kutatás

Más vizsgálati tárgy ebben a hagyományban a háztartás és a családkutatás, illetve a társadalmi háló kutatása. A hálózat kutatás Elizabeth Bott „Család és társadalmi hálózat” (1957) a vidéki közösségek várossá válásának tanulmányozásában gyökeredzik. Ez a könyv közönséges londoni családok interdiszciplináris tanulmányozásának része. A levezetett „Bott elmélet” azon az előfeltételen alapszik, hogy a férfi-női szerepkapcsolatban a különválasztás foka a családháló összefüggéseivel változik. Három fajta szerkezetet körvonalazott: egy kiegészítő szerkezetet, egy független és egy társas szerkezetet, majd kapcsolatot állapított meg a család belső struktúrája és a külső kapcsolatok mintái között (lásd. Hannerz 1980).

4.3 Városiasodás antropológiája

A városiasodás antropológiája (vidék-város migráció) a város és a vidék szétválasztása. Ez a tudományág főként az afrikai kutatások során fejlődött erőteljesen, elsősorban brit antropológusok, latin-amerikai tanulmányok, és amerikai kutatók közreműködésével. A hangsúly a vidéki emberek városokba való fizikai mozgásán és ennek az emigráns populációnak az új környezethez való adaptációján alapszik, a városon belüli társadalmi átalakulásra, a személyközi kapcsolatokra és a kollektív identitásra fókuszálva (lásd. Abu-Lughod 1962).

4.4 Antropológia a városokban és városok antropológiája

Ezeknek a tanulmányoknak a hagyományos összefüggését nem vitték túlzásba. Noha bizonyos célcsoportokra koncentráltak, ezek a problémák nem szakadtak el a városi összefüggéstől és az urbanizációtól magától. Ahhoz, hogy elkerüljük a zavart, hasznos volna követni azt a megkülönböztetést, amelyet Kemper körvonalazott az „antropológia a városokban és a városok antropológiája” között. Noha mindkettő összefonódik, van különbség közöttük: „Az antropológusok, akik egy sajátos városban végeznek kutatást, többségben nem törődnek a város összefüggéseivel. A másik fele viszont a városi élet struktúrájával foglalkozik, azok az emberi viselkedésre gyakorolt hatásával helyi viszonylatban és keresztkulturálisan. Ez utóbbi a nemzetközi városi rendszer fejlődésével foglalkozik időben és térben, a szocio-kulturális és politikai-ökonómiai kérdéskör különbségével.

A nagysúlyú társadalmi folyamatok és átalakulások hangsúlyozottabbak a városokban, de nem magyarázhatjuk meg egyedül ezek kontextusán belül. Több tanulmány, amelyet városi antropológiaként kategorizáltak, a városi miliő antropológiai témákkal jelentősen hozzájárultak, de nem érintik maguknak a városoknak a jellemzőit (1998: 120). Azonban a városiasodás gyors iránya jelzi, hogy egyre több ember fog urbanizálódni a jövőben. Így az antropológia nagyobb szakágai végül a városantropológiában fognak összefutni (Ansari / Nas 1983: 6).

A városantropológusok maguk időnként megkérdőjelezték a kritika egy pontját: noha a városantropológia célja eredetileg a kettősséggel, a „primitív” és a „komplex” társadalmakkal szemben való fellépés az antropológia és a szociológia disciplinái belül, ez az érvényesség fogalma a való világban sohasem kérdőjeleződött meg. A városantropológia nagyobb teljesítménye a fókuszváltozás, azonban a város és vidéki terminológián még nem lépett túl.

5. Városi antropológia ma és a városi antropológusok mint társadalmi csoport

Ma a városantropológia megkülönbözteti magát a városi szociológiától, főként eltérő szemléletük miatt. Míg a szociológiai tanulmányok a töredezt problémákra fókuszálnak, a városantropológia elméletileg inkább a holisztikus szemlélet felé irányul

(Ansari / Nas 1983: 2). Miután a városantropológia az 1960 és 1970-es években sajátos kérdésekre figyelt fel, például a migráció, a rokonság, a szegénység stb... kérdéseire, amelyek a hagyományalapú terepmunka összehasonlításából erednek, 1980-ra a városi élet aspektusai iránt kezdtek érdeklődést mutatni. Ahogy az eredményből is látszik, a városantropológia más társadalmi szakágak értekezéseibe integrálódott.

Gyakorlatilag a városantropológia nagyrésze beleolvadt a geológiába, ökológiába és más diszciplínába. Teoretikus érdeklődésével, a városi tér és az urbanizáció megfogalmazásával együtt, a városantropológia kortárs kérdései: városi problémák, vidéki-városi migráció, adaptáció, ember szabályozása a sűrűn lakott környezetben, a városi környezet hatásai a kulturális pluralizmusban, a társadalmi szinteződés, a társadalmi háló, a rokonság funkciója, a városok növekedése, a bűnözés (és más városi dilemma), a ház, az építészet, a közlekedés, a térhasználat, a munkahelyi alkalmazás, az infrastruktúra, a demográfia és egyéb.

1979-ben megalapították az Amerikai Antropológiai Társaság részeként a Városi Antropológia Társaságot (SUA). Kemper kutatása (1991) arra vállalkozott, hogy 1989-1992 között információkat elemezzon az Amerikai Antropológia Társaság vezetőjében, amelyben kimutatta, hogy a városantropológusok nagy többsége, 70 %-a a szocio-kulturális antropológia alcsoportjába tartozik. Összehasonlítva az 1975-ös vizsgálat eredményeit (Kemper 1975), ez a szám 86 %-ról csökkent le, míg az alkalmazott antropológusok száma dramatikusan, 0%-ról ugrott 12 %-ra, a régészek 6%-ról 15%-ra. A felmérés azt mutatja, hogy jelentőséget nyert az alkalmazott munka, és a régészek érdeklődése nőtt a városantropológia iránt.

	1975	1991
subfields	(450 individuals)	(900 individuals)
<i>Socio-cultural Anthropology</i>	86 %	70 %
<i>Archaeology</i>	6 %	15 %
<i>Applied Anthropology</i>	0 %	12 %
<i>Linguistic and Bianthropology</i>	8 %	3 %

Az egyének közül nem mind az, aki magát városantropológusnak vallotta. 55% azonosította munkáját a városi szó variánsaival, míg a többi más kifejezést használ munkája megjelölésére. A vizsgálat alá vett személyek jobban szeretik, ha helyi vagy témaérdeklődés szerinti elsődleges specializációjukban definiálják őket. Helyileg, az Egyesült Államok vezet 45 %-kal, ezt követi Mexikó és Közép-Amerika 14%-kal, majd Európa 12%-kal, illetve Észak- és Dél-Amerika 10-10%-kal. Ez az eredmény azt az irányelvet adja, hogy a városantropológusok kutatása szempontjából elsődleges szerepe van az Egyesült Államoknak, Kanadának és Mexikónak, jobban, mint korábban. További tényező, az alkalmazott projektek növekvő finanszírozása az amerikai városokban, amely számos antropológus számára vonzó, akik kezdetben csak külföldön dolgoztak. Így az antropológusok nemzetközi szakértelmüket felhasználják az Egyesült Államokban vagy Kanadában az emigráns etnikai csoportok tanulmányozásakor. Téma szerinti érdeklődésük a vizsgálatok alapján megnőtt, és ezzel együtt az irányelv a változások és a fejlődés kérdésköre, az orvosi antropológia, a politikaantropológia a kisebbségek a verseny, a szegénység, a kulturális ökológia, a nem, a tömegkultúra és kommunikáció felé tendált. 26%-kal a társadalmi szervezet, a rokonság és a család vizsgálata még mindig a legerősebb. Ez az áttekintés mutatja, hogy a „parasztság”, mint célcsoport iránti érdeklődés erősen lecsökkent. Kemper szerint 1991-es felmérése 900 egyénnel, az 1975-ös vizsgálat kevesebb, mint 450 egyénnel lett összehasonlítva, amely az észak-amerikai antropológiában végbemenő nagyobb átalakulásra világít rá több női városantropológus, doktorandusz választja a városantropológia gyakorlatát, nő a különböző téma iránti érdeklődés, és szélesebb a választék a diszciplínák között, és még nincs egyetértés a tudományág specializációjának alapértelmezésére, de van viszont a hangsúlyváltásra.

	1991
	(900 individuals)
"urban"	55 %
„complex societies”	36%
„contemporary societies”	26%
„modern societies”	17%
„civilizations”	11%

Az Urban Anthropology (UA) folyóirat, amely 1972-ben alakult, 39 Egyesült Államok-beli és 18 külföldi munkatársat számol (Kemper 1991). 150 intézmény tart fenn szakmai kapcsolatot az USA-ban és 42 külföldi országban. A vezető USA államok New York, Kalifornia, Ohio, Texas, Pennsylvania, Massachusetts, Virginia, és Wisconsin. Vezető nációk: Kanada, Nagy-Britannia, Lengyelország, Franciaország, Ausztrália, Banglades, Izrael és Mexico. Nagyjából minden szerző akadémiai kapcsolatokkal rendelkezik, kevesebb mint 15 százalék tartozik nem-akadémiai intézményhez, például a Spanyol Egészségügyi Tanács Connecticut-ban, az U.S. Népszámlálási Iroda, az U.S. Földműves Tanszék, és a Világbank. Amikor a Városi Antropológia Társaság (SUA) eldöntötte, hogy saját folyóiratot jelentet meg (City and Society), az Urban Anthropology-t (UA) átkeresztelték Urban Anthropology and Studies of Cultural System and World Economic Development-re (UAS), annak érdekében, hogy elkerüljék a versenyt, és szélesebb olvasótáborot szerezzenek maguknak.

Ehhez hasonlóan a Society of Urban Anthropology-t is hamarosan átkeresztelték Society for Urban, National, and Transnational Anthropology-nak (SUNTA).

Tézer Zita fordítása

6. Források

Bibliográfiák, mutatók és forrásművek

- Adams, Robert McC., Rene Millon, and Pedro Armillas *Urban revolution. In International Encyclopedia of the Social Sciences 16. David L. Sils, ed. New York: The McMillan Company & Free Press.*
- Breitborde, Lawrence B, Irene Glasser, eds. 1996 *Urban anthropology in the 1990's: a collection of syllabi and an extensive bibliography. Washington D.C.: Society for Urban Anthropology; American Anthropological Association.*
- Gulick, John 1973 *Urban anthropology. In Handbook of Social and Cultural Anthropology. John J. Honigman, ed. Chicago: Rand McNally and Company.*
- Gutkind, Peter, C. W. 1973 *Bibliography on urban anthropology. In Urban anthropology. Cross-cultural studies of urbanization. Aidan Southall, ed. Pp. 425-89. London and New York: Oxford University Press.*
- Halpern, Joel Martin 1974 *Urban anthropology: an introductory bibliography. Monticello: Council of Planning Librarians.*
- Kemper, Robert V. 1975 *Directory of urban anthropologists. Urban Anthropology 4: 73-106.*
- Kemper, Robert V. 1991a *Urban anthropology in the 1990's: the state of its practice. Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 20: 211-223.*

- Kemper, Robert V. 1991b
Trends in urban anthropology research: an analysis of the journal Urban Anthropology, 1972-91.
 Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 20: 373-84.
- Kemper, Robert V. 1993
Urban anthropology: a guide to U.S. and Canadian dissertations.
 Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 22: 1-229.
- Kemper, Robert V., Jack Rollwagen 1995
Urban anthropology. In Encyclopedia of Cultural Anthropology. Ember, Melvin, David Levinson, eds.
 Lakeville: American Reference Publishing.
- Kracht, Benjamin, Robert V. Kemper 1991
Directory of urban anthropologists.
 Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 20: 225-360.
- Kracht, Benjamin, Robert V. Kemper, and Stuart Campos 1991
The journal Urban Anthropology: an index of its first twenty years.
 Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 20: 385-553.
- Peck, Richard 1974
Urban Studies: a research paper casebook.
 New York: Random House.
- Rollwagen, Jack R. 1991
Urban Anthropology (the journal). A personal history.
 Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development 20: 200-11.
- Sanjek, Roger 1990
Urban anthropology in the 1980's: a world view.
 Annual Review of Anthropology 19: 151-86.
- Urban Studies Information Guide Series.
 Detroit: Gale Research Company.
- Wheeler, James O. 1986
Urban Studies: a bibliography of periodical articles.
 Chicago: Council of Planning Librarians.
- White, Anthony G. 1975
Urban anthropology: a selected bibliography.
 Monticello: Council of Planning Librarians.
- Szövegyűjtemények**
- Basham, Richard 1978
Urban anthropology. The cross-cultural study of complex societies.
 Palo Alto: Mayfield Publishing Company.
- Fox, Richard G. 1977
Urban anthropology. Cities in their cultural settings.
 New-Jersey: Prentice-Hall.
- Hannerz, Ulf 1980
Exploring the city. Inquiries towards an urban anthropology.
 New York: Columbia University Press.
- Alapolvasmányok**
- Ansari, Ghaus, Peter J. M. Nas, eds. 1983
Town-talk. The dynamics of urban anthropology.
 Leiden: E. J. Brill.
- Chrisman, Noel J, John Friedl, eds. 1975
City ways: a selective reader in urban anthropology.
 New York: Thomas Y. Crowell.
- Collins, Thomas W., ed. 1980
Cities in a larger context. Southern Anthropological Society Proceedings 14.
 Robert L. Blakely, series ed.
 Athens: The University of Georgia Press.
- Foster, George M., Robert V. Kemper, eds. 1974
Anthropologists in cities.
 Boston: Little Brown.
- Gmelch, George and Walter P. Zenner, eds. 1996
Urban life. Readings in urban anthropology.
 Prospect Heights: Waveland Press.

- Nas, Peter J. M., ed. 1993
Urban symbolism.
Leiden, New York: Brill.
- Park, Robert E., E. W. Burgess, eds. 1925
The city.
Chicago: University of Chicago Press.
- Press, Erwin, M. Estelle Smith, eds. 1980
Urban place and process: readings in the anthropology of cities.
New York: McMillan.
- Rotenberg, Robert, Gary McDonogh, eds. 1993
The cultural meaning of urban space.
Westport: Bergin & Garvey.
- Southall, Aidan, ed. 1973
Urban anthropology: cross-cultural studies of urbanization.
New York: Oxford University Press.
- Klasszikus esettanulmányok és elméleti munkák**
- Abrams, Philip, E. A. Wrigley 1978
Towns and societies.
Cambridge: Cambridge University Press.
- Abu-Lughod, Janet 1962
Migrant adjustment to city life: the Egyptian case.
American Journal of Sociology 47: 22-32.
- Bott, Elizabeth 1957
Family and social network.
London: Tavistock.
- Childe, V. Gordon 1950
The urban revolution. Town Planning Review
23: 3-17.
- Duncan, Beverly, Otis Dudley Duncan 1957
The Negro population of Chicago: A study of residential succession.
Chicago: University of Chicago Press.
- Durkheim, Emile 1951 [1897]
Suicide.
Glencoe: Free Press.
- Goffman, Erving 1959
The presentation of self in everyday life.
New York: Doubleday Anchor.
- Goode, Judith, Edwin Eames 1996
An anthropological critique of the culture of poverty. In Urban life.
Readings in urban anthropology. Gmelch, George and Walter P. Zenner, eds. Prospect Heights: Waveland Press.
- Hannerz, Ulf 1969
Soulside: Inquiries into ghetto culture and community.
New York: Columbia University Press.
- King, Anthony
Urbanism, colonialism and the world-economy.
New York and London: Routledge.
- Knox, Paul L., Peter J. Taylor 1995
World cities in a world system.
Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, Oscar 1968
La Vida: a Puerto Rican family in the culture of poverty
San Juan and New York. New York: Vintage books.
- Marks, Carol 1991
The urban underclass.
Annual Review of Sociology 17: 445-66.
- Mayer, Adrian 1966
The significance of quasi-groups in the study of complex societies. In The social anthropology of complex societies.
Michael Banton, ed. London: Tavistock.
- Mayer, Philip 1961
Townsmen or tribesmen. Conservatism and the process of urbanization in a South African City.
Cape Town: Oxford University Press.
- Merry, Sally Engle 1981
Urban danger: life in a neighbourhood of strangers.
Philadelphia: Temple University Press.

- Mitchell, Clyde 1969
Social networks in urban situations.
Manchester: Manchester University Press.
- Redfield, Robert 1947
The folk society.
American Journal of Sociology 52: 293-308.
- Sjoberg, Gideon 1960
The preindustrial city.
New York: Free Press.
- Tönnies, Ferdinand 1963 [1887]
Community and society. C. P. Loomis, trans. and ed.
New York: Harper and Row.
- Valentine, Charles A. 1968
Culture and poverty: critique and counter-proposals.
Chicago: University of Chicago Press.
- Ware, Carolyn 1935
Greenwich Village, 1920-1930.
New York: Harper and Row.
- Warner, W. Lloyd 1963
Yankee City.
New Haven: Yale University Press.
- Whyte, William Foote 1943
Street corner society.
Chicago: University of Chicago Press.
- Wirth, Louis 1938
Urbanism as a way of life.
American Journal of Sociology 44: 1-24.
- Nyomtatott szakajró**
- City and Society. Washington D.C: American Anthropological Association 1987
<http://www.ameranthassn.org/suapubs.htm>
- Urban Anthropology (UA) New York: Plenum Publishing Corporation 1972-85, continued by: Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems & World Economic Development (UAS)
New York: Plenum Publishing Corporation 1985-
- Urban Anthropology Newsletter (UAN) New York: Plenum Publishing Corporation 1972-85
- Urban Studies Edinburgh: Oliver & Boyd. 1964-
- Tudományos társaságok**
- Society for Urban Anthropology (SUA) of the American Anthropological Association:
<http://www.ameranthassn.org/sua.htm>
- Web pages**
- Society for Urban Anthropology (SUA) of the American Anthropological Association:
<http://www.ameranthassn.org/sua.htm>
- City and Society (semiannual review of the SUA):
<http://www.ameranthassn.org/suapubs.htm>
- SUA publications, film & video reviews:
<http://www.ameranthassn.org/suabook.htm>
- Academic term papers urban studies section:
<http://www.academictermpapers.com/catpages/cat122e>
- Up-to-date overview of issues of contemporary urban sociology:
<http://www.cup.org/Titles/36/0521365198.html>
- Course-syllabus and bibliography on „Cities of the Near East”
<http://www.nyu.edu/gsas/dept./mideast/courses/citiesyl>

Urban Anthropology

LAYLA AL-ZUBAIDI

TOPICS: CONTEMPORARY ISSUES METHODOLOGY SOURCES WEB LINK

1. Basic premises

The distribution of urban anthropologists favours clearly sociocultural anthropology, however, they recognize that archaeology has made significant contributions to the study of civilizations and urban spatial systems.

The term „urban revolution” was introduced by V. Gordon Childe (1950), a (Marxist) Old World historian, to describe the process by which complex, civilized societies emerged. This process, although in Childe’s view based on a shift in economic productivity, seems to have occurred independently and at different times in several areas of the world. Thus, the precise criteria by which this process can be recognized, are not always the same, however there may be underlying regularities that appear in all the separate manifestations or the process.

The basic criteria that Childe has isolated are: classes of full-time specialists and elites exempt from subsistence tasks, mechanisms such as taxes or tribute by which the „social surplus” could be concentrated in the hands of elites, monumental public buildings, a writing system, extensive foreign trade, and the emergence of a political organization. Although archaeology with its genuine interest in „civilizations” has pioneered in the study of the rise and collapse of complex societies, however, it is less interested in urban phenomena per se.

Only in the second half of this century, especially in the 1960’s, urban societies and cities came into the attention of cultural anthropology, although anthropologists were already conducting research on cities before the term „urban anthropology” began to be used in the 1960’s. With this shift in focus, „urban anthropology” counters anthropology’s traditional emphasis on „primitive” and peasant people to the exclusion of urban, complex and industrial societies (Basham 1978). This shift accompanied the deconstruction of primitivist anthropology and the acknowledgement that all cultures are part of the modern world and do not form isolated, self-contained entities. A further motivation was the observation that cities in the 20th century cities are more rapidly growing as ever before. This new emphasis can be also understood as

a way of „studying up”, a shift from the periphery to an analysis of the center.

In the understanding of urban anthropologists, it is not only a new „pop” field added to traditional anthropology or intends to neglect less complex societies, but to the contrary is concerned with rehabilitating the so-called „primitive”. It considers itself as in opposition to colonial anthropology that assumes „primitive” people from being essentially different from „western civilization” (which has been usually ceded to the field of sociology, generating a division of labor between anthropology and sociology). Thus, the emergence of urban anthropology was also inaugurated by the consequences of the II. World War and process of decolonization. In the eyes of urban anthropologists, the interest in cities has reaffirmed the traditional claim of anthropology to concern with all and the variety of human cultures and societies. They see the separation of anthropology as the study of „primitives” and sociology as the study of industrial societies is not justified, because the West as industrial and the rest as primitive is no longer valid opposition and no society in the world has not been profoundly touched by industrialization. Theoretically, urban anthropology involves the study of the cultural systems of cities as well as the linkages of cities to larger and smaller places and populations as part of the world-wide urban system (Kemper 1996).

2. Methodology

The move to large-scale societies forces to a reconsideration of traditional anthropological methodology, the so-called „participant observation”. Ethnographic work for a long time was understood as the close rapport with a small number of informants, which however is impossible in an urban context. Urban anthropologists therefore are required to extend their scope, to develop other skills and to take into account written materials, surveys, historical studies, novels and other sources. This does not necessarily imply a sacrifice to participant observation or holism. The challenge for urban anthropologists is to order all these different sources

and to grasp the realities of larger groups without sacrificing the vivid description that characterizes ethnography and anthropology in general. Often traditional anthropological topics, such as kinship, social stratification etc., are transplanted to the city. On this basis urban anthropology did not only move anthropologists to different theoretical and methodological frameworks, but also reworked those, which already existed and still exist (see for the distinctive problems of doing fieldwork in urban settings: Foster and Kemper 1974).

A problem of a too strong emphasis on the participant observer approach in the urban context is a loss of the holistic perspective. A focus lying on the family (like in traditional anthropology on the tribe or other social units) leads to a fragmentary picture of urban reality, and thus to an „urban mosaic” (Fox 1977: 2-9). Concerning methodology, an analysis of the journal *Urban Anthropology* revealed that on the large scale end following studies dominate: comparative studies within a single community, multi-community studies, regional surveys, national-level analyses, comparative multinational studies, and general theoretical and methodological studies. On the small scale end, studies are mainly focused on individuals in the form of life histories, specific social contexts, (such as marketplaces, gangs, shopping centers), residential units, and workplaces (Kemper 1991b).

3. History of the discipline

Urban anthropology „crept up” gradually and was almost unnoticed until the late 1960s and early 1970s. Its roots lie rather in sociology as the study of industrial societies. Therefore early sociologists were the first to turn their attention towards urban life. From the 1930's to the 1950's, there was a growth of cultural anthropologists' interests in the study of peasants and the impact of cities on their lives (Redfield 1947). By the 1950's already a number of anthropologists and sociologists were conducting research on urban phenomena (Childe 1950, Bott 1957, Sjoberg 1960). The expansion of urban anthropology in the 1960's reflects the recognition that traditional target groups, such as tribal and peasants people became increasingly integrated in an urbanized world. Particular attention was given to rural-urban migration, urban adaptation, ethnicity, and poverty (Lewis 1968, Hannerz 1969). By the 1970's, urban anthropology was

already being defined as a distinctive field within cultural anthropology, with the result of a significant growth in textbooks, readers, and reviews (Chrisman and Friedl 1974, Gulick 1973, Southall 1973). Additionally, the first integrated textbooks appeared: Fox (1977) identifies five different types of cities, and discusses the relationship between cities and the wider society they are embedded in. Basham (1978) offers a discussion of the study of urban societies and various related topics. During the 1980's, a second generation of textbooks and studies emerged (Collins 1980, Gmelch and Zenner 1980, Hannerz 1981, Press and Smith 1980)

3.1 Early urban sociology

Ferdinand Tönnies (1887) made his distinction between *Gemeinschaft* (community) and *Gesellschaft* (society) on the basis of the concept that impersonal, contractual bonds characterize the capitalist society in contrast to the intimate relationships and collective activities of the feudal community. Emile Durkheim who introduced the term „anomie” followed this school of thought. In his study „Suicide” (1897) he suggested anomic suicide as being characteristic of those who live in isolated, impersonal worlds. Both concepts rooted in the theoretical assumptions about what constitutes the essence of urban and non-urban life.

More important to the later development of urban anthropology however was the sociologist Louis Wirth's essay „Urbanism as a way of life” (1938). He developed a theory of the characteristic influences of urban life on social organization and attitudes, arguing that urban life is marked by impersonal, instrumental contacts which tend to free individuals from the strong controls of such primary groups as the extended family, but, at the other hand this freedom of individual action is accompanied by the loss of collective security.

Robert Redfield (1947) adapted Wirth's formulation of these characteristics to his folk-urban continuum concept, by characterizing the urban pole in Wirth's terms, and the folk pole as its opposite (small, homogeneous, isolated, traditional communities which were economically self-sufficient and has only a rudimentary division of labor). He went a step further by elaborating the role of cities as „Great Tradition” as opposed to the „Little Tradition” of local villages. Both scholars' influence on the development of the anthropology of complex society was significant. Critiques, however,

addressed that the concept of „urbanity” as typically western and „the rural” as non-western are eurocentric ideal-types.

3.2 The Chicago School of Urban ecology

A major contribution to urban sociology came from Robert E. Park and his „school” at the University of Chicago. The focus was on demographic and census information, interviews and historical data, with an emphasis on cities’ social problems rather than on abstract theorizing about urban life. In this school of thought, cities were viewed as ecosystems requiring energy to maintain their structure and which are segmented into „natural areas” subject to laws of residential succession (natural areas are for example slums neighborhoods, and vice areas). A major premise was the „concept of succession”. With this model, scholars analyzed changing residential patterns, for example the development of ghettos for the African Americans who moved to Chicago in search for jobs (Duncan and Duncan 1957). Later, however, the school turned to rather empiricist, quantitative and statistical reworking of census data, evoking following theoretical reactions.

3.3 The Community Study Approach

This approach in early urban anthropology was the most „anthropological” in the traditional sense. It developed partly in reaction to the abstract empiricism of the later Chicago School. One of the key figures is Carolyn Ware who in „Greenwich Village, 1920-1930” examined the incorporation of Greenwich Village into New York through the expansion of the metropolis, and the process by which it maintained its distinctive character. Although this represents one of the earliest Community Study research, in the contemporary debates around the global integration it still very current today. W. Lloyd Warner’s „Yankee City” attempted to merge an ethnographic perspective gained in fieldwork among Australian aborigines with information gathered from formal interviews for his social study of a New England city, Yankee City. William Foote Whyte’s: „Street corner society” is the ethnography of an Italian slum, which he named „Cornerville”. His study was in conception most familiar to the anthropologists and the method of participant observation: he rented a room with an Italian family and participated in their social life for several years.

3.4 Interactionism

This movement is also a response to the lifeless empiricism of the later Chicago School. The most important work (not only for urban anthropology) was Erving Goffman’s microstudy of human interaction „The presentation of self in everyday life” (1959). He defined human interaction in terms of dramaturgical metaphor, by analyzing human behavior as a series of performances of parts. The value of this research for urban anthropology lies in its emphasis upon the subtle role playing in human interaction. Especially urbanites are constantly required to present fragmentary aspects of themselves to others, strangers or people who know them only as inhabitants of discrete occupational or ethnic categories. They are confronted everyday with numbers of different people and settings. It therefore offers a workable tool for the understanding of urban social structure.

4. Research traditions and criticisms

4.1 Anthropology of urban poverty

According to Fox (1977) there are different research traditions within urban anthropology that maintain continuity with traditional anthropology and its methods by not focusing on urbanism itself, but on smaller units within the cities. One example is the anthropology of urban poverty. Oscar Lewis introduced the term „culture of poverty”, which he understood as a form of life that exists independently of economical and political deprivation, thus evoking a series of critiques (see Valentine 1968, Goode and Eames 1996). Equally does ghetto research and the exclusive study of migrant populations reflect the quest for the exotic, for minorities, poverty, ethnic enclaves, and for small-scale units on the cost of a holistic approach.

4.2 Network research

Other research objects in this tradition are household and family research and social network research. Network analysis roots in the study of rural communities and came to the city with Elizabeth Bott’s „Family and social network” (1957). This book was part of an interdisciplinary study of „ordinary” families in London. The derived „Bott hypothesis” is based on the assumption that the

degree of segregation in the role-relationship of husband and wife varies directly with the connectedness of the family's networks. She outlined three kinds of organization: complementary organization, independent organization, and joint organization, and thus established the idea of a relationship between the internal structure of the family and the pattern of its external contacts (see for a discussion Hannerz 1980).

4.3 Anthropology of urbanization

The anthropology of urbanization (rural-urban migration) stands at the intersection between the urban and the rural. This field is especially strong developed in African research, mainly by British anthropologists, and in Latin American studies, mainly by American researchers. The emphasis here lies in large-scale physical movements of rural people to cities and the adaptations of these immigrant populations to the new environment with a focus on the alteration of social structure, interpersonal ties and collective identities within the city (see Abu-Lughod 1962).

4.4 Anthropology in cities and anthropology of cities

However, the „traditional” context of these studies should not be exaggerated. Although concentrated on certain target groups, these issues cannot be divorced from the urban context and urbanism itself. In order to avoid confusion, it is therefore useful to follow the distinction that was drawn by Kemper between the anthropology in cities, and the anthropology of cities, although both are intertwined: there is a distinction between „anthropologists who do research in a particular city, but without much, if any concern for the urban context; those concerned with the *structure of city life* and its impact on human behavior locally or cross-culturally; and those concerned with the development of *international urban systems* through time and space as distinctive social-cultural and political-economic domains” (1991b: 374). Large-scale social processes and transformations may be more pronounced in cities, but cannot be explained within these contexts alone. Equally, many studies that are categorized as urban anthropology make important contributions to anthropological topics in urban milieus, but do not concern the characteristics of cities themselves (1998: 120). However, as

the fast trend of urbanization indicates, more and more people will be urbanized in the future. Thus the major fields of anthropology will be eventually converged into urban anthropology (Ansari and Nas 1983: 6).

Urban anthropologists themselves rarely address one point of critique: Although the goal of urban anthropology was initially to counter the dichotomy between „primitive” and „complex” societies within the disciplines of anthropology and sociology, the validity of this oppositional concept in the real world has never been seriously questioned. The major accomplishment of urban anthropology is the shift of focus; however, the terminology of „urban” and „rural” has not been transcended yet.

5. Urban anthropology today and urban anthropologists as a social group

Today, urban anthropology distinguishes itself from urban sociology mainly in terms of a different perspective: while sociological studies are more focused on fragmented issues, urban anthropology is theoretically rather directed toward a holistic approach (Ansari and Nas 1983: 2). Whereas urban anthropology in the 1960's and 70's was focused on particular issues, for example migration, kinship, poverty and so forth, derived from or contrasted to traditional-based fieldwork, by the 1980's, they had expanded their interests to any aspect of urban life. As a result, urban anthropology became more integrated into the discourse of the other social sciences.

Practically, urban anthropology has merged to a major part with geography, ecology and other disciplines. Along with a theoretical interest in and conceptualization of urban space and urbanism, contemporary issues of urban anthropology are: Urban problems, rural-urban migration, adaptation and adjustment of humans in densely populated environments, the effects of urban settings upon cultural pluralism and social stratification, social networks, the function of kinship, growth of cities, crime (and other urban dilemmas), housing, architecture, transport, use of space, employment, infrastructure, demography and others.

1979 the Society for Urban Anthropology (SUA) was founded as a subdivision of the American Anthropological Association. A survey, undertaken by Kemper (1991) by analyzing information in the American Anthropological Association guides

from 1989 to 1992, revealed that the great majority, 70 percent, of urban anthropologists belong to the subfield of sociocultural anthropology. Compared to the results of a survey carried out in 1975 (Kemper 1975), this number however has declined from 86 percent, while the number of applied anthropologists has jumped dramatically from 0 percent, and that of archaeologists from 6 percent to 15 percent. This shows that applied work gained in significance, and that the interest of archaeologists in the anthropology of urbanism has grown.

	1975	1991
subfields	(450 individuals)	(900 individuals)
Socio-cultural Anthropology	86 %	70 %
Archaeology	6 %	15 %
Applied Anthropology	0 %	12 %
Linguistic and Biantropology	8 %	3 %

Not all of the individuals who were covered by the survey called themselves „urban anthropologists”. 55 percent identify their work using some variant of „urban”, while the rest uses other terms to label their work.

	1991
	(900 individuals)
"urban"	55 %
„complex societies”	36%
„contemporary societies”	26%
„modern societies”	17%
„civilizations”	11%

A number of persons also would prefer to define their primary specialization with regional or topical interests. Regionally, the United States leads with 45 percent followed by Mexico and Central

America with 14 percent, Europe with 12 percent, and North and South America with each 10 percent. This result proves a trend that more urban anthropologists are involved in research in the United States, Canada and Mexico than before. A further factor is the availability of increased funding for applied projects in American cities that attracted a number of anthropologists who initially did fieldwork abroad. This is especially the case where urban anthropologists can use their international expertise to study immigrant ethnic populations in the United States or Canada. Topical interests, according to the survey, grew in diversity, with a growing trend in change and developmental issues, medical anthropology, political anthropology, the study of minorities and race, poverty, cultural ecology, gender, popular culture, and communication. With 26 percent, the field of social organization, kinship and family, however, is still the strongest. This overview shows that „peasants” have strongly declined as a target group.

According to Kemper, the trends revealed by the comparative analysis of the 1991 survey of nearly 900 individuals and the 1975 survey of fewer than 450 individuals are generally in accord with the broader transformations in North American anthropology. There are more female urban anthropologists, the Ph.D. is still the overwhelming choice to practice urban anthropology, there is a growth in the diversity of topical interests, there is a spread of the field among the subdisciplines, and there is still no agreement on the basic terms for the specialization of the field, but rather a variety of emphasis.

The analysis of the journal Urban Anthropology (UA), founded in 1972, shows that contributors belong to 39 U.S. American states and 18 foreign nations (Kemper 1991). Professional affiliations contain 150 institutions in the United States and 42 abroad. The leading U.S. American states are New York, California, Ohio, Texas, Pennsylvania, Massachusetts, Virginia, and Wisconsin. Leading foreign nations are Canada, Great Britain, Poland, France, Australia, Bangladesh, Israel, and Mexico. Nearly all authors have academic affiliations, less than 15 percent are belong to non-academic institutions, such as the Hispanic Health council in Connecticut, the U.S. Bureau of the Census, the U.S. Department of Agriculture, and the World Bank. When the Society for Urban Anthropology (SUA) decided to publish its own journal (City and Society), Urban Anthropology (UA) was renamed

into Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems & World Economic Development (UAS) in order to avoid competition and address a broader audience.

Similarly, the Society for Urban Anthropology is going soon to be renamed into the Society for Urban, National, and Transnational Anthropology (SUNTA).

A. Gergely András

KULTÚRÁK KÖZÖTT ÉS MÖGÖTT

/PÓT-OLVASAT/

A kapkodó lét olykor teljességgé áll össze... Látszólag. Mert hát ami kapkodós, mitől is lehetne teljes...?

A megfontolásra méltó dilemma immár abban áll: mi van akkor, ha a kapkodás az állandósultság állapota, alkalmi teljesség, de nem kizárta totális élmény...? Ha nincs több idő egy-egy még teljesebbre, kevésbé elkapkodottra? Ha a kapkodós olvasat is legalább egyetlen kóbor betű a könyvek nagy és hosszú textusában? Ha most többre nem telik, mert évente tizenegy-tizenhárom ezer kötet jelenik meg magyar nyelven is...? Ha az „új könyvek”, „friss szerzemények” könyvespolcán a legutóbb érkezett művek is több időt kívánnának, mint amennyi dukál...?

Marad a gyorsolvasat. Ki, miről, mit, miért? Ezek is szavak, mondatok, gondolatok a friss látásmódok teljességéhez, a kapkodósan kész világ bonyolultságának élményéhez.

A KéK 2009/2. számában e sorokkal kezdtem könyvismertetésemet, mely olyan köteteket ölelt-tornyozott föl, amelyek mind önmagukban, mind kontextusaikban kultúráközi olvasatokat kínálnak. Ez még talán bocsánatos bűn volna, s talán elnézhető kapkodás egy Ex Libris-szerű, alig tartalmi utalásokkal élő ismertetésben... – ámde, bűnös lélekként, folytatom imhol azt a lapozgatást, amely szinte televíziós vagy rádiós könyvbeszámolóknak is elmehetne, annyira nem engedődik meg a tudások mélyére kalauzolni a remélhetőleg kultúráközi kommunikációra nyitott egyetlen olvasót sem...

Közösségi és szervezeti kultúrák rendszerénél, a humánus létmódok és életformák méltó belátásánál, intézmények és interkulturális találkozások lehetőségénél tartottam az előző ismertetőben, amelyet a McGraw-Hill és a VHE 2008-ban megjelentetett *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere* című kötetnél hagytam abba. A szerzőpáros, Geert Hofstede és Gert Jan Hofstede a kultúrát mint mentális programot, relativizmussal és változásában értékelendő, de mérhető értéket tekint, s ha lehet ilyet mondani a több mint félezer oldalas kötetéről: a kultúra átélése, sokkja, közvetítése és a multikulturális megértés lehetősége sugárzik fel a könyv lapjairól. Méltatlan lenne a hangzatos fejezetcímek, amerikaias-németes precizitással és ironiával tálalt témajegyzék egy-egy apró szegmensét fölidézni – talán a leginkább azt kellene erősítenem: aki ma kultúraművelő, kultúrakutató vagy – oktató státusban e kötetet nem tekint (vitatható, de lenyűgöző) alaplúknak, az nem veszi komolyan hivatását és annak talányait. Varga Károly kötetbevezető írása, mely „A magyar szociológia emancipálása: a „tört-mat”-tól a korszerű társadalomkutatásig” címmel olyan tudománytörténeti kontextusba ágyazza a Hofstede-i „digitalizált metaforákat”, melyekből nemcsak a tudásköztség

és tudományköziség sejlik föl, hanem maguknak a kutatóknak önreflexív világa, „mi-tudata”, a hetvenes-nyolcvanas években nyújtott teljesítménye is. Varga szerint a szerzői szándékban rejlő üzenet, „a metaforák ölni tudnak” deklarációja egyaránt olyan megvalósult víziókat és detektált másodpolitikai folyamatokat enged sejtetni, amelyek a mai kérdések közt a túlélés problematikáját húzzák alá. S ami ennél talán fontosabb is: a tudásterületek közötti nélkülözhetetlen *interdiszciplinaritást* forszírozza, amely a nyugati tudományosságban a nemzeti és a szűk-keblű-nacionalista tudásfelfogás büvkörét éppen a belátások és felismerések *köztes-tudásterületi megismerés-hagyományához* cövekeli ki. Miként a kötet címlapján az előítélet-mentes felfogások jelene és jövője is felsejlik egy üzenetként hangzó címsorban: „Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben”, akként a kötet roppant ambíciózusan rendszerszemléletű kultúra-képe is sugározza a nemzeti kultúrákon belüli és azokon kívüli, nemzetközi egyenlőtlenségek imázsait, az interkulturális sokk folytonosan jelenlévő kommunikációit, egészen a szerzői konklúzióig: a mentális programok médiák, szülők, menedzserek és kutatók számára javasolt kezelhetőségi módjai kultúrák és szervezetek konvergenciáira, divergenciáira, erkölcsre és morális befektetésre épülhetnek csak, ezek nélkül az értékrendszerek csakis a drámai robbanásokra, közös szimbólumok devalválódására, a mentális szoftverek korlátainak hardver-szintű kezelésére lesznek kárhóztatva, vagyis a tudatos kontroll elemi szükségességére figyelmeztetve bennünket, a szervezeti kultúrák relatív (vagy relativista, relativizáló) magasrendűségét kísérő esendőségére emlékeztetnek, kozmopolita gondolkodásunk jövőjéről és kiterjeszthetőségét, toleranciáját remélve. Ez a „szervezet mint ember” tematika éppen jelen szá-

munk több írásában is megjelenő tünemény, mely leginkább az elmeolvasás és a tudáspszichológiai vagy narratív pszichológiai „elméletelméletek” között kaphatna helyet, lásd Kis Szabolcs – Jakab Zoltán írását, továbbá Farkas Zoltán és Palcsó Mária tanulmányát is!).

A világ megosztottságának növekvő veszélye, mely a hidegháború időszakának lezárultával korántsem tűnt el nyomtalanul, nemcsak a kulturális értékek új atlaszának megformálását szorgalmazza, hanem a globális kapcsolatteremtés, kommunikáció és szimbolikus vagy metabolikus politika új „szoftvereinek” kialakítási, programozási esélyeit is. Ebben a kultúraközi globális szférában nem föltétlenül a világháló network-építési kísérletei az uralkodók (még nem!), de csak akkor nem, ha a nemzeti kultúrák és a kultúraközi kölcsönhatások a sztereotípiák, etnocentrizmusok, dogmák és xenofóbiák mellett a nemzet-alatti szintek kooperációjára, mentális programok egyenlőségi elveibe, lokalitások és globalitások keresztmetszeteiben kialakuló interkulturális találkozásokra épülnek. Ezt a (történeti mélységeit tekintve akár a római XII táblás törvényekig visszavezethető) uralkodó eszmét sem elfogadni nem könnyű, sem feltételeit biztosítani és értékelveit szavatolni nem oly egyszerű. Erre rímelő tematika alapján, szintúgy angolszáz, de elsősorban német és angol típusú kisebbség-korrajzot ad a megannyi össze-nem-hasonlítható módszerrel és szemléletmóddal mutatkozó konferencia-kötet, melyet a kolozsvári Sapientia adott ki 2008. márciusi meeting-jének anyagából. Ez a nemzeteket és kisebbségeket határokon belül, határok alatt és határok fölött is szemügyre vevő szövegválogatás a kisebbségséget mint uniós kihívásnak és ugyancsak uniós újításnak is szerepet adó tüneményt járja körül. A Bodó Barna és Tonk Márton szerkesztette kötet nyelvek, identitások, kistáji és interetnikus kapcsolatok, kultúraközi játszmák megannyi verzióját vonultatja föl tizenhét szerzői-előadói anyagban, s ha szabad az interkulturális sugallatokra hallgatni, röviden úgy fogalmaznám: uniós félszekkel találja azt, amit a kutatók széles köre, diákok és egyetemi oktatók, cigánykutatók és erdélyi politológusok, történészek és nemzetközi jogászok szinte egyhangzóan úgy értelmeznek, mint Európa felkészületlenségét az újonnan csatlakozó országok kisebbségi közösségeinek befogadására. Csupán néhány névvel jelezve a tematikákat: Bodó Barna nemcsak kutatói és tudományos sorsával, de a Babes-Bolyai Egyetem historikumával is illusztrálja, milyen befogadáshiány ül még mindig a magyar népességen

Kolozsvárott...; Vizi Balázs a regionális és etnikai kisebbségi mozgalmak európai állapotával igazolja a felmerülő kételyeket, Christoph Pan a minoritások uniós játszmáinak esélytelenségeiről értekezik, Vasile Docea egyenesen a történeti értelmezések tüzebe engedi a kisebbségtematikákat, Binder Mátyás hasonló alapon történeti, de a magyarországi cigányságkutatásban már empirikus élmény révén igazolja a képességhiányt, mely a magyar társadalom befogadáshiányos felfogását jellemzi, Nádor Orsolya az egy-, két- és többnyelvűség esélyeit latolgatja az uniós dilemmák közepette, Egyed Péter számára a liberális jogszemlélet és a kisebbségpolitikák sutasága nyújt kritikai felszínt, Szoták Szilvia pedig egy magyar-osztrák kistrégió határ-diskurzusával illusztrálja a közeledés és távolságtartás esélyeit. A könyv (*Nations and National Minorities in the European Union*) német és angol nyelvű írásai (román összefoglalókkal) éppen a kisebbségi tudásterületek közelségét és egyben távolságtartási stratégiáit jelzik, nemcsak egymástól, hanem az uniós egységesülési játszmák árnyékában is...

Hasonló kétes komplexitással üzen a Balázs Sándor nyolcvanadik születésnapjára szerkesztett kötet is, amely Bodó Barna, Bakk Miklós és Veress Károly jóvoltából *Kisebbségben, közösségben* címmel jelöli az illúziók, nosztalgikus elvágódások és misztikus megváltások képzeletvilágán túli cselekvő közösséget, melynek a lét-ige, a hogyanlét módja, a kitartó feladatvállalás tisztessége adja ellenpontját azok számára, akik nem kilépni próbálnak az alkalmazkodás kényszereiből, hanem együtt létezni azokkal. A tizenhét szerző teljes felsorolása nem adott lehetőség itt, a tárgyalt tematikák sokszínűsége pedig az ünnepektől iránti elkötelezett kapcsolatot, szellemi örökségvállalást, mintakövetést tükrözi, ezekből néhányat idézni viszont érdemes: az „identitástudatunk zavarait” már a nyolcvanas években megkomponáló Balázs Sándor filozófiai, történeti, szociológiai, demográfiai, jogi, pszichológiai alappal él, s az üdvözlő írások is ezekről a tudásterületekről hoznak megvilágosító fényeket. A romániai tudományosságban kivételes fontosságú iskolát nyitó Dimitrie Gusti szellemét idéző és munkásságát tolmácsoló Balázs Sándor a tisztelgők körétől nem ok nélkül kap filozófiai realitásfogalmakról, angolszász kisebbségfelfogásokról, jogi autonómiákról, iskolai motivációról, multikulturális egyetem-építésről, a román demokrácia rendszerváltás-kori jellemzéséről, nemzetdefiníciókról, politikai aktivizmusról, geopolitikai szinergiáról, nemzeti kisebbségvédelmi gyakorlatról, kétnyelvűségről, uniós

jogrendről szóló tanulmányokat. Mindezek éppen a multikulturális kisebbségi létformák, alapjogok és létvalóságok felől nézve taglalják azt az állapotot, amelyben a klasszikus Makkai-féle erdélyi kérdés: „lehet vagy nem lehet” megmaradásra törekedni, nem csupán megerősítő választ nyer, de a nemzetközi (térbeli) és történeti (időbeli) harmóniakeresés példái révén olyan visszaigazolást is, melynek épp az ünneptelt életművében gyökereznek sorskérdései.

S nem azért, mert akár a román tudományos, akár az interkulturális párhuzamok oly kézenfekvővé teszik (ezért is!), de szinte kézre jön az a kötet, amelyet a 2007-ben rendezett *Valorile multiculturalității* című konferencia anyagából állított össze Brassai László és Victor Sibianu, azonos kötetcímmel. A konferencia-előadásokat tartalmazó kiadvány (a szerzők-előadók alább zárójelben) az uniós befogadás határpontját tekintve oly kapacitásokkal, készségekkel, nyitottságokkal és zárványokkal foglalkozik, melyek az interetnikus disputákban (Miklósné Zakar Andrea), helyi nyelvjátszmákban (Bodó Barna), szabályozott tudástörténeti terekben (Dorel Marc, Ioan Popa, Rákóczi Zsuzsa, Diana Dumitru), területi identitásokban (Bugovics Zoltán, Minorics Tünde, Ionan Marian Țiplic, Simon Zoltán, Mazzag Éva, Lavinia Bârlogeanu), és etnikai vagy vallási mezőben (Grosz Irma Emese, Csomortáni Erika, Oláh József, Florentina Harbo, Szász Antónia) keletkeznek. A szövegválogatás nem óhajt politikai konfrontáció eszközévé válni, de kölcsönös tanulsággá igen: miként is beszélhetők el a politikai, érzelmi, származási és műveltségi közösségek konfliktusai a történő történelem múltjában vagy jelenében. Éppen a multikulturalitás mint érték, a többretegű identitás mint helyzet, a többnyelvűség mint állapot és esély a meggyőző ezekben a dolgozatokban, melyek egyébiránt egy kivételesen tudomány-áhitatos kis kollektíva apró szentélyében zajló konferencia előadásai voltak, mindjárt a regisztrációnál kézbe kapott kötetként, s kiegészítve egy másikkal (*ALTERIS – Asociația Multiculturală, Anuar, vol. I.*), mely hasonlóképp a meghívottak írásából vett mustrával nyitott azonnali nemzeteti és tudásterületi, nyelvi és kultúraközi kölcsönhatások felé.

Ezt a könnyed átjárást a kisebbségeket érintő uniós, térségi, lokális, történeti és jelenkori, vallási és műveltségi tartományok között, avagy azt a korszakot, mely az ilyesfajta kölcsönhatások fölfed(ez)ésének kedvez, nem kizárólag Erdélyben részesítik előnyben. Hasonlóan elszánt és hasonlóképp attraktív az a 2006-ban alakult Közép-Európa Kutatása

(KEK) nevű intézmény, amely időszaki kiadványai nyomán 2009-ben már elvárásoltan széleskörű konferenciát rendezett Kaposvárott „*Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*” címmel, s rögvest ki is adta mint évkönyv anyagát. A bevezetővel együtt ötvenkét írást-előadást tartalmazó kötet kénytelen-kelletlen hét tematikus egységbe szorította a regionális problematikákat, melyek közül ide talán kevesebb jutna, ha szigorúan a kisebbségi kérdéseket mazzoláznánk ki az írásokból...; de mert mind a versenyképesség, mind a munkaerőpiac és humán erőforrás-gazdálkodás, mind az agrárium, a határok, az interetnikus kooperációk, mind a kultúrák, s a történelem mint ezek közege egyaránt körülveszi, keretbe fogja a kisebbségiség problematikáit, nem lenne célszerű arra vetemedni, hogy mondjuk a nemzeti irodalom, zene, joggyakorlat, turizmus, média- vagy könyvtárügy, autonómia-törekvések vagy vasútpolitika, birodalmiság vagy élelmiszerpiaci transzferek témaköreit emeljük ki a testes könyvből. A szerkesztők nemes célja és bősz vállalása éppúgy, mint az Arcus-i kutatók (Alteris) iménti esetében, a lokálistól a globálisig ívelő spektrumban vezeti föl a túlélés-kérdéseket és a folyamatok ábráit, mind ezek aktualitása, mind történeti jelenléte és térség-formáló hatása szempontjából. Látszólag tucatjával jönnek ki hasonló kötetek a piacra, s ezért elhalványul némelyik hatása, de arra fölöttébb hangsúlyosan hívja föl a figyelmet minden hasonló vállalkozás, hogy ugyanis semmiféle identikus meggyőződés, társadalmi szervezőelv, státusz és jövőkép nemigen lehetséges a kortárs folyamatok teljesebb körű szemlézése nélkül.

E kortársi kérdésfeltevéseknek izgalmas előképei világlanak elő az új folyamként 2009 tavaszán induló *Föld és Ember* című debreceni folyóirat (Szerkesztő: Keményfi Róbert) 1-2. és 3-4. számában. A Kogutowicz Károly alapította folyóirat (1921) újraélesztése a néprajzi-földrajzi szemléletű kultúrakutatás egyik fő képviselőjének, Keményfi Róbertnek egyértelmű eredménye, s a két szám írásai-tanulmányai-reflexiói is azt tükrözik, hogy a kultúraközi érintkezés határtartományai nem egymás mellett, hanem egymásba élődve-folyvamosódva adják társadalmi terepét az etnikai, kulturális, gazdasági és politikai határszerepeknek, narratíváknak, vagyis a tér, a táj, a környezet és a kultúra társadalmi kölcsönhatásaiból eredő olvasatoknak is. Kartográfusok, nemzetiségi térképtervezők, az etnopolitikai és tudásgyarapítás-kutatási felfogások hívei olyan tértörténeti tradíciók felmutatásával segítik ezt a megismerő szándékot (Wolfgang

Aschauer magyar mustrája alapján), amelynek szinte minden momentumára lenyomatokon, tükröződésekben, visszfényeken és historikus árnyékokon át konstruálja meg a történelem teresedéseit, az emlékezet és a ráismerés játszmáit, avagy a térfogások tegnapi és mai (újra)olvasatait. Keményfi revitalizáló szándéka több mint dicséretes, a Néprajzi Társaság egykori Emberföldrajzi Szakosztályának akkor tíz éven át élt folyóirata, reméljük, a 21. század narratív ismeretföldrajzi alapozásához új erőket és témaköröket kapcsol majd... Erre a 3-4. szám két világháború közti paraszti természet szemlélet-rekonstrukciója (Csíki Tamás), a bodrogi táj kulturális néprajzi felfogástörténetének szemléje (Viga Gyula), a magyar etnikai térképészet politikai dimenzióit részletező mérlege (Kocsis Károly) és egy brit utazó 18. századi Eger-interpretációja (Rózsa Péter) máris biztató összképet kínál az első két szám bánsági néptörténetének (Jakabffy Imre), a debreceni oktatás térbeliségének (Teperics Károly) és a Jakabffy Imre életútját kísérő kartográfia-történeti szemlének (Balahó Zoltán – Gál Vilmos) gazdag részlete révén.

A földrajzi, etnopolitikai és kulturális rétegek torlódására, mentális régészeti feltárásának izgalmas kalandjára vállalkozik Ilyés Zoltán is, aki a *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében* című kötetében az utóbbi idők monografikus feldolgozásai között is kiemelkedő súlyú elméleti közelítésben tárgyalja a Kárpát-medencei kutatások egy sajátosan „kultúrföldrajzos” aspektusát. Ilyés munkásságára régóta a kulturális antropológia, az etnikai kutatások és a földrajzi-gazdasági-megélhetési szemléletű kölcsönhatás-elemzések voltak jellemzőek, e kötetében pedig kifejezetten körüljárja, a történeti Magyarország mentálisan konstansnak tekintett világában is térképészi pontossággal regisztrálja mindazon eltéréseket, melyek a közties szférákat, áthatásokat, etnikus interferenciákat kínálják az empirikus megismerés számára. A szerző szinte kartografikus pontossága a teorikus térből indulva, de azt minduntalan az empirikus lokalitás-kutatásokban tesztelve építi ki a maga mintázatait, melyek (erőteljesen hangsúlyozva itt a minősítő jelzőt) korszakos alapjaiként szolgálnak mindazon felfogások mai állásának és jövőendő esélyeinek, melyek a régió mikroközösségi terében lehetséges rajzolatokat körvonalazzák. Műve fontos szemléleti irányok foglalata, egyúttal disputáló olvasata és empirikus tesztje is, melyre nemcsak a kutatóknak-kutatásoknak, hanem a tárgyalt mez-

gyék lakosainak, életteli életvilágainak is komoly szüksége van.

Ugyancsak kortárs folyamatok kibeszélése és árnyalt, a kulturális antropológus résztvevő megfigyelésre épített interpretációja teszi hiánypótló művé Handó Péter könyvét, az *Alvó konfliktusok mezején* címmel megjelent munkát. A kötet Interkulturális kapcsolatok *Sóshartyánban* alcímet viseli, és a Nógrád megyei település cigány-magyar interetnikus kapcsolathistóriáját foglalja magába a gazdaság, demográfia, közösségi élet és klubtevékenységek alapos rajzával. Felületes megítélés alapján szinte azt mondhatnánk: hasonló kapcsolatközi leírások majdnem minden településről formálhatók. De éppen a magyar és roma (avagy roma és roma) csoportok közötti árnyalt kapcsolati kultúra részletes állapotrajza teszi e mondást lehetetlenné: Handó Péter a társadalmasodási és közösségképződési szakirodalom kontrasztos bemutatásán túl (Kertesi, Szelényi, Ladányi, Kemény, Neményi, Szuhay, Havas, vagy kontrasztként Bourdieu, Piasere, Stewart, Appadurai, Biró-Bodó, Biczó, Szijártó hivatkozásával) elsősorban a 2000–2005 között gyűjtött saját adatait, megfigyeléseit, élményeit hozza terítékre a Cserhát- és Karancs-vidéki faluról, ahol maga is lakik. Ez a belülnézeti kívülnézet, a cigány és magyar közösségek gazdasági, cserekapcsolati, iskolázási, érdekszervezési, hitbéli, kulturális és szexuális viszonyrendszerének alapos rapportja azt a dimenziót tudja kiemelni az ismeretlen települési térből, melyet a folyamatossá vált kölcsönhatások belső energiái mozgatnak. A konfliktusok a kötet megjelenése óta szinte állandósultan nem alszanak, a feszültségek mezeje robbanásig telítődik a környező térben, így valamilyen módon a könyv józan sugallatai és árnyalt interpretációi nyomán is az a benyomásunk támad, hogy „a tudatosan vállalt másság” miliójében és a „dermedt pókok birodalmává vált” klubélet atmoszférájában olyan „geopolitikai pozíciók hordozzák a látens és manifeszt etnikai konfliktusok lehetőségét”, hogy azokban a külső szabályozásokkal szemben csakis a rögtönzött helyzetmegoldások kaphatnak érdemi szerepet, de ezzel folyamatosan fortyongó üsttét teszik a település egészét. A szerző megértő és résztvevő jelenléte (kissé érthetetlen ugyan a méltó személyesség és a leíró-tudományos-hideg többes szám kontrasztja) olyan aprólékos megfigyelésekre ad módot, melyek példázatosak lehetnének a bárhol és bármilyen kisebbség ügyében szólni kívánók számára: a két kultúra közötti distancia, a rendszerváltást kísérő folytonos és erősödő előítéletesség, a vegyesházasságok belső törvényszerűségei, a paraszti világból fakadó

magyar felsőbbrendűség domináló hatása, mindezt kísérő folyamatos határsértések, oktatási szegregáció és kiegyenlíthetetlen társadalmi erőviszonyok (stb.) nemcsak a cigány közösség perspektívát teszik kilátástalanná, hanem a „cigány szokásként” aposztrofált túlélési rutinokat is előítéletesen minősítik át a megértéshiányból fakadó ellenségesség tartalmává. Handó Péter kötete, az alvó és ébredő konfliktusok megértésében vállalt tolmács-szerepe a tájegységben Szabó Zoltán művéért kiált az asszociációk terén, de a palócvidék megismerésében annál mélyebb sodrású, Michael Stewart eredményeire emlékeztető jelentésteret formál.

Kisebbség, ha többséggé lesz, vagy ha környezetében a veszteség-tudat egyéb külső okok miatt eluralkodik, mindig és mindenhol hajlamosabbá válik sztereotipizálásra és előítélet-formálásra. A megoldásokról, mintákról és példázatokról számos klasszikus mű forog közkézen, de bizonyos méltó jelentősége van (vagy lehet) a kortárs felfogásokból, jelenkori interpretációkból származó áttekintéseknek. Ezek egyikeként hiánypótló szerepet kap az a kötet, melyet Dranik Réka formált Kolozsvárott, *Sztereotípiák és előítéletek* címen a Kolozsvári Egyetemi Kiadónál, hogy tankönyvvé válva a megismerés, a belátás, a reprezentációk, a sztereotípiák és előítéletkutatás története, módszertana, valamint több mint száz évre visszatekintő példatára segítségével a kortárs gondolkodási sémák felé vezesse az érdeklődőt. A cigány, zsidó, magyar, szőke nő és boszorkány-sztereotípiák jókora gyűjteménye a kötet mintegy harmadát adja, megannyi illusztrációval, szövegidézetekkel, hogy az elméleti eligazító és a kutatómódszertani zárófejezet közötti összefüggések harmonikussá válhassanak. A Szerző érzékenysége oktatási gyakorlatra vall, vagyis arra a rutinra, amely a környező világban elfoglalt hely, a megszerzett ismeretek és az egyén illetve csoport viszonyrendszerében kialakult-megerősödött eligazodáskészség alapján határozza meg az előítéletek életvezetési értékékké váló funkcióit: ennek alapján megkülönböztet perceptív (megismerési) besorolást, önmeghatározási motiváltságot, a különbözőség előnyéből fakadó és a csoporthovatartozási gyakorlat szerinti, illetve ideologikus-érdekérvényesítési dominanciát, melyeket ha nem is felment, de árnyaltan helyére tesz és elősegíti a sztereotípiák nem-sztereotipikus belátásának megoldásait.

A sztereotipikus és önreflexív képtelenségek egészen pompázatos válogatása, valamint még impozánsabb, mélyebb és intuitív alapon kontextualizált témakörei világlanak fel Papp Richárd újabb

munkájából, a *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* című kötetből. A szerző több mint egy évtizede részese a Bethlen téri zsinagógai közösség mindennapjainak, imák, rituálék, beszéd- és értelmezésmódok sűrű világának, amelyben a hit, a kultúra átélése, a létmódok szabályozottsága nemcsak mintegy „hardvere” az értékrendeknek, hanem értelmet, tartalmat és interpretációs lehetőséget is adó életvilága. Ez életmód és életminőség önkreatív és önreflexív szintjein jelenik meg a humor, az irónia, önirónia és világkép, mint a környező világgal való szimbiózis régtől fogva legalapvetőbb szintje, amely a hagyomány mintáiba, az önreprezentáció és identitás-kifejezés szintéziseibe épül. A futó ismertetés épp a lényegét nem lesz hivatott közvetíteni (többek közt azt a titkot sem, amely a címben megfogalmazódik), hisz az épp az „elmék szoftverének” alkalmazási minőségeiről szólna, s ezen belül is annyi változatról, ahány interpretáció csak lehetséges, de még ezenfelül plussz egyről, a szerzőéről, aki nemcsak résztvevő megfigyelő, érzékeny befogadó, kritikus válaszadó, elfogult kérdező, de ráadásul tudományos receptor is, avagy membrán, melyet a humor, irónia, „cinika”, önkritika és tohuvaobhu befolyásol. Röviden, Raj Tamás szavaival, melyet a „100+1 jiddis szó” kötetből idéz Papp Richárd: „A zsidó vicc ... amit egy nem zsidó sohasem fog megérteni, egy zsidó pedig meg sem hallgat, mert már régen ismeri és sokkal jobban tudja elmesélni” – éppen azt a képletes képtelenséget teszi saját mércéjévé, hogyan tudja mindezt úgy elbeszélni, hogy abban jelen legyen a vicc maga, az értelmezések széles tartománya, az elmesélhetetlen üzenetek lényege, az érzékenységek félsze, a sértődések sansza, a tudományos túlokoskodás elkerülése, s mindezekkel egyidőben az a roppant mély kulturális vonulat, melyet a közfelfogás csak „zsidóviccek” vagy „zsidó humor” néven kategorizál. Papp Richárd, akitől legalább ilyen mélységben a nemzeti és lokális kultúrák köziség következetes felmutatását szoktuk meg, mint ahogyan a vallások különböző típusainak mélyrétegeibe bevilágító olvasatok felmutatását is, most e kötetrel épp arra mutat rá, milyen módon lehet önreflexíven együtt élni saját lehetetlenségeink világával, mások kritikáival, kölcsönösségeink határtalan verzióival, belátásaink kultúráközi eseteivel. A kötet glosszariuma és bibliográfiája további horizontokat nyit e kérdéskörök tanulmányozójának, de nem feledhető, hogy maga a szöveg hosszú fejezetek tucatjain át teli-s-teli van viccekkel, humorral, létkérdésekből és ravasz válaszokból épített szó-kreácsolással, „röhög-tető” poémokból konstruált világok arcaival.

E „kis elbeszélések” és a folyamatok felhőszintű sodrásával összefüggő egyetemességek villannak föl abból a kötetből is, melyet a Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete hozott a tudományos piacra *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008* címmel. A Török József válogatta és szerkesztette (közel hat-száz oldalas) kötet a nyári egyetemek előadásaiból, alkalmanként 8-15 előadó szövegéből állt össze, bár koránt sem mindegyik prezentáció került bele. Ha lehet a fentiek szellemében annyit kimondani, vállalom: a tíz év során elhangzott 89 előadásból épp az sugárzik ebben a kötetben, mennyire nem lehet a látszólag egymástól távoli tematikákat sem úgy hallgatni-olvasni, hogy azok kölcsönhatásait, kihívó kérdéseit vagy válaszait ne az összefüggésekben és interferenciákban értelmezzük, akkor már nem tűnik indokolatlannak a kötet leemelése az újdonságok polcáról. Török József, akinek nemcsak a tíz évnyi kitartó egyesületi szervezés és ambíció köszönhető, hanem e szeléletmód aláhúzása is a negyvennégy előadás szövegének beemelése és gondozása révén, szinte vitathatatlanul cáfolatként mutat rá, hogy a „nép művelése” mint műveltetőképző felfogásmód nemcsak annyiban tűnt el a felszínről, hogy maguk a művelésről gondolkodók is rászorulnak az önművelésre, hanem azt is eléri, hogy az öt tematikus egységbe tagolt előadásokból a folyamatos képzés-képződés és problematizálás-alkalmazás univerzuma sejlik föl. Az olvasó nyilván sejtetheti, hány nevet lenne érdemes kiemelni ebből az akadémiai szintű nyári konferenciázásból, ezért valószerűsíthetően megbocsátja nekem, hogy ha nem idéztem Papp Richárdtól vagy tíz-tizenöt viccet, a Hofstede-párostól megannyi kulcsfogalmat illő bőrségben, akkor itt most a Kegyes Olvasóra kell bíznom, mely tematika, melyik előadó vagy korszak érdekli inkább, s példák nélkül hagyjam a vaskos kötet egészét. A kultúra és gazdaság, kultúra és társadalom, érték és képzés, műveltség és térbeliség, történelem és kortárs látásmódok olyan széles tárháza világlik elő akár egy-egy prezentációból is, hogy méltatlan lenne sematikus képletek földidézésére vállalkozni. Cserébe viszont a névsor helyett arra biztatom az Olvasót, ha a magyar művelődés- és tudás-történet jelen állapota érdekli, ne feledje a kiemelt bibliográfiai tételek közé venni ezt a kötetet, mely mellett az éves konferencia-kötetek is elérhetőek persze, ez itt most csak a kiemelt ajánlásra méltó válogatás közülük. De az utókor olvasataihoz, értelmezési és hermeneutikai vagy tudástörténeti szempontból annál súlyosabban hozzájáruló opusz...!

A tudni érdemes tudások közé tartozik ugyanakkor egy terület, amely éppúgy, mint a „nép művelésének” egyik technológiája, s épp az utóbbi időkben sokkal sikeresebb is, mint a tudományos felöltözöködés igénye és értékrendje, vagyis a vásárlás és a korszakunkra jellemző új „aranyláz” legmértvadóbb formája: a fogyasztói magatartás. A versengés, a bőrség, a marketing uralma, a társadalmi együttműködési és kizárási formák új hatásmechanizmusai ma már vitathatatlanul teszik, hogy a zsákmányolók egyik, a termelők másik, a kisajátítók harmadik és az újraelosztás új korszakaira jellemző további, jóval „betegesebb” életvilágok ezenfelüli sajátos keretéről van szó, mely éppúgy összefügg kulturaközi kapcsolatokkal, hardverrel és szoftverrel, mint életvezetési értékek válságával, kapcsolathányokkal és kiszolgáltatottságokkal. Magát a konzumálás-jelenséget nemcsak érzékeljük, de a mindennapi lét szinte minden alakzatában és minden jelenségében jelen van maga a fogyasztás, tekintve a sajtót, reklámokat, utcai figyelemfelkeltést, promóciós kínálatot, on-line keresgélést és informális gazdaságot egyaránt sorra vevő rendszerben. A tünemény nemcsak megismerésre, de kulturális értelmezésre szorul (tegyük hozzá, a tudományos elemzést régóta – mondjuk nem tekintve messzebb, mint Simmelig vagy Weberig, Marxig vagy Veblenig – egyformán izgatva), s épp ezért tanításra, megértésre is érdemesíthető. E célra készült az az egyetemi jegyzet, melynek a szerző, Gagy József által adott horizontja nem „a szervezetek világának” makrogazdasági, bankpolitikai vagy tőkekonverziós szintjén definiálható, hanem épp ellenkezőleg, a szerző antropológiai alapállásából fakadó természetes meghatározottsággal: az emberi dimenziók általi behatároltsággal. Gagy József a *Fogyasztói magatartás* című kötet három nagyobb fejezetének (fogyasztás fogalma, elvek és tartalmak; társadalom mint kooperáció és dominancia terepe; mai feltételek, fogyasztási gyakorlatok rendszere) szinte mindegyikét a kulturális antropológia fókuszpontjai között hangsúlyos termelés, felhalmozás, csere, többlet koncepciójára, a Polányi-féle „nagy átalakulás” és archaikus gazdasági-elosztási viszonyok forradalmi átalakulására vezeti át/vissza/ tova. Az emberi tevékenységek praktikus és szimbolikus formái, a társadalmi kommunikáció sodrában zajló elosztási és részesedési viszonylatok, valamint a ragadozói létre kárhóztató modern árucikk-birtoklási lázak fajtái és értékelvei olyan jól tagolt rendben mutatkoznak a kötetben, hogy az vaskos nagy műveket pótol – bár ez nem célja, sőt, ezek felé csak terelgetni próbál. A „nagy értékváltás” időszakának,

századunk elejének alapmozgásait rögzítő zárófejezetében ezt a társadalmilag szervezett átmeneti rítus-állapotot, a szolgáltatások és fogyasztási felelősségtudatok nagy komplexitás-dilemmáit, valamint a mindennapi életet átszövő kiszolgáltatódás feszültségeit feloldani képes emberi reflexiót akként értékeli, mint (talán egyetlen, csekélyke eséllyel kecsegtető) mérlegelési feltételt, amely az elemzés biztosítékát még nyújtani tudja. E belátások nélkül a tömegtermelésbe sodródó és java produktumát a szolgáltatások végtelen cserehálózatával helyettesítő korszakos kultúra szomorú végórát lehet csupán nekrológba foglalni. Ha még lesz ki megírja, hiszen az már nem piaci termék, s lesz ki elovassa vagy átérzeze, hisz erre mind kevesebb az esély...

Ha más nem, az esélyek, a „nagy átalakulások”, Polányi teóriája és a piacok, üzletek és termelések óceánjai adnak tematikus teret Lugosi Győző számára is, aki *Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés Magadaskáron a gyarmati uralom előtt* című könyvében az afroázsiai civilizációs tér népcsoportjainak és társadalmi földtulajdon- valamint etnikus erőviszonyainak 16-19. századi állapotrajzával mutatja föl a királyságok arany- és ezüst-piaci küzdeleit, a hagyománytudat és identitás-megőrzés törzsi-kulturális vagy leszármazási-uralomtörténeti átmeneteit. Lugosi munkája (ha talán nem is első, de) súlyosan hiányzó térségtörténeti alpmű, melyben nem csupán az afrikai transzmissziós változások és uralompolitikai cselek izgalmas fordulatai szolgálnak okulásul, hanem épp ennyire az a közvetítő szerepekben, átmenetekben és államalkotó struktúra-feszegetési törekvésben felmutatható analógia is, melyet az európai történeti gondolkodás számára jócskán ismeretlen térség kínál. A monarchikus hatalompolitikák Indiai-óceán menti konvenciói, a mindenható felkentség-ideológiával elhivatottá misztifikált új jövevények malgas népcsoportokra telepedő versengő politikai struktúra-építkezése a 12 és 15. század közötti időszak szigethódítási folyamatába illeszkedő sajátos változata, mely nemcsak a magadaskári Felföldön kialakított Imerina területpolitikai egységét segítette kialakulni, de nem minden belső háború, gyarmatos pusztítás és népcsoportközi konfliktus-menedzselés árán szolgált legalizálási stratégiákkal. Az államalkotó hübrisz mitologikus, kulturális, gazdasági és uralompolitikai eszköztára jószerivel napjaink jelenkortörténeti kérdésfeltevéseit is meglepő változatban illusztrálják a pre- és posztkoloniális korszak „alulnézeti”, gyarmatpolitikával szembesülő és belső megosztottságot is kegyetlenül átélő verzióit. Az „erőlakók”, a „le-

győzhetetlenek” és a „szét nem szóródók” társadalmi a helyi világok bemutatásán kívül a mellékletben közölt rejtelmes eredetmondával megvilágított kulturális kontextusban a túlélés, a kooperáció, a lokális háborúzás és kiszolgáltatottság izgalmas térségét és kultúraközi alkufolyamatait teszik átláthatóvá – ha nem is épp megkívánhatóvá.

Esélyek és átérzések mérhetetlen óceánja virágnak elő viszont azokból a kötetekből, melyeket a korai, első „rózsa-könyvek” sikere óta megszállottan saját tematikává avatott Géczi János. A rózsa erkölcsbotanikáját és ábrázolástörténetét a szimbólumhasználat parttalan tengeri távolságából föltáró és elébünk szállító szerző a muszlim rózsakultusz alapjait felvázoló első kötetében (*Allah rózsái*, Terebess, Budapest, 2000. <http://terebeess.hu/keletkultinfo/rozsza.html>) már jelezte azt a nyolcvanmillió évvel ezelőtt kialakult flóra-históriát, melynek későbbi kultikus tartományai a mai (mintegy százféle) rózsára vonatkoznak csupán, de e „szűk” tartomány szimbolizációs kerettörténete aztán már annyi kulturális ára felé visz, amennyiről korábban egyáltalán nem volt szokásban gondolkodni. Géczi az első opusz óta fölhalmozott nyolc kötetnyi rózsakultúrával talán az egyetlen európai, akinek erre a végtelen virágtengerre nyitott szeme és határtalan gyűjtőszennvedélye alakult ki. A korábbi kötetekről, főként az elsőről írott akkori recenziómban már a kultúratörténet olyan értőjének és szimbólumfejőjének neveztem, akinek legfőbb meghatározó jegye, hogy antropológiai igényességgel hajol közel a rózsavilág emberi szférájához. A 2006 óta monografikus igénytel földolgozott, korszakosan tematizált rózsavilágok (*A rózsa és jelképei – Az antik mediterráneum*. Gondolat, 2006; *A rózsa és jelképei – A keresztény középkor*. Gondolat, 2007; és *A rózsa és jelképei – Reneszánsz*. Gondolat, 2008) összességben immár mintegy ezer oldalnyi rózsajelképet mutatnak be, s ha a virágkedvelőknek inkább támadna kedve e tudástájon szimatolni, hadd sűgjam meg, hogy valójában akkora kultúratörténeti életműről van itt szó, melynek anyagát egy jelentősebb akadémiai kutatóintézet is csak nehézkesen hordaná össze. Képek, illusztrációk, jelentésfejtések, költészeti párhuzamok, levéltári anyagok, interpretációk interpretációi, társadalmi kontextusok, történeti tradíciók, hatalmi és művészeti háttér, olvasatok és átolvasatok, szimbolikus megjelenések megannyi kultúrán és korszakon áthullámzó változatai sereglenek itt össze. Ha hivatkozó soraim nem többek, mint szerény utalások, ez a kapkodó gyorsolvasási trükk számlájára írandó, de kicsit a szerzőére is: egy-egy munkája nem album,

vagy laza lapozásra érdemes képsor, hanem roppant súlyú monografikus építmény, mely a vonatkozó (vagy vonatkozatható) kérdéskörök feldolgozóinak oly korábbi szaktekintélyeihez méltó, akiknek talán Hamvas Béla, Mircea Eliade, Claude Lévi-Strauss, Fernand Braudel volna példája. Lapozó lényként nem is kívánnék többet olvasónak és szerzőnek, mint hogy kitarással jusson el korunk rózsáig, az ikonikus és kultúratörténeti kutatások kultusz- és szenthely-elemző jelenéig.

Ezt a monumentális és korszakos monografikus vállalat jellemzi a kissé talán rózsamentesebb tájon kutakodó Nagy Zoltánt is, aki *Őseink még bittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál* címen közölte doktori munkájának anyagát a L'Harmattan kiadónál. Célja olyan változást vizsgáló aprólékos bemutatása saját évtizedes gyűjtése és kutatásai alapján, mely az obi-ugorok közösségi felszámolódását, nyelvük és létformáik „kipergését”, felolvasását, vagy legalább is társadalmuk „jelentés nélküli közösséggé” válását mutathatná fel. Társadalomkutatóként azonban magam is találkoztam olyan közösségi tereppel, amelyen a létező társadalmi egyedek nemcsak élő mivoltukban, hanem a róluk szóló szakirodalom által mintegy „megsemmisítetten” léteztek, azaz: a kutatás és az elméletek már eltávolodtak a társas lét feltételeitől, messziről néztek csupán a térképre és konstatálták, hogy ott immár kiüresedett tájék van. Mint etnológiai kutatás terepe, „tárgya” azért látszik kiüresedni ez az életszféra, mert – miként a szerző Losonczy Annamária tapasztalatát idézi a világ egy másik tájáról – a kultúrafelfogások között mérvadó súlyú értelmezésekből egy hamiskás teológiai definíció-igény alapján vallásos tartalmak túlélését kereső szándék és a megőrzés elemi igényének morális feltétele szeretné kiolvasni a folytonosságot, de ennek esélyét már nem látja, így hát valamifajta „kulturális ürességre” következtet inkább ebből. Holott éppen a szakrális táj, a szent helyek és kultuszok jelenének vallásantropológiai vizsgálata mutatja, hogy a vaszjugani hantik mentális konstrukciói, panteonja és közösségi szertartásrendje szerint nagyon is létező nyugat-szibériai vallások vannak, legfőlegbb változnak ezek, és éppen változott mivoltukban lesznek érdekessé vagy kutatásra érdemessé. A szerző ehhez a mélységesen kiterjedt és rémisztően mély világhoz közelít az otlét, az együttélés kitaró konokságával, fölfedvén a társadalomszerkezet, a rokonsági rendszer és a létmódok alapjait a hitvilág, az áldozati szertartások, az istenképzetek, a házak tagolása, a medveünnepek vagy a lokális kultuszközösségek természetrajza szerint.

A felsorolt példák, akár történetiek (mint a bo-szorkányságé vagy a zsidóságé, az ozernojei hantiké vagy a mediterrán rózsakerteké), akár jelenkoriak (mint a cigányságé vagy a szőke nőké) kontrasztos harmóniába kerülnek ezáltal, ami épp az előítéletes felfogásmódok leküzdésében kap főszerepet. Hasonló alapállapot leírására „vetemedett” Betsy Udink is, aki *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők* címen jelentette meg pakisztáni élményeit, ahol mint diplomata-feleség töltött el három esztendő 2002 és 2005 között azzal, hogy holland újságíróként és az iszlambadi nemzetközi iskola felügyelőbizottsági tagjaként bejárja a térség problematikus tájait. „Vetemedése” kiváltságos helyzetéből adódik, s olyan elköteleződésből, mely nem kellene hogy fehér európai nő legyen a feltárás, a megnevezés, a belátás, a szerepvállalás vagy a kiszolgáltatottság szerepválasztékai között. Kötete kétszázhusz lapján lényegében mindegyikre jut egy vagy több gyilkosság, kínzás, mérgezés, terrorakció, korrupció, önkény, fenyegetés, kizsákmányolás, halál, letartóztatás és leszámolás. Mocsok és lepusztultság ül minden oldal alján, kegyeletes vallási áhitat minden kezdő soron, hazugság és félelem minden köztes mondaton. Megkínzott, embertelenné nyomorodott, jogaitól megfosztott, kiszolgáltatott nők és családfők, élve pusztuló gyermekek és fiatalok, lerabolt városok és létesítmények, kilótt épületek és felgyújtott falvak, elásott életek és kihantolt múlt, iszlám fátylakba fullasztott nőiség és fenyegetettség, sikító némaság és torkavéres kegyeletesség ül a huszonhárom riportszerűen megírt témán. Ha létezhet minden esélytelen kisebbségi kiszolgáltatottságnál reménytelenebb „esélyegyenlőség”, akkor ebben az iszlám köztársaságban ez a legdicőségesebb eredmény, deklarált szabadság, politikai és gazdasági függésrend eredménye, amely a legmagasztosabb vallási vagy politikai vezetőket is éppúgy „egynapelő” halottá teszi, mint a hithű katonatiszteket, korrump rendőröket vagy fanatikus vallási hívőket. A látszatsikerek birodalmában, a mélyszegénység bányamélyi légnyomásától feszülten és a születéstől halálra szánt reménytelenségben oly gazdag ez a színhely, hogy a legnemesebb több ezer éves romok, a hipermodern kikötő és a (kényszerűségből fegyveres gárdistákkal közlekedő) érdeklődő idegen minden más felfedezése is csak újabb lap a pusztulás kalendáriumában. A kötet kérdésfelvetése a legfőbb vallási vezetők által hírelt biztosítékok meglétének, megtapasztalásának lehetősége, de ehelyett a függésrendek fortélyos félelmére talál a szerző, a hitek helyett az önmegadás esélytelen állapotára, a

remény helyett a pusztulásra... A kötet olyan sűrű, hogy a legfőbb élmény akkor fogja el az embert, amikor leteszi: alapvető létkérdések, saját túlélési alkalmassága és tehetetlensége válik tétté, miközben a nyomasztó atmoszférától szabadulni próbál... De korunk egyik kötelező irodalma, mint egykor Madeleine Riffaud vagy Oriana Fallaci korszakos riportműve volt...!

A diszkrimináció és exklúzió, a megbélyegzettség és a kizártság erős sodra olyan közérzet, amely ha Pakisztánról olvassuk, még talán a hihető, a menekülésünk reményét keltő állapotot tükrözi – hisz nem élünk ott, s még csak szószólói, emberjogi mentői, változást remélő szemlélői sem lehetünk... Látszólag túl vagyunk a társadalmi szegregációk legfélelmesebbnek tetsző világán, fél bolygónyi távolságban élünk tőle... Már ha ez a távolság egyáltalán érzékelhető, amennyiben nem Pakisztán az összehasonlítás alapja, hanem saját világunk belső dimenziói a határok, ahogyan Handó Péter cigány közösségei vagy Dranik Réka zsidó fajgyűlöleti példái már épp az imént illusztrálták. De az extrém szituációktól és helyszínektől függetlenül is, mi magunk éppúgy számos esetben hozzájárulunk olyan besorolási, kategorizálási sémák kialakulásához, amelyek akár magunk kreálta ideálokat, félszeinkből eredő minősítéseket, helyzetfüggő értékszempontokat és értékelési mechanizmusokat eredményeznek vagy használnak föl. Ezekből nyújt a legkülönbözőbb nem-speciális kisebbségekre is jellemző mintát az Eröss Gábor és Kende Anna szerkesztette kötet, amelyben tíz szerző tanulmányai illusztrálják a magyar oktatási rendszerben megerősödött szegregációs tüneteket. *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban* címmel olyan állapotrajzokat kapunk, amelyek a gyermekek fejlődését és életésélyeit szabályozó mechanizmusok között kiemelten kezelt diszkrimináció és szegregáció állapotán túl érvényesülő hatások, s mint ilyenek inkább általánosan jellemzik azt a mechanizmust, amely az iskolakezdetkor már megjelenő egyenlőtlenségek között az iskolaérettség, minőségi-képzési kategóriákba sorolás, gyereknevelési értékek, fejlődési tempók, fejlesztési modulok terén érvényesül. Pszichológiai, pedagógiai, szociológiai, oktatáspolitikai, gyógypedagógiai és rejtett tantervi sémák feltárására vállalkozó kutatási eredmények, sajnálatos folyamatok, „fejlesztési” alapelvek és normák pontosításának összehasonlító képletei, két nagyobb vizsgálat anyagából vett összefüggések rajzolatai adják a kötet tanulmányainak alapját. A „jobb”, a „több” tudásra, a „fejlettebb” vagy „egyéni képes-

ségekre hangolt” oktatási modellekre épülő elemzések bázisán ott találjuk ezek szerint „a problémás tanulókat”, a „fogyatékosokat”, a magatartás-zavarosak, az „iskolaéretlen” romák, a „jó képességűek”, a fejlesztési igények, a kiemelkedőket segítő nevelési célprogramok alanyait... Kategorizált gyermekeket, kategóriába szorított viselkedés-modelleket, kényszerített szereptudatokat, relatív önképeket... Olyan kisebbségeket tehát, akik valójában immár a nagy többséget alkotják, s olyan többséget, amely kisebbségei nélkül nem bír jelentéssel...

A többség-kisebbség viszonyban – ha nem is mai, de múltbéliségében is példázatosan beszédes – folyamat a magyarországi kunok története, akik népvándorlás-kori (avagy utáni) betelepülésük idején mintegy kétharmad-anynian voltak, mint a honfoglaló magyarok..., ám mai jelenlétüket már csupán a helytörténeti monográfiák őrzik valamelyest, esetleg a szűk körű családi emlékezet a Felső-Kiskunságban vagy a nagykun vidéken. E táj-történetek monografikus feldolgozása is kitaróan zajlik, de kiváltképp fontossá válik az a tudományos ismeretanyag, amely a megismerő megértés során mintegy alapanyagként vagy „kalauzként” szolgál a hagyomány és örökség kérdésében. Ez örökség megőrzői mellett kutatói, a vonatkozó szaktudomány alapozói (Györffy István, Németh Gyula, Czeglédy Károly, Ligeti Lajos) nyomdokain haladva felnőtt egy második generáció, melynek élvonalában Mándoky Kongur István jutott talán legmeszebb a turkológia tájain és a keletkutatás Körösi Csoma Sándor Társaság nevében indított irányain belül. Munkássága a magyarországi kun nyelvemlékek és a kipcsak filológia terén volt legjelentősebb, de dobrudzsai tatár és nogaj szótára is kiemelkedő fontosságú maradt publikálatlansága dacára. Jószereivel talán ennél is több kiadatlan megfigyelése, jegyzete, feldolgozatlan forrásanyaga maradt korai halála után (1944–1992) – miközben viszont kutatási irányjaiban megannyi követője, tanítványa, kollégája osztozik. A Birtalan Ágnes – Somfai Kara Dávid szerkesztésében napvilágot látott *Köember állott a pusztán* című tanulmánykötet Mándoki Kongur István emlékére készült, és ha nem is Tőle, de Róla annyi magvas részletet, tudásterületével összefüggő annyi kérdéskört tartalmaz, hogy felsorolni is súlyos lenne. Ha csak a szerzők neveiből kiemelem Baski Imre, Hoppál Mihály, Kunkovács László, Sántha István, Wilhelm Gábor, Somfai Kara Dávid nevét, akkor csupán a szakmában járatlan olvasó számára ismerős, de rokon tudásterületekre is besugárzó hatású kutatókat említek, s akkor

még nem szóltam a kazakföldi, orosz, tatár, kirgiz szerzőkről és Mándoky Kongur hatásáról a külföldi kutatásban, a Felső-Kiskunságtól a kínai Nagy Falig térképre rajzolható mezőben. Ez a vitatott (és nehezen vitatható) életmű, jószereivel földrésnyi területen munkál, s olyan népcsoportközi párhuzamokat, kölcsönhatásokat, átvételeket és mintákat mutat föl, amely az uralisztika, altajisztika és turkológia seregnyi problematikájával találkozhat. Személyes sorsában saját kun gyökereinek visszakeresése is szerepet kapott: „Ő is úgy indult, mint minden kunsági magyar: igazi magyarnak érezte magát, aki ősei kun eredete miatt, ha lehet még magyarabb, még sajátosabb szint képvisel a magyar kultúrában, mint sokan mások. A turkológiában való előrehaladtával azonban annyira azonosult tárgyával, a török nomád népek kultúrájával, a mai kunrokon, kipcsak-török népekkel, hogy lélekben fokozatosan visszakunosodott, annyira, hogy élő anakronizmusként ő volt az „utolsó kun” a Nagykunságban...” – írja róla a pályatárs Vásáry István az életutató összefoglaló írásában (9-14. old). Mándoky épp úgy áll ott kollégái közt, mint a kínai cseréphaszeregre emlékeztető mennyiségű kun kőszobrok, a kezükben ivócsészét tartó gránit faragványok Ukrajnától a dél-orosz síkságon át a Kiskunságig és Bulgáriáig, azaz ismertebb nevükön a „kunbabák”, közös őst szimbolizáló fél-másfél méteres kőtömbökként. Ilyesfajta többségi kisebbség és kisebbségi többség „keveredése”, etnikai kontaktus-zónák kialakulása és kölcsönhatása sehol sem ritka a világ etnikai térképén, de a bőszen magyar identitástudat reménytelen magabiztosságát mutatja a kortárs kutatások fényében is.

Már csak a kölcsönhatások és az etnikai tagoltság, kulturális és vallási hullámzások vagy változó identitáshatárok területén is kézenfekvő a párhuzam, ha az olvasó a cigány és magyar, izraeli és palesztin, tradicionális és kortárs migrációkat jellemző variációkat tanulmányozza – miként teszi ezt a *Társadalmi Tanulmányok 2009* című kötet is. A kötetben (immár harmadik alkalommal az ELTE által kiadott sorozat történetében) szociológiai, szociális munkás, politológiai és kulturális antropológiai tanulmányok, a házi OTDK-n megjelenített legjobb diákori dolgozatok szerepelnek, ezúttal több is taglalja a kisebbség-többség viszonyt. Bisztrai Márton izgalmas és árnyalt írása például egy palesztinai keresztény városi kultúra ifjúsági normarendszerébe vezet be, ahol a kultúra kontextusában a nemek közötti viszonyt, a sexualitás és a párválasztás szabályozó tényezőit, értékek és kulturális kölcsönhatás-

ok struktúráját mutatja be, hasonlóan Varga Blanka írásához, aki a cigány és nem-cigány reprezentációk játszmáit mutatja ki egy budapesti táncos és zenei szubkultúrában, vagy Kiss Nóráéhoz, aki a portugáliai romák lakóhelyi szegregációját veszi nagyító alá, ami Németh Krisztina esetében, aki a társadalmi tények rekonstrukciójának módszerével a sárbogárdi régi zsinagóga padlásán megmaradt vallási iratok alapján keresi vissza az életvilág és a kollektív emlékezet lenyomatait, maradványait és a város lepusztulásának szellemi örökség-hiányát. Az évkönyvek korábbi opuszai is ezt a kortárs retrospekciót mutatják elsősorban, s ha a politológiai vagy szociális tematika erre nem is mindig ad módot a társadalmi rétegződési vagy határolási témakörökön túl, a szociológiai és antropológiai dolgozatok szinte mindig a kultúraköziséget taglalják, s minduntalan a kölcsönhatások, interkulturális áthatások leírásában erősek.

Ez etnikum- és kultúraközi hullámzások vagy konfliktus-históriák körébe tartozik immár az a kötet is, amely *Végső István és Simko Balázs* munkájából mutatkozik Kiskunhalas 1938 és 1945 közötti legsúlyosabb helyi tragédiájának fókuszba helyezésével a kortárs történeti tudat kulturális kontextusba ágyazódó mivoltát értékeli föl (*Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*). A halasi zsidóság drámai elpusztításának 1944. októberi helyi eseményei csupán dramaturgiai csúcspontként regnálnak a 346 oldalas kötetben, de valójában az első, 1744-es nyomai a helyi kereskedő-polgárságnak már jelzik a zsidóság kiskunsági teresedését, s a szerzők egészen a mai maradék családokkal készített interjúkig nyomon követik a térbeli-társadalmi konfliktushistóriát. A halasi zsidóság számbeli és jelentőségét tekintve is mindegyre látványosabb növekedése a 18. század közepétől egészen a 20. század első harmadáig sem jelentett többet a lakosság-számban, mint egy ezreléket, de a helyi és környéki (tanyai, városközi, térségi-regionális és nemzetközi) piacon vagy szolgáltatási szférában egyes időszakokban a legnagyobb tőkeerőt, legintenzívebb fejlesztéseket és kultúrafenntartó-hagyományörző segítséget jelentette a fokozatosan elkatolizálódó városban, amely egyébiránt a legtovább próbálta megőrizni kiskun hagyományait. A „kisebbségek kisebbsége” a halasi történetben épp az etnikai-kulturális megkülönböztetések helyi folyamatai révén kerülhetett jobb helyzetbe, még a zsidótörvények idején is a 999 helyi iparos-kereskedőből 123 zsidó akadt, de az agrárvidéki telek-, termény-, hitel- vagy kulturális-szociális piacon (lapkiadás, nyomda, temetke-

zés, árvagondozás, iskoláztatás, stb.) jelentőségük ennél jóval nyomatékosabb volt és maradt is. A teljes lakosságon belüli 742 zsidó (2,2% Halason, ami körülbelül az országos arányoknak megfelelő középszint) jelentős részével az 1944. májusában elrendelt gettósítás, majd a júniusi deportálás végzett (mintegy 250–280 ember sorsát lehet tudni), ezt követően a zsidóvagyon széthordása, „összegyűjtése”, a szovjet fosztogatás a gettó területén, s utóbb októberben a vasútállomáson németek által lemeszárolt mintegy kétszáz munkaszolgálatos sorsa is illusztrálja, hogy a kisebbségi tolerancia határai és hullámai miként alakulnak akár csupán néhány év vagy hónap alatt.

E hullámok persze nemcsak a harmincezes kiskun kisváros huszadik századi történetére és a faji-etnikai-interkulturális hajcihők kisebbségpolitikai fejleményeire jellemzőek. Alig félszáz kilométerrel odébb, a bácsi térségben hasonló változások tanúja volt Baja vagy Mohács, vagy az ott kezdődő „Bácsvidék” és a szerbességgel kapcsolatba került magyar etnikum a Délvidéken már a 17. századot megelőző időkben is a magát uralkodó nemzetnek mutató magyarság konfliktusait idézte. Így hát mindazon népismereti kutatások, melyek a mai Délvidéken vagy Vajdaságban keletkeznek, mint hozott-hordozott konfliktusok anyagát mutatják föl a legkülönbözőbb traumatizált állapotokat, legyen szó akár Trianon sokkjáról, akár a délvidéki szóláskincsről, iskolázottságról és nyelvről, gazdaságról vagy mentális modellekről. Ezt a sokszínű mérleget példázza a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet által kiadott *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi Tanulmányok* című kötet, melyben a térség kutatói azt a relatív teljességet tükrözik, mely nem az idegenség ítéletéből táplálkozik, hanem a társadalomismeret helyi alapjain áll. Az MTA Kisebbségkutató Intézete inspirálta kötet a legjava kutatókat és a több évtizedes (majdnem százados) kutatásokat fogja-foglalja össze néhány írásban: Ózer Ágnesről a történeti tudatról, Káich Katalintól a művelődéstörténet és a jelen kihívásairól, Németh Ferencről és Pejín Attilától a helytörténeti kutatásokról, Papp Györgytől a nyelvről és frazeológiai kutatásokról, Hóza Évától a peremvidéki szorongatottságban lehetséges életekről, Gábrityné Molnár Iréntől a kisebbség- és oktatáskutatások vajdasági korpuszáról, Papp Árpádtól a történeti- és társadalomkutatások néprajzi kartográfiájáról, Hódi Éva Tünde tanulmányából a szerbiai egészségügyi paradigmaváltásról, Hódi Sándortól a pszichológia problematizálási mezőjéről, Hajnal Virágtól a dobradosi beszélő-

közösségről, Papp Richárdtól pedig a délvidéki magyarság nemzettudatának állapotáról kapunk körképet. Utóbbi két szerző kulturális antropológiai dimenziókban taglalja, s ennek módszertana értelmében tárja is föl a „délvidékiséget”, annak ünneptartási, rituális, megélhetési és interetnikus viszonyrendszerét olyan komplexitásként értelmezve, amelyben a lét és tapasztalat átbeszélhetőségi állapotai a helyi társadalmak elemi működésmódjaiként jelennek meg, lett légyen szó múlttól vagy jelenről, hátrányos helyzetről vagy megmaradásról, anyanemzethez fűződő viszonyról vagy családszerkezetről. Mint tematikus egység vagy tárgyalt problematika nem jelenik meg önálló tartalomként a zsidóság helyi históriája vagy a cigányság állapota, de az írások folytonosan ebben a kontaktzóna-felfogásban lelik meg a komplexitás lehetőségét: a szerb és magyar, katolikus és pravoszláv, városlakók és bevándoroltak, betelepültek és migránsok, elvagyódók és kontinuitás-fenntartók sajátos szereptudatai kihatnak az iskolázottság, a rokonság, a hitélet, a gazdaság, a kapcsolathálók, a nyelvtudás-nyelvismeret, a periferezáltság és boldogulás megannyi kérdéskörére. Már nem is pusztán a kisebbség/többség a kulcskérdés, hanem mint minden etnikus másság esetében is, az etnikai csoportszerkezet belső rétegződése, az interetnikus kapcsolatok értéktartalmi, a viselkedési stratégiák és kizárási-bekebelezési eljárások árnyalatai rajzolják meg a lét valóságosan mindennapi dimenziót. Olykor még fel-felbukkan a dac, az ellenállás, a máskéntgondolkodás állandóságának lehetősége, feltolul vagy kihívóvá válik a származási-házasodási-nyelvhasználati szabályrendszerek normatív hatása, a „közösen birtokolt folklór”, a közösség és az „idegenlét” drámája, de valamiképpen a kötet egésze azt sugallja: lehet a nemzetlét társadalmi-közéleti diskurzusát alapvetőnek tekinteni a határokon túli közösségek esetében, ám ezt valójában a hogyanlét adott állapota határozza meg, nemcsak a nemzetpolitikai diskurzusok szintjén, hanem még sokkal inkább a másságban vissza-visszatérő közös motívumok és mindennapi kulturális gyakorlatok minőségeiben. A kötet a térségi kutatástörténet szempontjain túl a jövődó kutatóinak is alapműve lehet, tekintettel a forrásfeltáró, összegző, kitekintést adó és olvasatokat-értelmezéseket felmutató szándékú etűdökre. Mind ezen kutatások annyiban térnek el a „szokványos” kisebbségtudományi publikációktól, hogy rejtetten vagy kiemelten hangsúlyozva, de a kutatói jelenlét, a tér- és társadalomismeret mélységi dimenzióit felölelni képes népismeret mércéjét tekintik ma-

gukének, amely vállalt tudatossággal az empatikus, szubjektív, érintett, „belülről beszélő” álláspontra szavaz „a magasabb perspektívából való szemlélés sokat tapasztalt politikai és tudományos nézőpontjaival szemben” (Hódi Sándor szavaival, 10. old.). Ez az önismereti műhely-jelleg, a lét árnyaltságának korántsem vitathatatlan sokszínűsége, és leírhatatlanságának esélytelensége kap bizonyosságot a vajdasági kutatók szempontrendszerében, amelyekhez akár nem is kell nemzetpolitikai retorika, hazafias zászlólengetés vagy makacs-dacos maradandóságról bizonykodó ígérvény, mert szinte az elemzések anyagában is megszólal a fájdalmas elmúlás és küzdelmes-lassú elérénytelenedés rekviumja. Ami azonban még ennek felhangjaiban is ott van: a más-ság- és méltóságtudat, a kivagyiság helytállás, a kényszerű reprezentálódás folytonossága..., poétikus vagy drámai eltökéltsége...

Épp ez eltökéltség, a mindenséggel vegyes csoportlét, „Az Univerzum unió Etikája” fogalmazódik meg abban az életműben is, melyről Kerékgyártó István irodalom- és művészetkritikus írt portrémonográfiát. Hőse és főalakja *Szentandrassy István*, avagy inkább a kortárs renaissance-nak az az alkotója, aki nemcsak Madonnákat, piétákat, bohócok és torreadorok, testőrök és püspökök pompás báját varázsolja sötétben vöröslő dinamikába, de figurái Villon, a Biblia, Shakespeare és Greco, Szindbád és Django Reinhardt látványvilágához illő gazdagsággal tündöklének egy véstelen szuverén varázslat nyomán. Mindez akár végtelen távol is lehetne a fentebb tárgyalt tematikáktól..., Szentandrassy azonban talán minden magyar cigányfestőnél is dúsabb szín pompával és elemi természetességgel oldja cselekményességét a cigányság miliójébe. Az a patriarchális és szenvedélyes életvilág, amely sem irodalmi, sem tudományos felmutatáskor nem tud talán ennyire hiperrealista lenni, itt esetenként már a szürrealizmuson túli átélésvilágba kalauzol, mégis gyökereinél ott a cigányság tápláló természetessége, drámai marginalizáltsága, befordult boldogsága és feszülő robbanékonysága. Aligha illenék visszafogott érvre építeni ezt a rövid reflexiót, s elbeszélni jól temperált szavakra épülő összekötő szótárral a képek sestetegő másságának hullámzásait, a megértő tudományosság legföllebb dadogva lenne képes a Hieronymus Bosch-ra, Picassóra, olasz renaissance nagymesterekre hangolt tematikát és kompozicionális eleganciát értékelni. A Péli Tamás tanítványaként önállóuló Szentandrassy a figuralitás és a szürrealizmus olyan intenzitását komponálja tematikus egészbe Villon balladáit, pá-

rizsi női, Lorca Cigány románca, a tradicionalitás és a kulturális újjászületés klasszikus hagyománya kontextusában, hogy az ettől látszólag földrésznyire idegen cigány világok szinte csak kontrasztként férnek bele. Ugyanakkor minden figurája, minden tekintete, test-színe és indulata a Bari Károlytól, Holdosi Józseftől megismert világot, a Szász Endre híres korszakát univerzálisan felülmúló színkezelési technikát és a saját sorsból, kisvárosi környezetből hozott természet-élményt, lovakat, zöldeket, szeleket, sötétlő arcokat és tágult szemeket idéz. A festő ötvenedik születésnapját köszöntő kötet (2007) a L'Harmattan és a Kossuth Klub olyan vállalkozása, amely a hazai legszínvonalasabb képzőművészeti albumkiadás igényességét tükrözi (akkor is, ha állami támogatottsága okán a kötet nem forgalmazható), Lugosi Győző sorozatszerkesztő vállalt célja, hogy a Roma Kincsestár a megőrzött cigány kultúra komponált látványvilágának felmutatója lehessen.

Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre... Gyors vagy még gyorsabb olvasatban. De van egy adott tempó, amely már nem teszi lehetővé sem a megismerést, sem a belátást, sem a tudomásulvételt... Szeretném ezt elkerülni – már csak az olvasó gyorsolvasási készségére tekintettel is. Inkább majd máskor folytatom, kevésbé kapkodóan, a teljesség több reményével...

A bemutatott könyvek:

Geert Hofstede – Gert Jan Hofstede *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. McGraw-Hill – VHE, 2008, Budapest, 520 oldal; Bodó Barna – Tonk Márton eds. *Nations and National Minorities in the European Union*. Sapientia – Hungarian University of Transylvania, Cluj-Napoca, 2009, 263 oldal; Bodó Barna – Bakk Miklós – Veress Károly szerk. *Kisebbségben, közösségben*. Politeia Egyesület – Bolyai Társaság – Communitas Alapítvány, Kolozsvár, 2008, 400 oldal; Brassai László – Victor Sibianu szerk. *Valorile multiculturalității*. Alteris – Státusz Kiadó, Arcus-Csíkszereda, 2007. 400 oldal; Gulyás László – Szávai Ferenc – Keczer Gabriella szerk. *II. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 287 oldal; Keményfi Róbert szerk. *Föld és Ember*. Új Folyam (XI) 2009/1-2, 3-4. szám. Didakt Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2009, 91+68 old.); Ilyés Zoltán *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai*

- a Kárpát-medencében*. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2008, 200 oldal; Handó Péter *Alvó konfliktusok mezején. Interkulturális kapcsolatok Sósbarthyánban*. Balassi Bálint Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézet – Palócföld Könyvek, 2008, 176 oldal; Dranik Réka *Sztereotípiák és előítéletek*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2008, 177 oldal; Papp Richárd *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009, 200 oldal; Török József vál., szerk. *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008. Válogatás a 10 év előadásából*. Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete, Szeged, 2010, 583 oldal; Gagy József *Fogyasztói magatartás*. Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Scientia kiadó, Kolozsvár, 2009, 192 oldal; Lugosi Győző *Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés Magadaskáron a gyarmati uralom előtt*. Budapest, 2007, 199 oldal; Géczy János *A rózsza és jelképei – Az antik mediterráneum*. Gondolat, 2006, 340 oldal; *A rózsza és jelképei – A keresztény középkor*. Gondolat, 2007, 286 oldal; *A rózsza és jelképei – Renaissance*. Gondolat, 2008, 350 oldal; Nagy Zoltán *Őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 352 oldal + 18 képmelléklet; Betsy Udink *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 222 oldal; Erőss Gábor – Kende Anna szerk. *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. L'Harmattan, Budapest, 2008, 316 oldal; Birtalan Ágnes – Somfai Kara Dávid szerk. *Köember állott a pusztán. Tanulmánykötet Mándoky Kongur István emlékére*. L'Harmattan, Budapest, 2008, 214 oldal; *Társadalmi Tanulmányok 2009. ELTE Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzat évkönyve*. Szerk. Szabó Fanni. Budapest, 2009, 290 oldal; Végső István – Simko Balázs *Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 346 oldal; Hajnal Jenő – Papp Richárd szerk. *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2007, 296 oldal; Kerékgyártó István *Szentandrassy István*. Roma Kincsestár, L'Harmattan, Budapest, 2007, 80 oldal + 5 grafikai lap.

SZERZŐINK

A. Gergely András (Budapest, 1952):

az MTA PTI tudományos főmunkatársa, az ELTE Társadalomtudományi Kar és a Zsigmond Király Főiskola oktatója, kutatásai az etnoregionális problémákról, a politikai antropológia és a városantropológia nézőpontjának alkalmazásával a kortárs kisebbségkutatások témakörében formálódnak.

Császi Lajos (Debrecen, 1948):

az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos főmunkatársa, médiakutató.

Diósi Pál (Budapest, 1942):

szociológus. A DIÓDATA Szociológiai Kutató és Tanácsadó Iroda tulajdonosa, közművelődési és ifjúsági témában számos publikációja jelent meg.

Dusa Ágnes Réka (Debrecen, 1986):

A Debreceni Egyetem szociológia BA szakán végzett; jelenleg ugyanitt elsőéves szociológia MA szakos hallgató. Érdeklődési területe az oktatás- és ifjúságszociológia, illetve az információs társadalom. Szakdolgozatát a homoszexuálisok megítéléséről írta.

Farkas Zoltán (Sály, 1952):

szociológus, kandidátus, hab. doktor, Jelenleg a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének egyetemi docense.

Handó Péter (Salgótarján, 1961):

Sóshartyánban élő író, antropológus, szerkesztő. Kutatási területe a cigány-magyar együtt- és egymás mellett élés. Jelentősebb publikációi a Palócföld, az ÉS, a PoLíSz, az Irodalmi Centrifuga hasábjain jelentek meg. Legutóbbi kötete: *Alvó konfliktusok mezején* (Salgótarján, 2008.).

Jakab Zoltán (Budapest, 1964):

pszichológus, munkahelye a Budapesti Műszaki Egyetem, jelenleg a kognitív tudomány terén végzett kutatásaival PhD-hallgató Kanadában. Fő érdeklődési területe: a tudat pszichológiai illetve filozófiai kérdései, a színlátás.

Kamarási Ildikó (Budapest, 1975):

az ELTE TÁTK kulturális antropológia szakos hallgatója. Érdeklődési területe a szociálisan érzékeny kutatási területek, a normális-abnormális kérdéskörének körbejárása, a „másság” és társadalmi kiszolgáltatottság – az intézeti lét vonatkozásában. Idősothon és elmeógyógyintézetek kognitív, majd összehasonlító vizsgálata foglalkoztatta, valamint a többségi ideológia szerint marginalizált, perifériára szorult lét sajátosságai.

Kiss Szabolcs (Kecskemét, 1966):

szociológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa, érdeklődési területe a megismeréstudomány, a kognitív fejlődés és a kognitív szociológia.

Kraiciné Szokoly Mária (Vác, 1945):

pedagógus-andragógus, főiskolai docens az ELTE PPK Andragógia Tanszéken. Kutatásai a pedagógusok-andragógusok változó szerepeire, a felnőttképzés módszertani kérdéseire és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kulturális eszközökkel történő felzárkóztatására irányulnak.

Palcsó Mária (Kalocsa, 1952):

PhD, főiskolai docens, Eötvös József Főiskola andragógia és Könyvtártudományi Intézet. Kutatási területei: az LLL filozófiai problémái; kultúraelmélet; inter- és multikulturális jelenségek.

Tézer Zita (Budapest, 1974):

az ELTE BTK-n végzett Kulturális Antropológia, valamint Régészet szakon. Érdeklődési területe a szkíta kor, az őskori rítusok világa. Munkahelye a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Népvándorlás kori Osztály, ahol gyűjteményvezető régész. Tanulmányai jelentek meg a Budapest Régiségei 39. kötetében, az Aquincumi Füzetekben, foglalkozott az őskori titkos rítusok és lakomák kérdésével is.

Varga Andrea (Budapest, 1969):

történész, filmrendező, kisebbségkutató, 1995 óta Bukarestben él és kutat. Doktori értekezése a jelenkortörténeti társadalom- és forrásismeret kollektív emlékezeti motívumairól készül.

